

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Факультет історії, політології та національної безпеки
Кафедра всесвітньої історії

Вікторія Білик

МІСТО В ІСТОРІЇ ЄВРОПИ

Практикум для студентів
спеціальності 032 «Історія та археологія»;
014 «Середня освіта. Історія, правознавство»

Луцьк–2019

УДК 94(4-21)(075.8)

Б 61

*Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
(Протокол № 10 від 19.06.2019 р.)*

Рецензенти:

Гаврилюк Світлана Віталіївна, доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної і навчальної роботи та рекрутації Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Вісин Валентин Васильович, доктор історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук, соціального забезпечення та права Луцького національного технічного університету.

Місто в історії Європи. Практикум для студентів спеціальності 032 «Історія та археологія»; 014 «Середня освіта. Історія, правознавство». Луцьк: ПП Іванюк, 2019. 208 с.

У виданні вміщено програму вибіркової навчальної дисципліни «Місто в історії Європи», складену відповідно до планів факультету історії, політології та національної безпеки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки зі спеціальності «Історія та археологія»; «Середня освіта. Історія, правознавство», кваліфікаційний рівень «Бакалавр»; методичні рекомендації студентам для підготовки до семінарських занять, джерела до кожного практичного заняття, перелік контрольних питань та перелік рекомендованої літератури і джерел з дисципліни.

УДК 94(4-21)(075.8)

Б 61

© Білик В. А.

© Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки, 2019.

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Програма вибіркової навчальної дисципліни.....	6
Методичні рекомендації та документи для підготовки до семінарських занять.....	20
Перелік контрольних питань.....	195
Рекомендована література.....	196
Перелік історичних джерел, уривки з яких використані до відповідних тем.....	205

ПЕРЕДМОВА

Місто, його історія є предметом вивчення багатьох дисциплін гуманітарного циклу – соціології, філософії, антропології, соціальної психології, історії. Причому, воно досліджується не лише як територія, де концентруються різні соціальні структури, але й як спільнота. У зв'язку з цим у науці на сьогодні немає універсального визначення поняття «місто». На переконання більшості дослідників, такі історичні поняття як «місто», «міська спільнота», «урбаністична цивілізація» в їх громадянських, соціокультурних, правових, майнових і світоглядних вимірах існують тільки в Європі. Адже саме тут міста, які виникали в епоху Середньовіччя, ототожнювалися зі свободою. Такий феномен був притаманний лише західному місту, містам Сходу поняття «міська свобода» було не властивим. Таким чином, поступово у науковому середовищі сформувалося усвідомлення європейського феномену міста, що й стало визначальним при виборі теми вибіркової дисципліни та розробці її програми.

Отже, дисципліна «Місто в історії Європи» має на меті ознайомлення студентів з історією виникнення, функціонування та розвитку міст на теренах Європи від епохи Античності до сучасності.

Дисципліна «Місто в історії Європи» належить до вибірових дисциплін і відповідно до навчального плану факультету історії, політології та національної безпеки вивчається на другому курсі. Запропонований практикум призначений для проведення семінарських занять зі студентами спеціальності 032 «Історія та археологія»; 014 «Середня освіта. Історія, правознавство», за освітньою програмою «історія, європеїстика, археологія»; «історія, правознавство». Його мета – надати студентам збірник документів, з допомогою якого вони могли б регулярно готуватися до занять. Включені до складу практикуму матеріали можуть використовуватися також при написанні контрольних робіт та курсових проектів.

У пропонованій розробці представлена програма вибіркової навчальної дисципліни. До кожної теми семінарського заняття подано план, список рекомендованої літератури, методичні рекомендації та документи.

Опубліковані джерела дають можливість студентам на конкретному матеріалі вивчити важливі питання становлення та розвитку європейських міст упродовж зазначеного періоду – особливості грецьких міст та колоній в Північному Причорномор'ї, зародження міст в епоху Середньовіччя, міське самоврядування, роль церкви та розвиток освіти в містах, особливості містобудування та повсякденного життя містян в різні історичні періоди.

Основним критерієм, за яким відбувався відбір документів, є їхня інформативність, значущість та практична доцільність при розкритті тих чи інших питань. З метою формування образного та аналітичного мислення студентів, розширення меж їх самостійної роботи над джерельною базою у практикумі свідомо не подано розлогих наукових коментарів та пояснень термінології, що спонукатиме студентів до залучення спеціальної літератури під час підготовки до занять.

Опубліковані джерела мають стати основою для власних висновків студентів, а тому вони повинні навчитися використовувати свідчення документів не ізольовано, а в контексті, у співвідношенні з іншими даними і свідченнями. При аналізі кожного джерела студентам також необхідно враховувати час та умови його появи; на певному етапі роботи слід узагальнити результати аналізу джерела, адже вивчення кожної теми передбачає ознайомлення з великим об'ємом матеріалу. У більшості представлених джерел містяться свідчення, які стосуються того чи іншого питання теми. Також присутні джерела, які містять інформацію стосовно кількох заявлених у темі питань. У цьому випадку для оптимізації роботи студентам варто застосовувати систему виписок з джерел за умовними рубриками-підтемами по тому чи іншому питанню. Для цього необхідно в документі віднайти фрагмент, у якому містяться відомості стосовно певного питання, виділити ту його частину, що потребує коментаря (її можна переказати або процитувати) і дати власний коментар.

Використання студентами запропонованого практикуму при підготовці до семінарських занять сприятиме оптимізації їх знань, допоможе у підготовці до проміжного та підсумкового контролю.

ПРОГРАМА ВИБІРКОВОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ВСТУП

Програма навчальної дисципліни «Місто в історії Європи» складена відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів спеціальності 032 «Історія та археологія»; 014 «Середня освіта. Історія, правознавство».

1. ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування показників	Галузь знань, спеціальність, освітня програма, освітній ступінь	Характеристика навчальної дисципліни
		Вибіркова
Денна форма навчання	Шифр і назва галузі знань: <i>6. 020302 Історія</i>	
	Спеціальність: 032 «Історія та археологія»; 014 «Середня освіта. Історія, правознавство»	
Кількість годин/кредитів 150/5	Освітня програма історія, європеїстика, археологія; історія, правознавство	Рік навчання: <i>другий</i>
		Семестр: <i>третій</i>
		Лекції: <i>26 год.</i>
		Практичні (семінари): <i>28 год.</i>
ІНДЗ: немає	Освітній ступінь бакалавр	Самостійна робота: <i>86 год.</i>
		Консультації: <i>10 год.</i>
		Форма контролю: <i>залік</i>

Найменування показників	Галузь знань, спеціальність, освітня програма, освітній ступінь	Характеристика навчальної дисципліни
		Вибіркова
Заочна форма навчання	Шифр і назва галузі знань: <i>01 Освіта/Педагогіка</i>	
	Спеціальність: 014 «Середня освіта. Історія, правознавство»	

Кількість годин/кредитів 150/5	Освітня програма Середня освіта. Історія, правознавство	Рік навчання: <i>другий</i>
		Семестр: <i>третій</i>
		Лекції: <i>10 год.</i>
		Практичні (семінари): <i>10 год.</i>
ІНДЗ: немає	Освітній ступінь бакалавр	Самостійна робота: <i>112 год.</i>
		Консультації: <i>18 год.</i>
		Форма контролю: <i>залік</i>

2. АНОТАЦІЯ ДИСЦИПЛІНИ

Дисципліна «Місто в історії Європи» належить до переліку вибіркових навчальних дисциплін і спрямована на ознайомлення студентів з історією виникнення, функціонування та розвитку міст на теренах Європи від епохи Античності до сучасності; на з'ясування критеріїв типологізації міст, простеження еволюції міської традиції, ролі міста як політичного, соціально-економічного, культурного, релігійного та освітнього центру; на вивчення політичних та соціально-економічних особливостей античних міст як урбанізаційних центрів полісів; причин і шляхів виникнення міст в Середньовічну епоху; на визначення змін, що відбулись в розвитку європейських міст в Ранньомодерну та Модерну добу, а також основних ознак постіндустріального європейського міста.

Мета навчальної дисципліни: формування у студентів ґрунтовних знань про теорії, причини, шляхи та етапи формування і розвитку міст на теренах Європи в різні періоди, їхні демографічні показники, соціальну структуру, правове становище, функції, спосіб життя та культуру міського населення.

2. КОМПЕТЕНЦІЇ

До кінця навчання студенти будуть компетентними у таких питаннях:

- теорії появи міст, причини та шляхи виникнення міських поселень в різні епохи;
- характерні ознаки міст;

- етапи зародження і основні особливості міст в епоху Античності;
- роль і місце середньовічних міст у формуванні системи політичних, соціально-економічних та культурних відносин;
- зміни, які відбулися в соціальному та економічному житті міст Ранньомодерної та Модерної доби;
- особливості розвитку європейського міста на сучасному етапі.

4. ІНФОРМАЦІЙНИЙ ОБСЯГ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1. Місто в епоху Античності та Середньовіччя.

Тема 1. Теоретичні засади історичної урбаністики (2 год.).

Дефініції «місто», «урбанізація», «урбаністика», «міський ареал», «міська цивілізація», «міська ментальність», «міський простір».

Етапи розвитку урбаністики. Періодизація історії міст. Основні проблеми історіографії міст. Теорії походження міст. Базові функції міста як типу поселення. Типологія міських поселень.

Тема 2. Давньогрецькі міста як урбанізаційні центри полісів (2 год.).

Поліси як явище всесвітньої історії. Етапи синойкізму.

Особливості географічного розташування грецьких полісів. Теорія міста в добу Античності. Просторовий розвиток давньогрецьких міст. Гіпподамова теорія.

Типологія грецьких полісів. Рим як тип полісу.

Грецька колонізація. Міста Північного Причорномор'я.

Тема 3. Рим як центр світової імперії (2 год.).

Формування території Стародавнього Риму. Етапи формування урбанізаційного центру. Місто чотирьох кварталів. Культові і світські будови часів Республіки та Імперії.

Римський соціум.

Тема 4. Константинополь – місто на межі культур (2 год.).

Історія виникнення та трансформація назви міста. Візантій – місто-держава. Під римським пануванням. Розбудова Константинополя: архітектура міста за імператорів Феодосія та Юстиніана. Константинопольські бодруми.

Соціальний склад Константинополя. Участь міських верств у боротьбі за владу. Константинополь – центр східного християнства, культури, науки та духовного життя.

Тема 5. Формування середньовічного міського простору (2 год.).

Занепад міст. Аграризація міст. Поняття, походження, соціальні ресурси формування середньовічного міста. Господарство. Соціальні групи. Бюргерство і феодальний світ. Ранні міста Середньовіччя. «Міські ядра»: термінологія, наукові дефініції. Теорії походження середньовічних міст.

Тема 5. Міста Європи в середні віки (2 год.).

Місто і сеньйор: боротьба за комуну. Міська влада та міщани у дзеркалі хартій XII–XIII століть. Соціальна структура міського населення. Місто, бюргерство і станова монархія. Місто і станові збори. Місто і церква. Місто та університет. Середньовічне місто-держава.

Тема 6. «Малі міста» як специфічна форма середньовічної урбанізації (2 год.).

«Великі» та «малі» міста. Господарство та міський спосіб життя. «Нові» малі міста XV–XVI століть як видозміна форм середньовічного урбанізму.

Тема 7. Феномен середньовічної міської культури (2 год.).

Дуалізм міста та села. Священний простір. Міські укріплення – фактор єднання і символ сховища. Вежі, ворота, мости – символіка та функції. Міські собори. Інтелектуальне життя в місті. Книжкова справа – нова галузь ремісничого виробництва. Міська література.

Місто і мода. Бюргерський становий костюм. Одяг як елемент матеріальної культури середньовічного бюргерства. Міський одяг як соціокультурний код.

Змістовий модуль 2. Місто в Нову та Новітню добу.

Тема 9. Урбаністичні процеси в Європі в середині

XVI – середині XVIII ст. (4 год.).

Демографічні процеси в Європі та їх вплив на розвиток міст. Соціально-економічні передумови трансформації міст та системи розселення.

Розбудова міст (Рим, Генуя, Лісабон, Ліон, Антверпен, Париж, Торунь, Лондон).

Зовнішній вигляд європейського міста першої половини XVIII століття. Житло міщанина. Їжа, одяг, побут, звичаї, правила пристойної поведінки.

Тема 10. Промислова революція і місто (2 год.).

Початок промислової революції в Англії. Базові фактори, що мали вплив на природу міських територій: збільшення населення, ріст виробництва, перерозподіл населення внаслідок збільшення його чисельності і змін у виробництві, розвиток комунікацій, нові тенденції в політичній та культурній сферах. Міське середовище і перші спроби його благоустрою.

Формування нової моделі міста після європейської революції 1848 р. (від ліберального до постліберального). Посилення ролі середнього класу. Стосунки місто – держава. Реконструкція Парижа.

Тема 11. Модернізаційні міста Європи XX ст. (2 год.).

Специфічні особливості розвитку міст у XX столітті. Метрополізація (зосередження людей, багатств, політичних, економічних, культурних установ у містах). Урбаністичні теорії (суть, представники).

Статус міста в різних європейських країнах. Динаміка та фактори розвитку міст.

Тема 12. Сучасне європейське місто: загальна характеристика (2 год.).

Міські агломерації та мегаполіси. Європейська програма сталого розвитку великих і малих міст (Ольборзька хартія «Міста Європи на шляху до сталого розвитку», 1993 р.). 10 Ольборзьких зобов'язань (2004 р.). Європейська Хартія міст (Маніфест нової урбаністики) 2008 р. Програма дій Союзу з охорони навколишнього середовища до 2020 року «Жити добре, в межах можливостей нашої планети».

5. СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

№ п/п	Назва змістових модулів і тем	Кількість годин, відведених на аудиторні та позааудиторні заняття (денна форма)				
		Лекції	Семінари	Сам. роб.	Консультації	Усього
Змістовий модуль 1. Місто в епоху Античності та Середньовіччя.						
1.	Теоретичні засади історичної урбаністики.	2		3		5
2.	Давньогрецькі міста як урбанізаційні центри полісу.	2		4		6
3.	Рим як центр світової імперії.	2		4	1	7
4.	Константинополь – місто на межі культур.	2		4	1	7
5.	Формування середньовічного міського простору.	2		3		5
6.	Міста Європи в середні віки.	2		4	1	7
7.	Малі міста як специфічна форма середньовічної урбанізації.	2		3	1	6
8.	Феномен середньовічної міської культури.	2		3		5
9.	Античний поліс як феномен організації міського життя.		2	4		6

10.	Стародавній Рим і життя його мешканців.		2	3		5
11.	Архітектура Стародавнього Риму.		2	4		7
12.	Влада в середньовічному місті.		2	3		5
13.	Зовнішній вигляд середньовічного міста.		2	3	1	5
14.	Повсякденне життя та розваги середньовічних містян.		2	3		5
15.	Середньовічна бюргерська сім'я.		2	4		6
16.	Освіта і церква в середньовічному місті.		2	4	1	7
	Разом за змістовим модулем 1	16	16	56	6	94
Змістовий модуль 2. Місто в Нову та Новітню добу.						
17.	Урбаністичні процеси в Європі в сер. XVI – сер. XVIII ст.	4		4		8
18.	Промислова революція і місто	2		3	1	8
19.	Модернізаційні міста Європи XX ст.	2		4		7
20.	Сучасне європейське місто: загальна характеристика.	2		3	1	6
21.	Європейські міста XVI–XVIII ст.		2	4		7
22.	Повсякденне життя європейця нового часу.		2	4	1	6
23.	Архітектура та містобудування в європейських країнах в кінці XVIII – XIX ст.		4	4	1	7
24.	Життя в європейському місті у XIX ст.		4	4		7
Разом за змістовим модулем 2		10	12	30	4	56
Усього годин:		26	28	86	10	150

6. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

№ з/п	Тема	Кількість годин
1.	Суспільство стародавніх Афін і Спарти: спільне і відмінне.	5
2.	Площі і вулиці стародавнього Риму.	5
3.	Розваги стародавніх римлян.	5
4.	Реконкіста і європейські міста.	5
5.	Місто і хрестові походи.	6
6.	Союзи міст. Ломбардська ліга. Ганза. Іспанські ермандади.	5
7.	Італійські міста: між імперією та папством.	5
8.	Боротьба міщан Кельна з архієпископами та народження міських вольностей.	5
9.	Зародження міської самосвідомості і почуття особистості у німецьких бюргерів XII–XIII ст.	5
10.	Ремесло та промисли. Структура та організація цехового виробництва. Майстер, підмайстер, учень. «Замикання» цехів.	5
11.	Середньовічна міська архітектура: світська і церковна. Готичний і романський стилі.	5
12.	Європейські колонізаційні міста Америки.	5
13.	Характерні особливості міської моди у XVI–XVIII ст.	5
14.	Урбанізація та загострення соціальних проблем у XIX ст.	5
15.	Світові тенденції урбанізації у XIX столітті.	5
16.	Місто під час війн і революцій XX століття.	5
17.	Принади і проблеми великого міста: від розвитку культурних інституцій до небаченої злочинності.	5
Разом		86

7. РОЗПОДІЛ БАЛІВ ТА КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

Поточний контроль (мах - 40 балів)		Модульний контроль (мах - 60 балів)		Загальна кількість балів
Модуль 1		Модуль 2		
Змістовий модуль 1	Змістовий модуль 2	МКР 1	МКР 2	
12 балів як середнє арифм. + 8 балів за активність	12 балів як середнє арифм. + 8 балів за активність	30	30	100

До поточної модульної оцінки додаються бали за активну навчальну діяльність протягом семестру:

- 8 балів додаються, якщо на 75% практичних занять студент отримав позитивну оцінку або доповнення;
- 3 бали додаються, якщо на 25 % практичних занять студент отримав позитивну оцінку або доповнення.

Критерії оцінювання навчальних досягнень студентів на практичних заняттях

Рівні навчальних досягнень	Оцінка в балах (за 12-бальною шкалою)	Критерії оцінювання
Початковий (понятійний)	1	Студент володіє навчальним матеріалом на рівні засвоєння окремих термінів, фактів без зв'язку між ними; відповідає на запитання, які потребують відповіді «так» чи «ні»
	2	Студент мало усвідомлює мету навчально-пізнавальної діяльності, робить спробу знайти способи дій, розповісти суть заданого, проте відповідає лише за допомогою викладача на рівні «так» чи «ні», може самостійно знайти в підручнику відповідь
	3	Студент намагається аналізувати на основі

		побутових знань і навичок; виявляє окремі властивості, спроби виконання вправ, дій репродуктивного характеру, за допомогою викладача робить прості розрахунки за готовим алгоритмом
Середній (репродуктивний)	4	Студент володіє початковими знаннями, знає близько половини навчального матеріалу, здатний відтворити його відповідно до тексту підручника або пояснень викладача, провести за зразком економічні розрахунки; слабо орієнтується у поняттях, визначеннях, самостійне опрацювання навчального матеріалу викликає значні труднощі
	5	Студент знає більше половини навчального матеріалу, розуміє сутність предмета, може дати визначення економічних понять, категорій, однак із помилками, впевнено працювати з підручником, самостійно оволодіти частиною навчального матеріалу; робить прості розрахунки за алгоритмом, але висновки не логічні, не послідовні
	6	Студент розуміє основні положення навчального матеріалу, може поверхово аналізувати події, економічні ситуації, робить певні висновки; відповідь може бути правильною, проте недостатньо осмисленою, самостійно відтворює більшу частину матеріалу; вміє застосовувати знання під час розв'язування розрахункових завдань за алгоритмом, користуватися додатковими джерелами
Достатній (алгоритмічно-дієвий)	7	Студент правильно і логічно відтворює навчальний матеріал, розуміє основоположні теорії і факти, встановлює причинно-наслідкові зв'язки між ними, вміє наводити свої власні приклади на підтвердження певних думок, застосовувати теоретичні знання у стандартних ситуаціях; за допомогою викладача може скласти план реферату, виконати його і правильно оформити, самостійно користуватися додатковими джерелами, правильно використовувати термінологію, скласти прості таблиці, схеми
	8	Знання студента досить повні, він вільно застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях, логічно висвітлює суспільні події в державі і за рубежем, вміє аналізувати, робити

		висновки до економічних розрахунків; відповідь його повна, логічна, обґрунтована, однак із деякими неточностями; вміє самостійно працювати, може підготувати реферат і захистити його положення
	9	Студент вільно володіє вивченим матеріалом, застосовує економічні знання у дещо змінених ситуаціях, вміє аналізувати і систематизувати інформацію, робить аналітичні висновки, використовує загальновідомі докази у власній аргументації, чітко тлумачить економічні поняття, формулювання законів, нормативних документів, може самостійно опрацювати матеріал, виконує прості творчі завдання; має сформовані типові навички
Високий (творчий професійний)	10	Студент володіє глибокими і міцними знаннями та використовує їх у нестандартних умовах, ситуаціях; може визначати тенденції та суперечності процесів; робить аргументовані висновки, практично оцінює окремі нові факти, явища, процеси, самостійно визначає мету власної діяльності; розв'язує творчі завдання, може сприймати іншу позицію як альтернативну, знає суміжні дисципліни, використовує знання, аналізуючи економічні явища
	11	Студент володіє узагальненими знаннями з предмета, аргументовано використовує їх у нестандартних ситуаціях, уміє знаходити джерела інформації та аналізувати їх, ставити і розв'язувати проблеми, застосовувати вивчений матеріал для власних аргументованих суджень у практичній діяльності (диспути, дискусії, круглі столи), спроможний за допомогою викладача підготувати виступ на студентську наукову конференцію, самостійно вивчити матеріал, визначити програму своєї пізнавальної діяльності, знаходити інформацію в газетах, журналах, публікаціях, Інтернеті, мультимедійних програмах тощо, оцінювати економічні явища в суспільстві, виявляє свою життєву позицію
	12	Студент має системні, дієві знання, виявляє неординарні творчі здібності у навчальній діяльності, використовує широкий арсенал засобів доказів своєї думки, розв'язує складні проблемні завдання, схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу явищ; уміє ставити і

		розв'язувати проблеми, самостійно здобувати і використовувати інформацію, виявляє власне ставлення до неї, виконує науково-дослідну роботу, логічно та творчо викладає матеріал в усній та письмовій формі; розвиває свої здібності й нахили; використовує Інтернет, моделює економічні ситуації в нестандартних умовах
--	--	---

Критерії оцінювання навчальних досягнень студентів на контрольних роботах

1 бал – студент може розрізнити об'єкт навчання і відтворити деякі його елементи, мало усвідомлює мету навчально-пізнавальної діяльності.

2 бали – студент фрагментарно відтворює незначну частину навчального матеріалу, має не чіткі уявлення про об'єкт навчання, виявляє здатність елементарно викладати думку, може відтворити кілька термінів, явищ, без зв'язку між ними; повинен вибрати вільний варіант відповіді.

4 бали – студент має початковий рівень знань; знає близько половини навчального матеріалу; здатний відтворити його відповідно до тексту підручника або пояснень викладача, повторити за зразком певну дію, описує явища, процеси без пояснень причин; за допомогою викладача здатен відтворити їх послідовність, слабо орієнтуються в поняттях, має фрагментарні навички в роботі з підручником, самостійне опрацювання навчального матеріалу викликає значні труднощі, здатен давати відповіді на прості, стандартні запитання, виявляє інтерес до навчального матеріалу.

6 балів – студент знає більше половини навчального матеріалу, розуміє основний навчальний матеріал, здатний з помилками й неточностями дати визначення понять, сформулювати правило, здатен відтворити його з помилками та неточностями, має стійкі навички роботи з текстом підручника, може самостійно оволодіти більшою частиною заданого матеріалу, формулює поняття, наводить приклади, знає основні дати, орієнтується в хронології, підтверджує висловлене судження одним-двома аргументами; здатен використовувати наочні матеріали; відповіді непослідовні та нелогічні.

8 балів – студент виявляє знання і розуміння основних положень навчального матеріалу, може поверхово аналізувати події, процеси, явища і робити певні висновки; відповідь його правильна, але недостатньо осмислена; самостійно відтворює більшу частину навчального матеріалу; відповідає за планом, висловлює власну думку щодо теми, вміє застосовувати знання при розв’язуванні задач за зразком; користується додатковими джерелами.

10 балів – студент правильно і логічно відтворює навчальний матеріал, розуміє основоположні теорії і факти, встановлює причинно-наслідкові зв’язки між ними; уміє наводити окремі власні приклади та підтвердження певних думок, застосовувати вивчений матеріал у стандартних ситуаціях; самостійно користується додатковими джерелами; частково контролює власні навчальні дії; правильно використовує термінологію; складає таблиці та схеми.

12 балів – знання студента є достатньо повними, він вільно застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях, логічно висвітлює події з точки зору смислового взаємозв’язку, уміє аналізувати, встановлювати найсуттєвіші зв’язки і залежності між явищами, фактами, робити висновки, загалом контролює власну діяльність. Відповідь повна, логічна, обґрунтована, але з деякими неточностями.

14 балів – студент вільно володіє навчальним матеріалом, застосовує знання в дещо змінених ситуаціях, уміє аналізувати і систематизувати інформацію, використовує загальновідомі докази у власній аргументації; висловлює стандартну аргументацію при оцінці дій, процесів, явищ; чітко тлумачить поняття; здатен до самостійного опрацювання навчального матеріалу.

16 балів – студент володіє глибокими і міцними знаннями, здатний використовувати їх у нестандартних ситуаціях; може визначати тенденції та протиріччя процесів; робить аргументовані висновки; критично оцінює окремі нові факти, явища, ідеї; використовує додаткові джерела та матеріали; самостійно визначає окремі цілі власної навчальної діяльності; вирішує творчі завдання; відрізняє упереджену інформацію від об’єктивної; здатен сприйняти іншу позицію як альтернативну.

18 балів – студент володіє узагальненими поняттями з предмета, аргументовано використовує їх у нестандартних ситуаціях, уміє знаходити джерело інформації та аналізувати її, ставити і розв’язувати проблеми, самостійно оцінює різноманітні життєві явища і факти, виявляючи особисту позицію щодо них.

20 балів – студент має системні, дієві знання, виявляє неординарні творчі здібності у навчальній діяльності, користується широким арсеналом засобів-доказів своєї думки, вирішує складні проблемні завдання, схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу явищ; вміє ставити і розв’язувати проблеми, самостійно здобувати і використовувати інформацію, виявляє власне ставлення до неї; самостійно виконує науково-дослідну роботу; логічно і творчо викладає матеріал письмовій формі; розвиває свої обдарування та нахили.

Шкала оцінювання (національна та ECTS)

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсової роботи (проекту), практики	для заліку
90 – 100	A	Відмінно	Зараховано
82 – 89	B	Добре	
75 - 81	C		
67 -74	D	Задовільно	
60 - 66	E		
1 – 59	Fx	Незадовільно	Незараховано (з можливістю повторного складання)

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ТА ДОКУМЕНТИ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Змістовий модуль 1. Міста в добу Античності та Середньовіччя.

Тема 1. Античний поліс як феномен організації міського життя (2 год.).

1. Загальна характеристика античного міста:
 - а) синойкізм на Балканському півострові;
 - б) поліс як політичний та соціально-економічний організм;
2. Поліси Північного Причорномор'я:
 - а) господарство;
 - б) соціальна структура;
 - в) управління.

Література:

1. Античный полис. Курс лекций / Отв. ред. В. В. Дементьева, И. Е. Суриков. Москва, 2010. 240 с.
2. Андреев Ю. В. Спарта как тип полиса. Античная Греция. Проблемы развития полиса. Т. 1. Становление и развитие полиса. Москва. 1983. С. 194–216.
3. Вебер М. История хозяйства. Город. Москва, 2001. Див: Афіни, Спарта, Ст. Греція.
4. Крижицький С., Зубар В., Русяєва А. Античні держави Північного Причорномор'я. Київ, 1998. 352 с.
1. Куманецкий К. История культуры древней Греции и Рима. Москва, 1990.
URL:
https://royallib.com/book/kumanetskiy_kazimeg/istoriya_kulturi_drevney_gretsii_i_rima.h
5. История древней Греции / Под ред. В. И. Кузищина. Москва, 1986. 479 с.
6. История древней Греции / Сост. К. В. Паневин. Санкт-Петербург, 1999. 638 с.

7. Ольговський С. Я. Давньогрецькі міста-колонії Північного Причорномор'я. Київ, 2007. 149 с.
8. Циватий В. Г. Інститут полісу: політико-дипломатичний феномен (від Античності до Раннього Нового часу). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 40. С. 271–275.
URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/40/53.pdf
9. Шульга С. А. Античний поліс та його характеристики. *Науковий вісник ВНУ імені Лесі Українки*. 2010. Вип. 1. С. 164–170.

Методичні рекомендації:

Специфічною формою організації грецького суспільства в Античну епоху були поліси, появі яких передувало явище синойкізму – процесу об'єднання кількох міст. Розглядаючи цей процес на Балканському півострові та визначаючи його особливості, важливо звернути увагу на свідчення давньогрецького історика Фукідида, який у своїй праці серед іншого описує синойкізм в Аттиці.

У антикознавстві і сьогодні ведуться дискусії відносно понять «поліс» і «місто». Одні дослідники вважають, що між ними нема нічого спільного, інші визначають поліс як міську громадянську общину. Однак, беззаперечним є той факт, що в умовах поліса місто було інтегрально і якнайтісніше пов'язане зі своєю хорою (сільською місцевістю). Отже, місто в Стародавній Греції – це один із компонентів (місто і сільська місцевість) єдиної системи – поліса. Серед великої кількості грецьких полісів – Афіни і Спарта стали хрестоматійними прикладами, тому для опрацювання запропоновано фрагменти з праць античних авторів Аристотеля, Ксенофонта та Плутарха, аналіз яких допоможе порівняти ці два поліси, визначити характерні особливості їх політичного та соціально-економічного розвитку.

У наведених фрагментах з «Афінській політії» Аристотеля відображено еволюцію політичного устрою Афін. Натомість, політична історія Спарти

показана через призму суспільного та соціально-економічного життя її громадян, що знайшло своє відображення у творах Ксенофонта та Плутарха.

Політичні, економічні та соціальні чинники стали причинами Великої грецької колонізації, яка торкнулася й Північного Причорномор'я. З VII ст. до н. е. на українських землях одна за одною почали з'являтися грецькі колонії. Наведені документи розкривають їхню політичну організацію та зв'язок із метрополіями. Серед особливо важливих слід виділити напис із Херсонеса (Севастополь) – присяга місцевих жителів про державний устрій цієї колонії. А в наведеному уривку із праці Страбона про грецькі північнопричорноморські колонії йдеться не лише про їхнє географічне розташування, природні умови, але й про економічний розвиток.

Документи:

Фуکیدід про синойкізм (V ст. до н. е.).

При Кекропсі і перших царях до Тесея населення Аттики жило постійно окремими містами, що мали свій пританій і правителів. Коли не відчували ніякої небезпеки, жителі міст не сходилися на загальні наради до царя, але керувалися і радилися окремо самі по собі. Деякі міста інколи навіть воювали між собою, наприклад, Елевсін на чолі з Евмолпом проти Ерехфея. Але після того як царську владу одержав Тесей, що поєднав в собі силу з розумом, він упорядкував країну взагалі, між іншим, скасував ради та посадових осіб інших міст і об'єднав шляхом синойкізму всіх жителів навколо зовнішнього міста, заснувавши одну раду і один пританій. Жителів окремих селищ, які обробляють свої землі, як і раніше, Тесей примусив мати одне це місто, і оскільки всі жителі відносилися тепер до одного міста, воно стало великим і таким передане було Тесеєм його нащадкам. З тих пір і до нині афіняни організовують на честь богині синойкії святкування за громадський рахунок.

Раніше місто складалося з акрополя в його теперішніх розмірах і значної частини його південного схилу. Доказ цього: державні святині, також святині інших божеств знаходяться на самому акрополі і розташовані поза ним, здебільшого у напрямку до тієї частини міста, як то: святиня Зевса

Олімпійського, Піфій, святині Геї і Діоніса в Лімна, в честь якого відзначаються дванадцятого анфестеріона найдавніші Діонісії; в цей день відзначають свято ще й тепер іонійці, які походять від афінян. І інші стародавні святині розташовувалися також в цій місцевості. Тут же знаходиться і джерело, зване тепер, після того як його привели до ладу тирані, Еннеакрунамі, а колись, коли ключі його було видно, мало назву Каллірої; водою цього джерела, завдяки його близькості, користувалися тоді під урочистих церемоній; та й в даний час зберігся давній звичай брати воду з цього джерела перед весільними святкуваннями і для інших священнодійств. Внаслідок стародавнього заселення акрополя він і по цей час називається афінянами «місто».

Фуکیدід. Історія Пелопоннеської війни. К. II. 15.

Хрестоматия по истории Древнего мира /

Под ред. В. В. Струве. Москва, 1951. Т. 2. С. 108.

Аристотель про стародавній державний лад Афін.

На вищі посади обирали за благородством походження і за багатством; правили урядові особи спочатку довічно, а пізніше протягом десяти років. Найважливішими і першими в часі з посад були цар, полемарх і архонт. З них першою була посада царя, вона успадковувалася від батька. Другою за значимістю була посада полемарха, через те, що деякі з царів показали себе у військових справах слабкими. [...] Останньою є посада архонта. Тому тільки недавно ця посада набула важливого значення, будучи наділена додатковими повноваженнями. Що ж до фесмофетів, то їх почали обирати багато років пізніше, коли вже обирали урядових осіб на рік. Вони повинні були записувати правові положення і зберігати їх для суду над суперечними сторонами. [...] Архонти мали право вирішувати справи остаточно, а не так, як тепер, провадити тільки попереднє розслідування. Ось як була організована справа з посадами архонтів. Нарешті, рада ареопагітів, хоч мала обов'язок бути тільки охоронцем законів, розпоряджалася більшістю найважливіших справ у державі, накладаючи карі і стягнення безапеляційно на всіх порушників порядку. Це

пояснюється тим, що вибір архонтів робився за благородством походження і за багатством, а саме з них і обиралися ареопагіти.

Аристотель. Афинская полития. Государственное устройство афинян /
Перевод и примечания проф. С. И. Радцига. Москва, 1937. С. 9–11.

URL: <https://www.twirpx.com/file/1458941/>

(дата звернення: 12.01.2019).

Аристотель про сучасний державний лад афінян (IV ст. до н. е.).

Теперішній державний устрій має наступний характер. Цивільними правами користуються люди, батьки яких обоє громадяни. Вони вносяться в списки демотів після досягнення вісімнадцятирічного віку. Кожного разу, коли проводиться їх запис, за них голосують під присягою стосовно того: по-перше, чи досягли вони затвердженого законом віку (в разі негативного рішення молоді люди знову повертаються в розряд неповнолітніх); по-друге, чи кожен з них вільний і чи законно народжений. Потім, якщо його не вносять в списки, визнавши невільним, він має право апелювати до суду. Демоти обирають в якості обвинувачів п'ятьох з-поміж себе, і, якщо буде визнано, що він не має права бути записаним, держава продає його в рабство; якщо ж він виграє справу, демоти зобов'язані його вписати.

Після того як ефеби будуть піддані докимації, їхні батьки збираються по філах і, склавши присягу, вибирають трьох з членів філ у віці понад 40 років від роду таких, які, на їхню думку, будуть найкращими і найбільш придатними, щоб піклуватися про ефебії, а з них народ обирає підняттям рук по одному від кожної філи софроніста і космета. Ці особи, зібравши ефебів, перш за все обходять храми богів, потім відправляються з ними в Пірей і несуть гарнізонну службу, одні в Муніхії, інші в Акті. Далі, народ вибирає для них підняттям рук і двох педотрибів і вчителів, які повинні навчати їх фехтування, стрільби з лука, метання дротика і опускання катапульти. На утримання народ видає софроністам по 1 драхмі кожному, а ефебам по 4 кожному. Кожен софроніст отримує гроші ефебів своєї філи, заповує припаси для всіх в спільне господарство (вони обідають разом) і піклується про все інше. Таким чином,

вони проводять перший рік. На наступний же рік, після народних зборів в театрі, ефеби показують народу стройові прийоми і отримують від держави щит і спис. Після цього вони охороняють кордони країни, чергуючи весь час на сторожових постах. Гарнізонну службу вони виконують протягом двох років, носячи хламиди, і на цей час звільняються від усіх повинностей. Перед судом вони не виступають ні в якості відповідачів, ні в якості позивачів, щоб не було приводу відлучатися, хіба тільки виникне справа про спадщину або якщо кому небудь доведеться в його роді виконувати жрецькі обов'язки. Після закінчення цих двох років вони стають уже на один рівень з іншими громадянами.

Аристотель. Афинская полития. Государственное устройство афинян /
Перевод и примечания проф. С. И. Радцига. Москва, 1937. С. 61–62.

URL: <https://www.twirpx.com/file/1458941/>

(дата звернення: 12.01.2019).

Ксенофонт про суспільне життя в Спарті (VIII ст. до н. е.).

Заставши у спартанців порядок, при якому вони, подібно до всіх інших греків, обідали кожний у своєму домі, Лікурґ побачив у цьому причину дуже багатьох легковажних вчинків. Лікурґ зробив публічними їх товариські обіди, сподіваючись, що завдяки цьому зникне можливість порушувати накази, їжу він дозволив споживати громадянам в такій кількості, щоб вони надто вже не наїдались, але й не терпіли недостачі; а втім, нерідко подається, на додаток, дичина, а багаті люди приносять іноді й пшеничний хліб; таким чином, поки спартанці живуть разом по наметах, стіл у них ніколи не знає недостачі страв і не буває надто дорогим. Так само і відносно пиття: припинивши зайву пиятику, яка розслабляє тіло, розслабляє розум, Лікурґ дозволив кожному пити тільки для втамування спраги, вважаючи, що пиття за таких умов буде і найменш шкідливим й найприємнішим. При спільних обідах хіба міг би хто-небудь завдати серйозної шкоди собі і своєму господарству вишуканістю їжі або пияцтвом? В усіх інших державах ровесники перебувають, здебільшого, разом і найменше соромляться один одного; а Лікурґ у Спарті об'єднав молодих людей різного віку, щоб вони виховувались переважно під керівництвом досвідченості

старших. На фідитіях звичайно розповідають про справи, вчинені ким-небудь в державі; тому там майже немає місця зарозумілості, п'яним витівкам, непристойному вчинку, лихослів'ю. І ще ось яку хорошу сторону має це впровадження обідів поза домою: повертаючись додому, учасники фідитіїв повинні йти пішки і остерігатися, щоб поп'яні не спіткнулися; вони повинні знати, що їм не можна залишатися там, де обідали, що їм треба йти в темноті, як удень, тому що і з смолоскипом не дозволяється ходити тому, хто ще відбуває гарнізонну службу. Далі, помітивши, що та сама їжа, яка дає хороший колір лица і здоров'я трудящому, дає потворну повноту і хвороби неробі, Лікург не знехтував і цим. [...] От через те і важко знайти людей більш здорових, більш витривалих фізично, ніж спартанці, тому що вони однаково вправляють і ноги, і руки, і шию. На противагу більшості греків, визнав Лікург необхідним і таке. В інших державах кожен розпоряджається сам своїми дітьми, рабами і майном; а Лікург, бажаючи зробити так, щоб громадяни не шкодили один одному, а приносили користь, полишив кожному однаково розпоряджатися як своїми дітьми, так і чужими: адже коли всякий знатиме, що перед ним батьки тих дітей, якими він розпоряджається, то неминуче він ними розпоряджатиметься так, як він хотів би, щоб ставилися до його власних дітей. Якщо хлопчик, побитий ким-небудь стороннім, скаржиться батькові, вважається ганебним, якщо батько не поб'є сина ще раз. Так спартанці впевнені в тому, що ніхто з них не наказує хлопчикам нічого ганебного. Дозволив також Лікург в разі потреби користуватися чужими рабами, встановив також і спільне користування мисливськими собаками; тому ті, що не мають своїх собак, запрошують на полювання інших; а в кого немає часу йти самому на полювання, той охоче дає собак іншим. Так само користуються і кіньми: хто захворіє або кому стане потрібний віз, або хто захоче швидше куди-небудь поїхати, – той бере першого коня, який трапиться, і, коли мине потреба, повертає його назад. А ось і ще звичай, не прийнятий у інших греків, але введений Лікургом. На той випадок, коли затримуються люди на полюванні і, не взявши з собою запасів, матимуть потребу в них, Лікург встановив, щоб той, хто має запаси, залишав їх, а той, що має в них потребу, – міг відімкнути замки,

взяти, скільки треба, і те, що залишилось, знову зачинити. Таким чином, завдяки тому, що спартанці так діляться один з одним, у них навіть люди бідні, коли їм що-небудь стане потрібне, мають частку в усіх багатствах країни. Так само на протилежність іншим грекам Лікурґ встановив у Спарті і такі порядки. В інших державах кожний в міру можливості створює собі достаток: один займається землеробством, другий – судновласник, третій – купець, а дехто годується ремеслами; в Спарті ж Лікурґ заборонив вільним займатися чим би там не було, зв'язаним з наживою, але встановив визнавати підходящими для них тільки такі заняття, які забезпечують державі свободу. І дійсно, яка рація добиватися багатства там, де своїми встановленнями про рівні внески на обіди, про однаковий для всіх спосіб життя законодавець відвернув всяку жагу набувати гроші заради приємної наживи? Не треба дбати про багатство і одяг, тому що в Спарті прикрасою служить не розкіш вбрання, а здоров'я тіла, і для трати на товаришів теж не варто збирати гроші, тому що Лікурґ застеріг, що більша слава – допомагати товаришам особистою працею, ніж грошима, – перше вважав він ділом душі, а друге – лише ділом багатства. Недобросовісно збагачуватися Лікурґ заборонив також і такими розпорядженнями. Насамперед він встановив таку монету, що нехай потрапить її в дім всього на десять мін, це не могли б не помітити ні господарі, ні домашні раби, тому що для неї треба було б багато місця і цілий віз для перевезення. За золотом і сріблом стежать, і коли у кого виявиться його скільки-небудь, власника штрафують. То навіщо ж було прагнути до збагачення там, де володіння дає більше прикостей, ніж трата – втіхи?

Ксенофонт. Государство лакедемонян.

Хрестоматия по истории Древнего мира /

Под ред. В. В. Струве. Москва, 1951. Т. 2. С. 145.

Плутарх про майнові відносини серед спартанців (І ст. н. е.).

Єгиптяни вважають, що Лікурґ приходив до них і переніс від них у Спарту виділення військового стану серед усіх інших станів; це виділення найбільше його вразило; виділивши також ремісників і майстрів, він зробив державний

устрій міста Спарти справді прекрасним і чистим. Лікурґ намагався також провести поділ рухомого майна, щоб зовсім знищити нерівність і суперечності в суспільстві, але коли побачив, що громадяни тяжко зносять пряму втрату свого майна, пішов іншим шляхом і своїм управлінням вижив корисливість серед громадян. Насамперед, він скасував всі золоті й срібні гроші і дозволив користуватися тільки залізними, але й вони, маючи велику вагу і об'єм, були тільки незначною цінністю, так що для них, на десять мін, потрібне було в домі велике приміщення, а возити їх доводилось на парному возі. [...] Після того Лікурґ усунув з міста всі некорисні і зайві ремесла. Однак більшість з них зникла б, навіть якби ніхто їх не усував, тому що продукти їх виробництва не знаходили собі збуту при таких державних грошах. Залізні гроші не мали обігу у інших еллінів і, будучи висміювані, не мали в їх очах цінності, так що на них не можна було купити ніякого чужоземного дрібного товару; у спартанські гавані не привозилось торгових вантажів [...] не з'являлись там ніякі майстри золотих і срібних прикрас, тому що не було там відповідних для такої торгівлі монет. Таким чином, втративши те, що її живило і підтримувало, розкіш помалу сама собою вивелась. У людей, які надбали велике майно, не було ніякої переваги перед іншими, тому що у них не було можливості виставити своє багатство на показ; воно залишалось у них немовби замурованим в домі і без ужитку. Тому і звичайні речі, і все потрібне, як-от: ліжка, стільці, столи почали виготовляти найкращої якості самі спартанці, а з глечиків латинські, як говорить Критій, мали найбільше застосування в походах. [...] Законодавець досяг також і того, що ремісники, звільнившись від виробництва непотрібних речей, набули великої умілості у виробленні предметів необхідних... Ще одна постанова Лікурґа була спрямована проти розкоші: дахи в усіх будинках мали бути зроблені тільки сокирою, двері тільки пилкою; не можна було користуватися ніяким іншим інструментом.

Плутарх. Сравнительные жизнеописания.

Хрестоматия по истории Древнего мира /

Под ред. В. В. Струве. Москва, 1951. Т. 2. С. 248.

**Декрет про взаємне громадянство Ольвії та
її колишньої метрополії Мілета (бл. 323 р. до н. е.)**

Мілетець у місті Ольвії, най приносить жертви на тих самих олтарях, і най має доступ у ті самі святилища таким самим чином, як ольвіополіт, най будуть права безмитності в мілетців на тих же підставах, як і раніше були.

Коли ж він захоче займати державні посади, най прийде він у Раду і, записавшись, нехай посідає їх, і нехай він платить податки, як і наші громадяни.

Най буде право на проєдрію і нехай викликають їх на змагання, і нехай моляться в поминальні дні таким самим чином, як моляться й у Мілеті.

А якщо буде у мілетця позов в Ольвії, най користується він правосуддям і най отримає вирок у п'ятиденний строк у відділенні суду, де розглядаються права громадян.

Най мають безмитність усі мілетці, крім тих, які мають права громадянства в іншому місті, і беруть участь в уряді та в судах.

Так само і ольвіополіти в Мілеті най матимуть безмитність, і най користуються ольвіополіти всім іншим в Мілеті так само, як і мілетці в місті Ольвії.

Історія державної служби в Україні.

Т. 3: Документи і матеріали. Київ, 2009. С. 57.

Клятва херсонесців (початок III ст. до н. е.).

Клянусь Зевсом, Землею, Сонцем, Дівою, богами і богинями олімпійськими, героями, що володіють містом, землею та укріпленням херсонесців: я буду одностайний у відношенні благоденства і свободи міста і громадян і не віддам ні Херсонеса, ні Керкінітіди, ні Прекрасної гавані, ні інших укріплень, ні інших земель, якими херсонесці управляють або управляли, нічого нікому, ні еллінові, ні варварові, а буду оберігати [все це] для херсонеського народу; я не порушу демократичного ладу і не дозволю цього бажаючому зрадити або порушити і не приховаю цього разом [з ним]; але доведу до відома міських деміургів; я буду ворогом зловмисникові і зрадникові

або тому, хто схиляє до відпадіння Херсонес, або Керкінітіду, або Прекрасну гавань, або укріплення і область херсонесців; я служитиму народові як деміург і член ради якомога краще і справедливіше для міста і громадян; я охоронятиму для народу «састер» і не буду розголошувати нічого з таємного ні еллінові, ні варварові, що може завдати шкоди місту; я не дам і не візьму дару на шкоду місту і громадянам; я не буду замишляти ніякого несправедливого діла проти когось з громадян, що не відпали [від міста], і нікому, хто замишляє подібне діло, не дозволю цього, а доведу до відома і на суді подам голос по закону; я не укладатиму змови проти херсонеської общини, ні проти когось із громадян, хто не оголошений ворогом народу; коли я вступив з ким-небудь у змову або зв'язаний якою-небудь клятвою по обіту, то в разі порушення [мною зобов'язань] нехай мені і моїм [близьким] буде краще, а в разі додержання – навпаки; і коли я довідаюсь про яку-небудь змову, що вже є або зароджується, я доведу про це до відома деміургів, хліб, що звозять з рівнини, я не буду ні продавати, ні вивозити з рівнини в якесь інше місце, а тільки в Херсонес. Зевс, і Земля, і Сонце, і Діва, і боги олімпійські! Якщо я виконаю все це, хай буде благо мені самому, і роду, і моїм [близьким], якщо не виконаю, хай буде лихе і мені самому, і роду, і моїм [близьким] і нехай ні земля, ні море не приносять мені плода [...].

Хрестоматия по истории Древнего мира /
Под ред. В. В. Струве. Москва, 1951. Т. 2. С. 210–211.

Страбон про грецькі колонії на Чорноморському узбережжі

(II половина I ст. до н. е.).

Якщо пливати з Таміракської затоки, то ліворуч буде містечко і друга гавань херсонесців. Потім, якщо пливати вздовж берега, на південь виступає великий мис, що становить частину цілого Херсонеса. На ньому розташоване місто іраклеотів, колонія тих, що живуть на південному березі Понта, яке зветься також Херсонесом (тобто півостровом) і міститься за 4400 стадій плавби від гирла Тіри. В цьому місті є святилище Діви, якоїсь богині, ім'ям якої зветься і мис, званий Парфенієм [тобто Дівиним], що міститься перед

містом на віддалі 100 стадій. У святилищі є храм богині і статуя. Між містом і мисом є три гавані, потім іде стародавній Херсонес, що лежить у руїнах, а за ним бухта з вузьким входом, коло якої переважно влаштовували свої розбійницькі кубла таври, скіфське плем'я, які нападали на тих, що рятувались у цій бухті; зветься вона бухтою Символів. Вона з другою бухтою, що зветься Ктенунтом, утворює перешийок в 40 стадій. Це і є той перешийок, що замикає малий Херсонес, що становить, як ми сказали, частину великого Херсонеса і має на собі місто з однаковою з півостровом назвою – Херсонес.

Це місто раніш користувалося автономією, але потім, спустошене варварами, примушене було взяти собі в покровителі Мітрідата Евпатора, який хотів іти на варварів, що живуть вище перешийка до Борісфена і Андрія. Ці походи були готуванням до війни з Римлянами. Через це він, спонукуваний такими надіями, охоче послав військо в Херсонес і став воювати з скіфами, що були тоді під владою Скілура і його синів з Палаком на чолі. [...] Він силою підкорив їх собі і в той же час зробився владарем Боспора, яким добровільно поступився йому тодішній його володар Парісад. З тієї пори і дотепер місто Херсонес підкорене владикам Боспора. [...] В гірській країні таврів є також гора Трапезунд, однойменна з містом, що знаходиться на границях Тіваранії і Колхіди. В тій же гірській країні є і друга гора – Кіммерій, названа так по імені кіммерійців, які колись панували на Боспорі і звідси ж зветься Боспором Кіммерійським вся та частина протоки, яка прилягає до гирла Меотіди.

За вищезгаданою гірською країною лежить місто Феодосія з родючою рівниною і гаванню, придатною навіть для сотні суден. Воно було раніш границею володінь боспорян і таврів. Далі йде родюча країна до Пантікапея, столиці боспорян, збудованої на гирлі Меотіди. Від Феодосії до Пантікапея коло 530 стадій; вся ця земля багата на хліб, має села і місто з доброю гаванню, званою Німфей. Пантікапей являє собою горб, з усіх боків заселений колом у 20 стадій; на схід від нього знаходиться гавань і доки приблизно для 30 кораблів, є також акрополь; заснований він мілітянами. Довгий час це місто і всі сусідні поселення навколо гирла Меотіди по обидва боки її були під

одноосібною владою правителів з дому Левкона, Сатіра і Парісада, аж до того Парісада, що добровільно передав владу Мітрідатові.

Великий Херсонес і виглядом і розміром подібний до Пелопонеса; ним володіють боспорські владарі після того, як він увесь дуже постраждав від безперервних війн. Раніш боспорські тирані володіли лише невеличким краєм при гирлі Меотиди і при Пантікапеї до Феодосії, а найбільшу частину країни до Перешийка і Каркінітської затоки займало скіфське плем'я таврів. Вся ця країна, а також, мабуть, і країна за перешийком до Борісфена, звалися Малою Скіфією. [...]

Що ж до Херсонеса, то за винятком гірської частини на морському березі до Феодосії вся інша частина його становить рівнину з добрим ґрунтом і надзвичайно багату на хліб: земля, зорана абияк будь-яким орачем, дає врожай сам-тридцять. Жителі давали в данину Мітрідатові 180 000 медимнів хліба і 200 талантів срібла разом з азіатськими містечками коло Сіндіки. І в давнішні часи звідси вивозили хліб до еллінів, подібно до того, як солену рибу з Меотиди. Розповідають, що Левкон послав з Феодосії афінянам 2 100 000 медимнів. Ці самі жителі півострова спеціально звались хліборобами через те, що народи, які жили вище них, були номади, що живилися м'ясом різних тварин, переважно ж кониною, а також кобилячим сиром, молоком і сироваткою (остання, особливим способом приготовлена, є для них ласощами). Через це саме поет і назвав усіх тутешніх жителів молоко'щами. Номади займаються більше війною, ніж розбійництвом і війни ведуть за данину: віддавши землю у володіння бажаючим займатися хліборобством, вони задовольняються одержанням умовленої помірної данини не для наживи, а для задоволення щоденних потреб; у випадку ж несплати грошей орендарями – починають з ними війну. [...] Хлібороби ж, хоч і вважаються щодо войовничості за людей більш мирних і більш цивілізованих, але, буди корисливі і стикаючись з морем, не втримуються від розбою і подібних незаконних засобів збагачення.

Страбон. Географія. Історія України: Хрестоматія /

Упоряд. В. М. Литвин. Київ, 2013. С. 27–29.

Тема 2. Стародавній Рим та життя його мешканців. (2 год.).

1. Побут римських громадян, їхні звичаї та традиції.
2. Давньоримська сім'я та виховання дітей.
3. Розваги римлян.

Література:

1. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи древней Греции й Рима. Москва, 1988. 495 с.
URL: http://labyrinthos.ru/text/vinnichuk_v-rimskoy-semie.html
2. Гиро Поль. Частная и общественная жизнь римлян. Санкт-Петербург, 1995. 593 с.
7. История древнего Рима. Под ред. В. И. Кузицина. Москва, 1994. 360 с.
8. Кнабе Г. Древний Рим – история и повседневность. Москва, 1986. 103 с.
9. Короткова М. В. Культура повседневности. История костюма. Москва, 2002. 302 с.
10. Маяк И. Л. Женщина в раннем Риме (V–IV вв. до н.э.). Женщина в античном мире. Москва, 1995. С. 76–103.
11. Портнягина И. П. Знатная римлянка в период поздней республики. *Исследования и публикации по истории античного мира*. 2005. Вып. 4. С. 260–278.
12. Тираспольский Г. И. Беседы с палачом: Казни, пытки и суровые наказания в Древнем Риме. Москва, 2003. 192 с.
URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=148713>

Методичні рекомендації:

Культура Стародавнього Риму знайшла своє відображення в різних сферах.

У підібраних до даної теми документах відображено побут стародавніх римлян на зламі епох. Характеризуючи уривки з творів давньоримського політика та історика Гая Салюстія Кріспа і давньоримського філософа, поета, державного діяча Луція Аннея Сенеки, варто звернути увагу на те, як автори

ставляться до багатства, яким визначають його значення в житті римлян, які особливості повсякдення вважають притаманними і для заможних, і для бідних.

Розглядаючи давньоримську сім'ю, варто зупинитися на різних її аспектах. Важливо визначити правове поле укладання шлюбів у стародавніх римлян (про це, зокрема, йдеться в «Історії Риму від заснування міста» римського історика Тіта Лівія та «Листах» політика, письменника та адвоката Плінія Молодшого). Необхідно також проаналізувати правове становище давньоримської жінки. Наведені джерела (фрагменти творів Гая Салюстія Кріспа, Марка Тулія Цицерона та Тіта Лівія) дозволяють визначити ставлення римського суспільства до жінки, її можливості (політичний вплив, можливість отримати освіту, роль в сім'ї тощо).

Ще одним важливим аспектом було виховання дітей, якому приділялася неабияка увага, особливо це стосувалося хлопчиків. Основні правила виховання та навчання дітей, яких рекомендувалося притримуватися, викладені у творі римського педагога і ритора Квінтіліана Марка Фабія «Про виховання оратора». При підготовці до цього питання цікавими та корисними стануть роздуми про виховання та навчання дітей таких римських авторів як Пліній Молодший та філолог Авл Геллій.

Чи не найяскравіше життя стародавніх римлян характеризують їхні розваги – щоденні і на свята. Оскільки це питання широке і джерела з його вивчення є надзвичайно інформативними, для аналізу рекомендовано фрагменти праць вже означених авторів, де відображені лише деякі з найбільш поширених розваг, такі як купання в термах, гладіаторські бої та циркові вистави (зокрема, кінні перегони).

Документи:

Побут стародавніх римлян (I ст. до н. е. – I ст. н. е.).

Непосильним тягарем виявилися для римлян дозвілля і багатство, за інших обставин бажані. Спершу розвинулася жадоба грошей, за нею – жага влади, і обидві стали як би загальним коренем усіх нещасть. [...] Зараза розповзлася,

ніби чума, народ змінився в цілому, і римська влада з найсправедливішої і найкращої перетворилася в жорстоку і нестерпну. [...]

Для них, на мою думку, забавою були багатства; адже вони могли б з честю ними володіти, а поспішали розтратити їх ганебно. Далі, їх охопила не менша пристрасть до розпусти, обжерливості і інших задовольень: чоловіки стали поводитися як жінки, жінки – відкрито торгувати своєю цнотливістю. Щоб урізноманітнити свій стіл, вони обмацували землю і море; лягали спати до того, як їх починало хилити до сну; не очікували ні почуття голоду або спраги, ні холоду, ні втоми, але в розбещеності своїй попереджали їх появу. Все це, коли власних коштів уже не вистачало, штовхало молодь на злочини. Людині, сповненій поганих якостей, нелегко було відмовитися від своїх примх; тим нестримно вдавалася вона до всіляких витрат.

Саллюстий Крисп. Заговор Катилины / Записки Юлия Цезаря.

Гай Саллюстий Крисп. Сочинения. Пер. с лат., ст. и комм.

В. О. Горенштейна. Москва, 1999.

URL: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1365203748>

(дата звернення: 14.01.2019).

Будь-хто вважатиме себе убогим бідняком, якщо стіни навколо не виблискують коштовностями, якщо олександрійський мармур не відтіняє нумідійські плити, якщо їх не покриває суцільно ретельно нанесений і строкатий, як розпис, віск, якщо покрівля не зі скла, якщо фасійський камінь, колись рідкісна прикраса в якомусь храмі, не обрамлює басейнів, в які ми занурюємо схудле від рясного поту тіло, якщо вода ллється не з срібних кранів. І все це – у простих громадян. [...] А якщо взяти лазні вільновідпущеників? Скільки там статуй, скільки колон, які нічого не підтримують і поставлені для краси, щоб дорожче коштувало! Скільки сходинок, за якими з шумом збігає вода! Ми до того дійшли в марнотратстві, що не хочемо ступати інакше як по самоцвітах.

Луций Анней Сенека. Нравственные письма к Луцилию /

Пер., примеч., подготовка издания С. А. Ошерова.

Отв. ред. М. Л. Гаспаров. Москва, 1977. ХСV:12, 17.

URL:<http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1346570000>

(дата звернення: 13.01.2019).

Бенкет (I ст. н. е.).

Господар вважав, що наділений смаком і толком, а по-моєму, він був скупий і в той же час марнотратний. Йому і частині гостей удосталь подавалися прекрасні страви; іншим – погані і в малій кількості. Вино в маленьких пляшечках він розлив за трьома сортами: одне було для нього і для нас, інше для друзів нижчого становища (друзі у нього були поділені на категорії), третє – для вільновідпущеників, його і моїх [...] Мій сусід по ложу помітив це і запитав, чи схвалюю я такий звичай. Я відповів негативно. «Якого ж ти дотримуєшся?» – «У мене всім подається одне і те ж; я запрошую людей, щоб їх пригостити, а не ганьбити, і в усьому зрівнюю тих, кого зрівняло моє запрошення». – «Навіть відпущеників?» – «Навіть! Вони для мене зараз гості, а не відпущеники». – «Дорого ж тобі обходиться обід». – «Зовсім ні». – «Як це може бути?» – «Тому, що мої відпущеники п'ють не те вино, яке я, а я п'ю те, яке вони».

Плиний Младший. Письма. Кн. II, 6.

URL:http://librebook.me/atticheskie_nochi

(дата звернення: 14.01.2019).

А тепер до чого дійшло псування здоров'я! Це ми платимо за пристрасть до насолод, яка переходить всяку міру. Порахуй кухарів – і перестанеш дивуватися, що хвороб так багато. [...] У школах філософів і риторів ні душі, зате як багатолюдно на кухнях у ласунів, скільки молоді там тісниться біля печі! [...] Не кажу про натовпи пекарів, не кажу про прислужників, які за знаком розбігаються за новими стравами. Стільки людей – і всім дає роботу одна утроба!

Невже, по-твоєму, гриби, ця смачна отрута, не роблять своєї справи нишком, навіть якщо відразу не шкодять? Невже ти думаєш, що м'якоть цих

устриць, розгодованих в мулі, не залишає в шлунку важкого осаду? Невже ти вважаєш, що [...] дорогоцінна сукровиця протухлих риб не палить солоною рідиною наші нутроці? Невже ти гадаєш, ніби ці гнійні шматки, що йдуть в рот прямо з вогню, остигають у нас в утробі без будь-якої шкоди? Якою мерзенних отрутою потім блюєш! Як ми самі собі противні, коли від нас тхне винним перегаром! Можна подумати, ніби з'їдене не перетравлюється всередині, а гниє!

Я згадую, що колись багато говорили про вишукане блюдо, в яке наші ласуни, поспішаючи до своєї смерті, намішали все, за чим вони зазвичай проводять день: їстівні частини венериних і голчастих раковин і устриць були розділені прокладеними між ними морськими їжаками, зверху лежав шар красnobородок, без луски і без кісток. Ліньки вже їсти все окремо – і ось на стіл подають те, що повинно вийти вже в животі після насичення. Бракує тільки, щоб все приносили вже пережованим! Втім, і не вистачає-то зовсім небагато: адже шкаралупа знята, кістки вийняті, замість зубів потрудилися кухарі. – «Ласувати всім окремо стало важко – нехай куховарять все разом, щоб смак був один. Навіщо мені протягувати руку за чим-небудь одним? Нехай подадуть все відразу, нехай буде складено разом і з'єднані стільки, що вистачило б на прикрасу багатьох перемін блюд! Нехай знають ті, що стверджують, ніби все це потрібно мені для похвальби і заради марнославства: я не виставляю мої страви напоказ, а даю вам їх розгадувати. Що завжди буває окремо, то нехай буде разом під однією підливою; нехай не відрізняються одне від одного устриці, морські їжаки, голчаті раковини, красnobородки, перемішані і зварені заодно». [...] І наскільки складні ці страви, настільки ж різні, різноманітні і незрозумілі хвороби породжуються ними.

Луций Анней Сенека. Нравственные письма к Луцилию /

Пер., примеч., подготовка издания С. А. Ошерова.

Отв. ред. М. Л. Гаспаров. Москва, 1977. ХСV: 23–29.

URL:<http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1346570000>

(дата звернення: 13.01.2019).

Шлюб (I ст. до н. е.).

Чи може бути ще якась більш чутливе приниження, – говорив народний трибун, – ніж вважати частину спільноти громадян недостойною шлюбу, ніби вона несе якусь заразу? Чи не означає це терпіти вигнання, залишаючись жити за одними і тими ж стінами, чи не означає це терпіти заслання? Вони [патриції] бояться спорідненості з нами, бояться зближення, побоюються змішання крові! [...] Хіба ви не могли зберегти свою знатність в чистоті за допомогою заходів приватних, тобто, одружуючись з дочками плебеїв і не дозволяючи своїм дочкам і сестрам виходити заміж не за патриціїв? Жоден плебей не завдав би насильства дівчині-патриціанці: ця ганебна примха властива самим патриціям. Ніхто і нікого не змусив би укласти шлюбний договір проти його волі. Але забороняти за законом і робити неможливими шлюби між патриціями і плебеями – ось що власне ображає плебеїв. Адже чому ж ви не говорите про те, щоб шлюби не уклалися між багатими і бідними? Те, що завжди і всюди було справою особистих міркувань – вихід заміж тієї чи іншої жінки в підходящу для неї сім'ю і одруження чоловіки на дівчині з сімейства, з яким він вступив в угоду, – цю-то свободу вибору ви пов'язуєте кайданами надзвичайно деспотичного закону, яким ви хочете роз'єднати співдружність громадян, зробити з однієї держави дві... В тому, що ми прагнемо шлюбу з вами, немає нічого, крім бажання вважатися людьми, вважатися громадянами.

Тит Ливій. Історія Рима от основания города /

Перевод Г. С. Кнабе.

Том III. Москва, 2002. IV, 4, 6.

Пліній Молодший про пошук нареченого для доньки знайомого

(кінець I – початок II ст.).

Ти просиш, щоб я пригледів чоловіка для дочки твого брата. Справедливо, що покладаєш цю справу саме на мене. Ти ж знаєш, як я шанував і любив цю велику людину, як любовно наставляв він мене в юності, якими похвалами досяг того, щоб я виявився гідним похвали ... Довго довелося б шукати такого,

якби не було людини, немов призначеної для цього жереба, а саме Мініція Аціліана. [...]

Батько його, Мініцій Макрін, людина серед стану вершників видатна; піднятися вище він не захотів: зарахований божественним Веспасіаном до Преторії, він незмінно віддавав перевагу чесному спокою нашому. [...] Серрано Прокула з Патавія його бабуся по материнській лінії. Ти знаєш звичаї тих місць, але Серрано навіть для Патавія зразок суворої моральності. [...]

Це людина майже єдина за своєю ґрунтованістю, розсудливістю, чесністю. Коротко кажучи, у всій сім'ї не знайдеться нічого, що не довелось б тобі до душі у своїй власній. Сам Аціліан дуже енергійний і діяльний, і в той же час надзвичайно скромний. Він з честю пройшов Квестури, трибунат і претуру; ти позбавлений необхідності клопотати за нього. У нього благородне рум'яне обличчя, і він часто червоніє; вроджена краса у всьому тілі і постава сенатора. По-моєму ніяк не слід вважати це дрібницею: це як би нагорода дівчатам за їх цнотливість.

Не знаю, чи додавати, що батько його людина дуже заможна. Коли я уявляю сім'ю, в яку збираюся ввести зятя, то думаю, що про його засобів говорити не варто; коли думаю про наші звичаї і закони, які вважають, що перш за все треба враховувати стан, то, я вважаю, не слід обійти і цей пункт, тим більше що, думаючи про потомство, і потомство числене, слід при виборі пари потрібно брати і це в розрахунок.

Плиний Младший. Письма. Хрестоматія по античній літературі.

Том 2 / Сост. Н. Ф. Дератани, Н. А. Тимофеева.

Москва, 1965. С. 15.

Про становище жінок (I ст. до н. е. – I ст. н. е.).

Якби кожен з нас твердо намірився зберегти в своєму будинку порядок і шанування глави сім'ї, то не довелось б нам і розмовляти з жінками. Але оскільки допустили ми у себе в будинку таке, оскільки свобода наша виявилася в полоні у нерозважливих жінок і вони насмілилися прийти сюди, на форум,

щоб даремно базікати і принижувати її [свободу], отже, не вистачило у нас духу впоратися з кожною окремо і доводиться справлятися з усіма разом. Предки наші не дозволяли жінкам вирішувати будь-які справи, навіть і приватні, без особливого на те дозволу; вони встановили, що жінка перебуває у владі батька, братів, чоловіка. Ми ж потуранням богів терпимо, що жінки керують державою, приходять на форум, з'являються на сходках і в народних зборах. Адже, що вони зараз роблять на вулицях і площах, як не переконують всіх підтримати пропозицію трибунів, як не наполягають на скасуванні Оппієвого закону. І не сподівайтесь, що вони самі покладуть межу своєї розбещеності; приборкайте ж їх безрозсудну природу, їх неприборкані пристрасті. Зробіть це і майте на увазі, що вимоги Оппієвого закону – найменше з того тягаря, який накладають на жінок наші звичаї, встановлення нашого права і який вони хоч якось знесуть своєю нетерплячою душею. У будь-якій справі прагнуть вони до свободи, а якщо говорити правду – до розбещеності [...]

Перегляньте всі закони, що стосуються жінок, якими наші предки обмежили їх незалежність і підпорядкували їх чоловікам; однак, хоча вони і пов'язані усіма цими законами, ви навряд можете стримувати їх. І тепер невже ви думаєте, що з жінками легше буде впоратися, якщо ви дозволите їм нападати на окремі постанови, силою домагатися прав і рівнятися, нарешті, з чоловіками? Як тільки вони стануть рівними, вони негайно стануть вище нас.

Тит Ливий. Історія Рима от основания города /

Перевод Г. С. Кнабе.

Том III. Москва, 2002. XXXIV, 1–4.

Серед них була і Семпронія, яка з чоловічою рішучістю здійснила вже не один злочин. Зважаючи на своє походження і зовнішність, як і завдяки своєму чоловікові і дітям, ця жінка була досить вознесена долею; знала грецьку і латинську літературу, грала на кіфарі і танцювала витонченіше, ніж личить пристойній жінці; вона знала ще багато чого з того, що пов'язано з розбещеністю. Їй завжди було дороге все, що завгодно, але тільки не

пристойність і сором'язливість; що берегла вона менше – гроші чи своє добре ім'я, було важко вирішити. Її спалювала така хіть, що вона шукала зустрічі з чоловіками частіше, ніж вони з нею. Вона і в минулому не раз порушувала слово, під присягою заперечувала борг, була співницею в убивстві; розкіш і відсутність коштів прискорили її падіння. Однак розумом вона відрізнялася тонким: вміла складати вірші, жартувати, розмовляти то скромно, то ніжно, то лукаво; словом, в ній було багато дотепності і багато привабливості.

Саллюстий Крисп. Заговор Катилины / Записки Юлия Цезаря.

Гай Саллюстий Крисп. Сочинения.

Пер. с лат., ст. и комм. В. О. Горенштейна. Москва, 1999.

URL:<http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1365203748>

(дата звернення: 15.01.2019).

А невже любов розпусниць заборонена для юнаків? Я готовий і визначити, що саме, – але не назву жодної жінки, нехай про це думає хто як хоче. Якщо яка-небудь без чоловіка особа відкриє будинок свій всім бажаючим, якщо буде жити не криючись як продажна жінка, якщо буде бенкетувати з чужими чоловіками, і все це в місті, в садах, в багатолюдних Байях; якщо, нарешті, і її хода, і вбрання, і свита, і блискучі погляди, і вільні мови, і обійми, поцілунки, купання, катання по морю, бенкети змушують бачити в ній не просто розпусницю, а безсоромну повію, – то скажи, Луцій Геренній, коли якийсь юнак виявиться при ній, хіба буде він звідником, а не просто коханцем? Хіба він зазіхає на цнотливість, а не просто задовольняє бажання?

Марк Туллий Цицерон. Промови проти Катилины.

Хрестоматия по античной литературе.

Том 2 / Сост. Н. Ф. Дератани, Н. А. Тимофеева.

Москва, 1965. С. 116.

Про дітей, їхнє виховання та навчання (I–II ст.).

Одного разу в нашій присутності філософу Фаворіну передали, що дружина одного з його слухачів і послідовників недавно народила і [сім'я його]

поповнилася новонародженим сином. Фаворін сказав: «Ходімо подивимося на породіллю і привітаємо батька». Той був сенаторського стану, із знатного роду. Ми пішли за Фаворіном до дому, до якого він попрямував, і увійшли разом з ним одночасно. Тоді в першій кімнаті він обійняв господаря, привітав його і сів. І коли Фаворін розпитав, як довго тривали пологи і наскільки болючими були потуги, і дізнався, що молода жінка, знесилена пологами і безсонням, заснула, то почав говорити більш докладно. Він сказав: «Я анітрохи не сумніваюся, що сина вона буде годувати своїм молоком». Однак коли мати молодої жінки стала говорити йому про те, що слід її поберегти і найняти для сина годувальниць, щоб не додавати до страждань, які вона перенесла під час пологів, тяжкі та важкі обов'язки годування, Фаворін сказав: «Прошу тебе, жінко, дозволь їй бути матір'ю свого сина. Бо хіба не противно природі бути матір'ю не до кінця, а наполовину – привести на світ дитину і тут же її кинути? Вигодувати в утробі своєю кров'ю якусь істоту, яку ще не бачила, а тепер не годувати своїм молоком того, кого можна бачити, – вже живого, вже людину, яка з плачем волає до материнського обов'язку?

Авл Геллій. Аттические ночи. Кн. XII. Гл. 1.

URL:http://librebook.me/atticheskie_nochi

(дата звернення: 24.01.2019).

Один мій знайомий лаяв свого сина. [...] Коли він пішов, я говорю йому: «Послухай, хіба ти ніколи не чинив того, за що тебе міг би насварити батько? Робив же! І хіба іноді ти не робиш того, в чому твій син, якщо б раптом він став батьком, а ти сином, не міг би докорити тобі з такою ж суворістю? Хіба всі люди не схильні до певних помилок? Хіба один не потурає собі в одному, а інший в іншому?» Ми так любимо один одного, що я не міг не написати тобі, перебуваючи під враженням цієї непомірної строгості: не обходься ніколи зі своїм сином занадто жорстоко і строго. Подумай про те, що він хлопчик, що і ти був колись таким, і, користуючись своїм становищем батька, пам'ятай, що ти людина і батько людини.

Плиний Младший. Письма. Кн. XI, 12.

(дата звернення: 14.01.2019).

Деякі думають, що не слід починати вчити дітей раніше семирічного віку, так як, на їхню думку, до цього часу ні здібності, ні фізичні сили дітей не дозволяють займатися навчанням [...] Але вірно міркують ті, які думають разом з Хрїзіппом, що і краплини часу в житті людським не варто витратити дарма; хоча цей філософ і погоджується залишати дітей на руках годувальниці на три роки, однак вимагає, щоб і тоді їх наставляли всього хорошого. Так чому ж не можна привчати до наук в такому віці, коли можна привчати до добропорядності?

[...] І я також беру до уваги вік: не хочу, щоб дитину примушували до навчання, не вимагаю від неї повної старанності. Раджу ще найбільше остерігатися, щоб дитина не зненавиділа навчання, яке полюбити ще не мала часу, і щоб, зазнавши одного разу невдачі, не боялася її і в зрілому віці. Навчання має бути для дитини забавою; треба заохочувати її проханнями, похвалами, доводити її до того, щоб вона раділа, коли що-небудь вивчить, і заздрила, коли стануть вчити когось іншого, якщо сама вона лінуватиметься; щоб змагалася в успіхах зі своїми однолітками і часто вважала себе переможцем; для цього не зайві і нагороди, які для цього віку бувають привабливими.

[...] Я схвалюю звичай примушувати дітей заучувати назви і порядок букв, не продемонструвавши їх написання. Це заважає успіху, тому що, знаючи напам'ять букви, вони менше уваги звертають на вигляд їх, ніж на те, що вже у них в пам'яті; з цієї причини дітям потрібно показувати букви в звичайному, але іноді і в зворотньому і в довільному порядку, поки учні не стануть розрізняти їх по виду, а не одну за одною [...] Я не засуджую відомого способу заохочувати дітей до навчання, тобто давати їм замість іграшки літери, зроблені зі слонової кістки, або що-небудь інше, чим би дитина могла зайнятися із задоволенням.

Коли ж діти почнуть вчитися письму, то не зле б давати їм дощечки з майстерно вирізаними на них буквами, щоб по рисочках, як по борозенках, ходив стиль; утримуваний з обох сторін, він би не ковзав, як буває на воску, і дитя шляхом постійного наслідування навчиться писати твердіше і чистіше. [...]

Уявімо, що дитя мало-помалу виросло і, вийшовши з-під нагляду няньок, має зайнятися вже справжнім навчанням. Тут слід обговорити питання: корисніше навчати хлопчика вдома, у сімейному колі, або ж краще посилати його в училище і доручати турботам громадських наставників? Знаю, що найзнаменитіші законодавці і видатні письменники висловилися за суспільне виховання. Але не можна, однак, обійти мовчанням, що деякі відкидають цей майже загальний звичай. Вони обґрунтовують свою думку двома обставинами: по-перше, те, що моральність дітей буде в більшій безпеці поза натовпом їхніх однолітків, які надзвичайно схильні до пороків; по-друге, на тому, що вчитель, який би він не був, буде більше часу займатися одним учнем, ніж багатьма. [...]

Кажуть, що в училищах псується моральність. Це трапляється іноді, але вона псується і в батьківському домі, як це підтверджується багатьма прикладами. Природні нахили і дбайливість складають всю різницю. Якщо дитя від природи схильне до поганого, якщо про виправлення його не піклуватися в юні роки, то воно знайде не менше випадків до пороків і без училищних товаришів. [...] Кажуть також, що вчитель, маючи у себе одного учня, займеться ним набагато більше часу. [...] Але кожен хороший учитель бажає мати якомога більше слухачів і вважає себе гідним якнайширшого кола учнів.

[...] Я не схвалюю звичаю вдаватися до тілесного покарання дітей, хоча це майже всіма прийнято і не відкидається і Хрїзіппом. Таке покарання мені здається принизливим і властиве лише рабам і справедливо вважається жорстокою образою для дітей будь-якого віку.

Квинтилиан Марк Фабий. О воспитании оратора. Кн. I.

URL:<http://pedagogia.pro/node/91>

(дата звернення: 19.01.2019).

Терми (I ст.).

Зараз навколо мене з усіх боків – багатоголосий крик: адже я живу над самою лазнею. Ось і уяви собі всю різноманітність звуків, через які можна зненавидіти власні вуха. Коли силачі вправляються, викидаючи вгору обтяжені свинцем руки, коли вони працюють або роблять вигляд, ніби працюють, я чую їх стогони; коли вони затримують дихання, видихи їх пронизливі, як свист; трапиться нероба, задоволений найпростішим, – я чую удари долонь по спині, і звук змінюється залежно від того, б'ють ребром долоні чи всією долонею. А якщо з'являться гравці в м'яч і почнуть уявляти кидки – тут вже все скінчено. Додай до цього і лайку, і ловлю злодія, і тих, кому подобається звук власного голосу в лазні [маються на увазі виступали в лазнях поетів, декламаторів, риторів]. Додай і тих, хто з оглушливим сплеском падає в басейн. А крім тих, чий голос звучить природно, згадай про людину, професія якої вищипувати волосся, яка, щоб її помітили, витягує з гортані особливо пронизливий вереск і замовкає, тільки коли вискубує кому-небудь пахви, змушуючи іншого кричати за себе. До того ж, є ще й булочник, і дрібний торговець, і торговці солодощами і всякими стравами, кожен на свій лад вихваляючий товар.

Луций Анней Сенека. Нравственные письма к Луцилию.

Пер., примеч., подготовка издания С. А. Ошерова.

Отв. ред. М. Л. Гаспаров. Москва, 1977. VI. 1–2.

URL:<http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1346570000>

(дата звернення: 23.01.2019).

Гладіаторські бої (I ст.).

Немає нічого згубнішого для добропорядності, ніж видовища, адже через насолоду ще легше прокрадаються до нас пороки.

Випадково потрапив я на полуденне, сподіваючись відпочити і чекаючи ігр та дотепів – того, на чому погляд людини заспокоюється після виду людської крові. Де там! Все попереднє було не боєм, а суцільним милосердям, зате тепер – жарти в сторону – пішла справжня різанина! Прикриватися нічим, все тіло підставлено під удар, жодного разу нічия рука не піднялася даремно. І

більшість надає перевагу цьому, а не звичайним парам і найулюбленішим бійцям! А чому б і ні? Адже немає ні шолома, ні щита, щоб відбити меч! Навіщо обладунки? Навіщо прийоми? Все це лише відтягує мить смерті. Вранці люди віддані на поталу левам і ведмедям, в полудень – глядачам. Це вони велять вбивцям йти під удар тих, хто вб'є їх, а переможців щадять лише для нової бійні. Для тих, що борються немає іншого виходу, крім смерті. У справу пускають вогонь і залізо, і так допоки не спорожніє арена. «Але він займався розб'єм, вбив людину». – Хто вбив, сам заслужив того ж. Але ти, нещасний, за яку провину повинен дивитися на це? – «Ріж, бий, пали! Чому він так боязко біжить на клинок? Чому так несміливо вбиває? Чому так неохоче вмирає?» – Бичі женуть їх на меч, щоб грудьми, голими грудьми зустрічали противники удар. У виставі перерва? Так нехай тим часом вбивають людей, аби що-небудь відбувалося.

Луций Анней Сенека. Нравственные письма к Луцилию.

Пер., примеч., подготовка издания С. А. Ошерова.

Отв. ред. М. Л. Гаспаров. Москва, 1977. VII. 2–5.

URL:<http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1346570000>

(дата звернення: 24.01.2019).

Кінні перегони в цирку (I ст.).

Весь цей час я провів серед табличок і книжок, найприємнішим спокоєм насолоджуючись. «Яким чином, – запитаєш, – міг ти домогтися цього в місті?» – Були циркові ігри, а цим родом видовищ я аж ніяк не захоплююся: тут немає нічого нового, нічого різноманітного, нічого, що варто було б подивитися більше одного разу. Тим дивніше для мене, що тисячі дорослих чоловіків так по-дитячому жадають знову і знову спостерігати, як біжать коні і стоять на колісницях люди. Якби їх ще привертала швидкість коней або мистецтво людей, то в цьому був би певний сенс, але вони відчувають прихильність до ганчірки, ганчірку люблять, і якби під час самих перегонів, в середині змагання, цей колір перенести туди, а той сюди, то разом з ним перейде і пристрасне захоплення, і люди відразу ж забудуть тих візників і тих коней,

яких вони здалля впізнавали, чиї імена вигукували. Таку симпатію, таке значення має якась нікчемна туніка, не кажу вже у черні, яка примітивніша за туніку, але й у деяких серйозних людей; коли я згадую, скільки часу проводять вони за цим порожнім, вульгарним ділом і з якою ненаситністю, то мене охоплює задоволення, що цим задоволенням я не захоплююся. І в ці дні, які багато хто втрачає на найбільш ледаче заняття, я з такою насолодою віддаю своє дозвілля літературній праці.

Плиний Младший. Письма. Кн. IX, 6.

URL:http://librebook.me/atticheskie_nochi

(дата звернення: 14.01.2019).

Тема 3. Архітектура Стародавнього Риму. (2 год.).

1. Римська архітектурна революція III–II ст. до н. е.
2. Містопланування та інфраструктура Риму періоду республіки та імперії.
3. Типи будівель. Громадські, військово-інженерні, декоративні споруди.
4. Храмове будівництво.

Література:

1. Витрувій. Десять книг об архітектурі. Москва, 2006. 328 с. URL: <https://www.litmir.me/bd/?b=223532>
2. Гаврюшенко О. А., Шейко В. М., Тишевська Л. Г. Історія світової культури. Київ, 2004. С. 152–178.
3. Золоева Л., Порьяз А. Мировая культура: Древняя Греция. Древний Рим. Москва, 2000. 447 с
4. Кнабе Г. С. Древний Рим – история и повседневность. Москва, 1986. 207 с.
URL:https://royallib.com/book/knabe_georgiy/drevniy_rim__istoriya_i_povse_dnevnost.htm
5. Кодін В. О., Панов П. В. Архітектура та містобудування Західної Європи і Візантії III– XV ст. Харків, 2008. С. 7–16.

6. Куманецкий К. История культуры древней Греции и Рима. Москва, 1990.

URL:https://royallib.com/book/kumanetskiy_kazimeg/istoriya_kulturi_drevney_

7. Полікарпов В. С. Лекції з історії світової культури. Навч. посібник. Київ, 2000. 359 с.

Методичні рекомендації:

Архітектура як вид мистецтва входить у сферу духовної культури. Разом з тим, вона відображає й рівень економічного та наукового розвитку того чи іншого суспільства. Яскравим прикладом цього є й архітектура Стародавнього Риму, яка вражає своєю величчю, різноманіттям стилів та типів будівель, складністю конструкцій тощо. В історії римської архітектури відповідно до епох виділяють кілька періодів. В даній темі увагу зосереджено на особливостях архітектури доби Республіки та Імперії.

Важливим при вивченні усіх винесених на розгляд питань є аналіз твору відомого римського архітектора, військового та цивільного інженера Марка Вітрувія «Десять книг про архітектуру», де описано правила будівництва фортечних укріплень (цей пункт доповнює і фрагмент праці давньоримського військового теоретика Вегеція Флавія Рената «Короткий виклад військової справи»), планування міст, розташування площ, вулиць, провулків та будівель різних типів на них. Особливо слід звернути увагу на розділ про водопроводи, адже акведуки – одна з особливостей римської архітектури. Тут необхідно виділити типи водопроводів, правила їх будівництва та експлуатації.

При характеристиці типів архітектурних споруд крім уривків з праці Марка Вітрувія варто також використовувати свідчення й інших авторів. Зокрема, наведено уривки з праць Плінія Молодшого, Луція Аннея Сенеки, Корнелія Тацита. У них містяться описи вілл, театру, терм та інших будівель. В «Анналах» Тацита серед іншого йдеться й про Велику пожежу в липні 64 р., коли з 14 римських кварталів 11 були охоплені вогнем. Автор зупиняється на відбудові Риму імператором Нероном, акцентуючи увагу на протипожежних заходах, які тоді були запроваджені.

Документи:**Про правила будівництва фортечних укріплень****(II половина I ст. до н. е.).**

1. Отже, коли на підставі зазначених правил будуть враховані всі умови для зручного розташування міста, коли буде обрана місцевість, багата плодами для прогодування громади, і буде забезпечене зручне підвезення припасів до міста або по проведених дорогах, або по судноплавних річках, або через морські гавані, тоді слід приступити до закладення фундаментів веж і стін в такий спосіб: копати рів до материка, якщо можна до нього дійти, та й в самому материка, на глибину, що відповідає розмірам споруди, а ширина одного більша від надземних стін, і заповнювати його кам'яною кладкою.

2. Далі, вежі треба виводити за зовнішню частину стіни, щоб під час нападу ворогів можна було вражати справа і зліва металевими снарядами їх звернені до башт боки. Головним же чином слід дбати про те, щоб підхід до стіни під час нападу був нелегким, для чого обводити її по краю кручі з таким розрахунком, щоб дороги до воріт вели не прямо, а зліва. Бо, раз це буде зроблено так, то нападники виявляться оберненими до стіни правим боком, неприкритим щитом. Обрис міста має бути не прямокутним і не з виступаючими кутами, а округлим, щоб за ворогом можна було спостерігати відразу з декількох місць. Міста ж з виступаючими кутами важко захищати, так як кути швидше служать прикриттям для ворогів, ніж для громадян.

3. Товщина ж стін, по-моєму, повинна робитися такою, щоб двоє озброєних, що йдуть по них назустріч один одному, могли безперешкодно розминутися. Потім, крізь всю товщу стін потрібно якомога частіше закладати бруси з обпаленого оливкового дерева, щоб стіна, пов'язана з обох сторін цими брусами, як скріпами, навіки зберігала свою міцність: бо такої деревини не можуть пошкодити ні гниль, ні негода, ні час, бо вона і зарита в землю, і занурена у воду зберігається без всякого псування і залишається завжди придатною. Отже, це стосується не лише міських стін, але і підпірних споруд, і

всі ті їх стіни, які повинні будуватися в товщину міських, будучи скріплені таким чином, не скоро піддадуться руйнуванню.

4. Відстані ж між вежами слід робити так, щоб вони одна від одної розташовувалися не далі польоту стріли, для того щоб можна було напад ворогів на котрись із них відбити скорпіонами та іншими металевими знаряддями, стріляючи з веж і з правого, і з лівого боку. А стіну, що примикає до внутрішніх частин веж, треба розділяти проміжками, рівними ширині веж, і робити переходи у внутрішніх частинах веж брущатими і без залізних скріплень. Бо якщо ворог займе якусь частину стіни, то обложені розламають такий поміст і, якщо впораються швидко, не допустять ворога проникнути на інші частини веж і стіни без ризику стрімголов злетіти вниз.

5. Вежі слід робити круглими або ж багатокутними, бо чотирикутні швидше руйнуються облоговими знаряддями, тому що удари баранів обламують їх кути, тоді як при заокругленні вони, як би заганняючи клини до центру, не можуть заподіяти пошкоджень. При цьому укріплення стіни і веж виявляються найбільш надійними в поєднанні з земляними валами, так як їх не в змозі пошкодити ні барани, ні підкопи, ні інші військові знаряддя.

6. Однак не у всіх місцях потрібно зводити вали, а тільки там, де з височини можна по рівному місцю підійти до стін для нападу. Тому в подібного роду місцях треба, по-перше, робити якомога ширші і глибші рови, а потім закладати фундамент стіни вала в дно рову і зводити його такої товщини, щоб добре підтримувати насип.

7. Так само з внутрішньої сторони підпірної споруди знаходиться фундамент іншої стіни на такій відстані від зовнішньої, щоб можна було розмістити там захисні війська, побудувавши їх на всю ширину валу в бойовому порядку; коли ж будуть зведені фундаменти на такій відстані один від одного, то поперек між ними треба помістити інші, пов'язані з зовнішніми і внутрішніми фундаментами і розташовані гребенеподібно, на зразок зубців пилки. При такому влаштуванні величезний тягар земляного насипу, розподіляється на дрібні частини, не давить всім своїм вантажем, не зможе розперти підпірні споруди стіни.

8. Що ж до матеріалу, з якого варто викладати або будувати саму стіну, то тут не можна нічого наказувати через те, що далеко не всюди можна мати достатню кількість потрібних запасів. Але треба користуватися або тесаним каменем, або базальтом, або бутом, або обпаленою чи сирою цеглою, – де що знайдеться. Адже не скрізь, як у Вавилоні, стіни зроблені з обпаленої цегли і рідкої гірської смоли, що замінює вапно і пісок, і не у всіх країнах і місцевостях можна користуватися в такій кількості подібного роду матеріалами для будівництва з них довгострокових і міцних стін.

Витрувій. Десять книг об архітектурі /
Пер. Петровский Ф. А. Москва, 2006. Кн. I. Гл. 5.

Веґецій Флавій Ренат про укріплення міст (IV ст.).

Тому наймогутніші народи і їх священні правителі бачили свою вищу славу в тому, щоб засновувати нові міста або засновані іншими так чи інакше розширювати і звеличувати, даючи їм своє ім'я. [...] Міста і фортеці мають укріплення або природні, або створені людською рукою, або ті й інші, – що робить їх особливо сильними. Можна вважати, що місто укріплене природою, якщо воно стоїть на підвищенні, на обриві, або оточене морем, болотами або річками; штучні укріплення складаються з ровів і стін. У першому випадку при сприятливих природних умовах для безпеки потрібно тільки розумний вибір місця, на рівному ж місці потрібно мистецтво будівельника. Ми бачимо найдавніші міста, влаштовані на відкритих полях так, що, не дивлячись на несприятливе місце їх розташування, вони, проте, виявилися непереможними завдяки старанню і мистецтву їх творців. [...] У давнину вважали за правило, щоб вся лінія зовнішніх стін не була прямою; адже в цьому випадку вони могли б сильно постраждати від ударів таранів; закладаючи підвалини, стародавні захищали міста вихилями і виступами і на самих кутах вони споруджували дуже часті вежі. [...] Зробивши проміжок футів в 20, шикуються всередині міста дві стіни; потім земля, яка виймається із ями, насипається між цими стінами і утрамбовується [...].

Веґецій Флавій Ренат. Краткое изложение военного дела.

Планування міста (II половина I ст. до н. е.).

Після обнесення міста стінами слідує розбивка всередині нього площ, вулиць та провулків і розташування їх за сторонами світу. Це розташування буде правильним, якщо будуть вжиті заходи проти вітрів в провулках. Холодні вітри неприємні, спекотні шкідливі, вологі згубні. Тому слід уникати їх шкідливого впливу і намагатися, щоб не вийшло того ж, що зазвичай буває в багатьох містах. Наприклад, місто Мітилена на острові Лесбос побудоване чудово і витончено, але розташоване нерозсудливо. Коли в ньому дме Австр, жителі хворіють, коли Кор – кашляють, коли Септентріон – одужують, але не можуть перебувати в провулках і на вулицях через різкий холод.

[...] Розпланувавши провулки і встановивши напрям вулиць, треба звернутися до вибору відповідних і зручних всім громадянам ділянок для храмів, форуму та інших громадських місць. Якщо місто лежить біля моря, то ділянку для форуму треба вибирати у самій гавані, якщо ж в глибині країни – в середині міста. Що стосується храмів, то богам, які вважаються головними покровителями громади, а також Юпітеру, Юноні і Мінерві, треба виділити ділянки на найвищому місці, звідки видно велику частину міста. Меркурію ж – на форумі або, як і Ізіді з Серапісом, на ринку; Аполлону й Отцеві Ліберу – біля театру; Геркулесу – в тих містах, де немає ні гімнасій, ні амфітеатрів – у цирку; Марсу – поза межею міста, але біля арени, так само як і Венері – у гавані. Та й в книгах настанов етрусських гаруспиків вказано, що святилища Венери, Вулкана і Марса треба розташовувати за міською стіною заради того, щоб молоді люди і заміжні жінки не привчалися в місті до любовних спокус, і тому, що, коли сила Вулкана обрядами і жертвопринесеннями відвернута, вважається, що нема чого боятися пожеж в будівлях. Що ж стосується Марса, то, якщо його божеству буде розміщено поза стінами міста, серед громадян не виникатиме міжусобиць,

разом з тим божество це буде захищати місто від ворогів і збереже його від небезпеки війни.

Так само і Церері має бути відведено за містом таке місце, куди народу ніколи не доводилося б заходити без потреби, а лише для жертвоприношень; це місце має вважатися священним і перебувати в суворій моральній чистоті. Також і іншим богам треба визначати ділянки для священних округів згідно з обрядами їх культу.

Витрувий. Десять книг об архітектурі /
Пер. Петровский Ф. А. Москва, 2006. Кн. I. Гл. 6, 7.

Водопровід (II половина I ст. до н. е.).

Воду проводять трьома способами: по протоках за допомогою викладених каменем каналів, або по свинцевих трубах, або ж по трубах з обпаленої глини. Це робиться в такий спосіб. Якщо по каналах, то кладка робиться найміцніша, а ложе протоки має мати нахил не менше чверті фута на кожну сотню. Канал повинен бути перекритий склепінням, щоб уникнути нагріву води сонцем. При вході води в місто будують водонапірну вежу і з'єднаний з цією вежею потрібний басейн, а з вежі проводять три однакового розміру труби всередину баків, з'єднаних так, щоб надлишок води в крайніх виливався в середній бак [...].

З середнього ведуть труби в усі вмістилища і водомети, з другого – в лазні, для надання місту щорічного доходу, з третього – в приватні будинки, щоб у населення не бракувало води; таким чином, приватні особи не зможуть відводити воду, яка з самого початку розподіляється по особливих категоріях. Такий розподіл мною і встановлено для того, щоб обивателі, які проводять в свої будинки власні водопроводи, забезпечували їх податками через відкупників.

Якщо ж між містом і джерелом води будуть пагорби, то потрібно прокопувати підземні рови з тим же нахилом рівня, який був зазначений вище. І якщо зустрінеться туф або камінь, то канали вирубують прямо в них, якщо ж ґрунт буде земляний або піщаний, то ложе, по якому проводиться вода, і

склепіння та стіни його роблять кам'яними. Так проводиться вода. Колодязі в ній повинні бути зроблені через кожні двісті сорок футів.

Якщо ж воду проводять по свинцевих трубах, то найперше біля джерела треба побудувати вежу, а потім, встановивши діаметр труб пропорційно до кількості води, укласти їх від першої вежі до вежі, яка буде в місті [...].

Воду ж по свинцевих трубах треба проводити наступним чином. Якщо від джерела до міста йде рівномірний нахил і на шляху немає пагорбів настільки високих, щоб вони стали на перешкоді, але зустрічаються яри, необхідно вирівнювати нахил такими ж підпірними спорудами, як для проток і каналів. Якщо ж обхід таких ярів невеликий, можна труби обвести навколо них, але якщо лощини будуть довгі, треба вести труби по їх схилу. Дійшовши до дна, роблять невисоку естакаду, так, щоб рівень її залишався якомога довше незмінним [...].

Потім, після досягнення протилежного схилу, вода, завдяки довжині черева, здувається для підйому до верху схилу легенько.

Якщо ж в потоках незроблено ні черева, ні естакади по рівню, а будуть просто коліна, вода прорветься і розірве стики труб. В череві треба зробити також віддушини для ослаблення сили повітряного тиску [...].

Також корисно влаштувати через кожні двадцять і чотири тисячі футів вежі для того, щоб, якщо де-небудь трапиться пошкодження, не доводилося б ламати цілком весь водопровід і легше було знайти місце, де це сталося. Але ці вежі не слід робити ні на спусках, ні на підйомах, ні взагалі в потоках, а лише на рівному просторі.

Якщо бажані менші затрати, треба виконати наступні дії. Роблять глиняні труби зі стінками товщиною не менше двох дюймів, але з одного боку ланок повинен бути розтруб, щоб вони могли входити як раз одна в іншу. Стики їх треба замазувати негашеним вапном, змішаним на оливковій олії, і на самому коліні, утвореному схилами і рівнем черева, слід класти червоний камінь, просвердлений так, щоб остання ланка труби зі спуску і перша на рівні черева стикалися в цьому камені; і так само на протилежному схилі в отворі червоного

каменю має триматися остання ланка труби на рівні черева і так само з ним має стикатися там перша ланка підйому [...].

Переваги водопроводів з глиняними трубами наступні. По-перше, якщо в ньому станеться якесь пошкодження, його будь-хто може виправити; потім, вода з цих труб набагато корисніша, ніж зі свинцевих, оскільки свинець має той недолік, що з нього утворюються свинцеві білила, які вважаються шкідливими для людського тіла. А оскільки те, що зі свинцю утворюється, шкідливе, безсумнівно, що і сам він не безпечний.

Якщо ж немає джерел, звідки б нам провести воду, необхідно рити колодязі [...].

Якщо ж ґрунт буде твердим або джерела будуть на надмірній глибині, то воду можна отримувати з покрівель або піднесених місць за допомогою споруд з сигніна. Цистерни з сигніна влаштовують так: перш за все заготовляють найчистіший і жорсткий пісок, виламують базальтовий щебінь шматками не важче фунта і замішують міцне вапно, так щоб на п'ять частин піску доводилося дві частини вапна. Рови для цих цистерн до рівня майбутньої їх глибини утрамбовують дерев'яними, кованими залізом бабами.

Коли стіни утрамбовані, всю розташовану в середині землю викидають до рівня самого низу стіни. Вирівняне дно утрамбовують до встановленої товщини. Якщо ці цистерни робити подвійними або потрійними, для проціджування з однієї в іншу, вода буде виходити набагато здоровішою і солодшою, бо вона стане більш прозорою і збереже смак без жодного запаху, коли буде куди осідати бруду. В іншому випадку треба її очищати додаванням солі.

Витрувий. Десять книг об архітектурі /

Пер. Петровский Ф. А. Москва, 2006. Кн. VIII. Глава 6.

Відбудова Риму Нероном після пожежі в 64 р.

Уся територія міста, що не відійшла до палацу в подальшому забудувалася не так скупчено і безладно, як після спалення Рима галлами, а з точно відміряними кварталами і широкими вулицями між ними, причому була

обмежена висота будинків, двори не забудовувалися і перед фасадами дохідних будинків зводилися портики, що їх прикривали. Ці портики Нерон пообіцяв спорудити за свій рахунок, а ділянки для будівель надати власникам розчищеними. Крім того, він визначив їм грошові нагороди – відповідно стану і розмірам стану кожного – за завершення будівництва особняків і дохідних будинків у встановлені ним самим терміни. Під звалища для сміття він виділив болота поблизу Остії, звелівши, щоб судна, що подвозили Тибром зерно, йшли назад, загрузившись сміттям; самі будівлі він наказав зводити до певної висоти без застосування колод, суцільно з габійського або альбанського туфу, бо цей камінь вогнетривкий; і так як приватні особи самочинно перехоплювали воду, за його розпорядженням були розставлені наглядачі, зобов'язані стежити за тим, щоб вона рясно текла у велику кількість місць і була доступна для всіх; домовласникам було наказано мати наготові у себе у дворі протипожежні засоби, і, нарешті, було заборонено споруджувати будинки з загальними стінами, але кожному будинку належало бути наглухо відгородженим від сусіднього. Всі ці заходи, прийняті для загальної користі, послужили разом з тим і для прикраси міста. Втім, деякі вважали, що в своєму колишньому вигляді воно було сприятливішим для здоров'я, оскільки вузькі вулиці і високі будівлі оберігали його від променів палючого сонця: а тепер відкриті і позбавлені тіні простори, розпикшись на сонці, обдають нестерпним жаром ...

Корнелий Тацит. Сочинения в двух томах.

Том I. Анналы. Малые произведения /

Ред. С. Л. Утченко. Москва, 1993. С.297–298.

Опис вілли (I ст.).

Ти дивуєшся, чому я так люблю моє Лаврентіум (або, якщо ти віддаєш перевагу, мій Лаврент). Ти перестанеш дивуватися, познайомившись з красою вілли, зручністю розташування, широким узбережжям.

Вілла розташована від Риму в 17 милях, так що, покінчивши з усіма потрібними справами, повністю зберігши розпорядок дня, ти можеш там пожити. Доріг не одна: туди ведуть Лаврентійська і Остійська; з Лаврентійської

повернути біля чотирнадцятого стовпа, з Остійської – біля двенадцатого; і там, і тут починаються піски; у візку їхати важче і довше; верхом приїдеш швидше, і дорога для коня м'яка. Пейзаж весь час змінюється, дорогу то обступають ліси, і вона тягнеться вузькою смугою, то розстеляється серед широких лугов. Багато овечих отар і кінських табунів, багато стад великої рогатої худоби: зима їх зігнала з гір, і тварини від'їдаються травною на весняному сонці.

На віллі є все, що потрібно; утримання її обходиться недорого. Ти входиш в атрій, скромний, але зі смаком влаштований; за ним у формі літери «D» йдуть портики, що оточують маленький милий майданчик: в погану погоду немає притулку краще – від неї захищають рами зі слюдою, а ще більше навислий дах. Навпроти веселий перистиль, а за ним гарний трикліній, висунутий вперед до узбережжя. Коли при південно-західному вітрі на морі піднімається буря, то останні хвили, розбиваючись, злегка обдають трикліній. У нього з усіх боків є двері і вікна такої ж величини, як двері: він дивиться як би на три моря. Оглянувшись, ти через перистиль, портик, майданчик, ще через портик і атрій побачиш ліси і далекі гори.

Зліва від триклініях, кілька відступивши назад, знаходиться велика кімната, за нею інша, менша; вона освітлена через одне вікно ранковим сонцем, через інше – вечірнім (вечірнє – значно довше); море від неї далі, і хвили до неї не дістаються. Кут між стіною цієї кімнати і стіною триклінія залитий сонцем; нагріті стіни ще з посилюють спеку. Тут мої домашні розбивають зимовий табір: тут у них і гімнасій; тут ніколи не відчувається вітер, і хмарам треба зовсім затягнути ясне небо, щоб вони звідти пішли. До цього кутку примикає кімната, закруглена у вигляді абсиди; сонце, рухаючись, заглядає в усі її вікна. В її стіну вмонтована, як буває в бібліотеках, шафа, де знаходяться книги, які треба не просто прочитати, але читати і перечитувати. Спальня поруч – через маленький коридорчик, звідки рівномірно в обидві сторони надходить здорове помірне тепло від нагрітої підлоги і труб. Інша частина цього крила призначена для рабів і відпущеників; більшість кімнат такі чисті, що там можна приймати гостей.

З іншого боку знаходиться прекрасно оброблена кімната, потім чи то велика спальня, чи то середньої величини їдальня; в ній дуже ясно і від сонця, і від моря. За нею розташована кімната з передпокоєм, літня за своєю висотою і зимова за недоступністю вітру. За стіною (вона у них загальна) інша кімната, теж з передпокоєм.

Потім лазня: просторий фригідарій з двома басейнами, які, заокруглюючись, немов виступають з протилежних стін. Якщо взяти до уваги, що море поруч, то вони навіть занадто місткі. Поруч кімната для натирання, гіпокауст, поруч пропнігій; потім дві кімнатки, оброблені швидше зі смаком, ніж розкішні. Тут же чудовий басейн з гарячою водою, плаваючи в якому бачиш море. Недалеко майданчик для гри в м'яч, на якому дуже жарко навіть на схилі дня. Тут піднімається вежа з двома підвальними приміщеннями і з двома приміщеннями в ній самій, а крім того є і їдальня з широким видом на море, узбережжі і чарівні вілли. Є й інша вежа, а в ній кімната, освітлювана сонцем від сходу і до заходу; за нею велика комора і амбар, а під ним трикліній, куди з розбурханого моря долітає тільки гул, та й то завмирає відлунням; він дивиться на сад і алею, що йде навколо саду.

Алея обсаджена буксом, а там, де букса немає, розмарином (букс дуже добре росте під захистом будівель; на вітрі, під відкритим небом, окроплений хоча б здалеку морською водою, він всихає); до алеї з внутрішньої сторони примикає тіниста дорога, м'яка навіть для босих ніг, що залишають в ній свої відбитки. В саду багато шовковиці і фіги; для цих дерев земля дуже хороша; для інших гірша. Цим видом з їдальні, далекої від моря, насолоджуєшся не менше, аніж видом моря. Позаду неї дві кімнати, під вікнами яких вхід в садибу і інший сад, по-селянськи рясний.

Звідси тягнеться криптопортик; за величиною це майже громадська споруда, з вікнами по обидва боки; в сторону моря їх більше, в бік саду менше: по одному на два з протилежного. У ясний безвітряний день вони відкриті всі; коли з якоїсь сторони задме вітер, їх можна спокійно тримати відкритими з тієї, де його немає. Перед криптопортиком квітник із запашними левкоями. Щедрі сонячні промені, відбиваючись від криптопортика, стають ще палючішими: він

і утримує тепло і перегороджує дорогу аквілону: наскільки нагріта передня сторона, настільки ж протилежна холодна. Ставить він перешкоду і африку: ударившись об його стіни – один об одну, інший – об іншу – вони знесилюються. Тому в ньому так приємно взимку, а ще більше влітку: тінь від нього лежить до полудня на квітнику, а після полудня на найближчій до нього частині алеї та саду; вона збільшується і зменшується разом з днем: то коротшає, то подовжується з того чи іншого боку. У самому криптопортику сонця зовсім не буває тоді, коли воно, найбільш палюче, стоїть над його дахом. До того ж через відкриті вікна його продуває фавонієм: повітря в ньому ніколи не буває важким і не застоюється.

За квітником, криптопортиком, садом лежать мої улюблені приміщення, по-справжньому улюблені: я сам їх влаштував. Тут є солярій; однією стороною він дивиться на квітник, іншою на море, обома на сонце. Двері спальні звернені до криптопортику, вікно до моря. Навпроти з середини стіни виступає веранда, з великим смаком влаштована; її можна додавати до спальні і відокремлювати від неї: варто тільки виставити рами зі слюдою і відсмикнути завіси або ж затулити їх і вставити рами. Тут стоять ліжка і два крісла: в ногах море, за спиною вілли, в головах ліс: стільки видів – з кожного віконця особливий. Поруч спальня, де спиш і відпочиваєш. Варто закрити вікна, і туди не долітають ні голоси рабів, ні нарікання моря, ні шум бурі; не видно блиску блискавок і навіть денного світла. Така повна ізоляція пояснюється тим, що між спальнею і стіною, зверненою до саду, проходить коридор: всі звуки поглинаються цим порожнім простором. До спальні примикає крихітний гіпокауст, який, залежно від потреби, або пропускає тепло через вузький душник, або зберігає його у собі. До сонця звернені спальня з передпокоєм. Сонце, що сходить, відразу ж потрапляє сюди і залишається і після полудня, падаючи, правда, навскоси. Коли я ховаюся в цьому приміщенні, мені здається, що я пішов навіть з садиби, і дуже цьому радію, особливо в Сатурналії, коли решта будинку, наповнюється святковими криками. Ні я не заважаю моїм домочадцям веселитися, ні вони мені в моїх заняттях.

При всіх зручностях і приємності цього місця, йому не вистачає фонтанів. Є колодязі, вірніше джерела; вони на поверхні. Природа цього узбережжя взагалі дивна: де ніє копнеш, відразу ж виступає вода, причому чиста, нітрохи не віддає ні смаком, ні запахом морської води. У лісах поблизу дров скільки завгодно; всі припаси привозять з Остії, але людині невибагливій не треба ходити далі села; вона знаходиться від мене через одну садибу. Там є три платних лазні: це велика зручність, якщо вдома топити баню не варто: або несподівано приїхав, або недовго пробудеш.

Берег надзвичайно прикрашають своєю різноманітністю садиби, які йдуть то суцільно, то з проміжками; якщо дивитися на них з моря або з берега, то здається, перед тобою ряд міст.

Плиний Младший. Письма. Кн II, 2.

URL:http://librebook.me/pisma_pliniia_mladshego_panegirik_traianu

(дата звернення: 28.01.2019).

Опис терм (I ст.).

Я бачив садибу, складену з прямокутних брил, стіну, що оточує ліс, вежі, зведені з обох сторін вілли як захисні укріплення, водосховище, викопане під усіма будівлями і посадками, так що запасу вистачило б хоч на ціле військо. Бачив і лазню, тісну і темну, як у древніх: адже нашим предкам здавалося, що немає тепла без темряви.

Великим задоволенням було для мене споглядати звичаї Сципіона і наші звичаї. Хто б тепер витерпів таке миття? Будь-хто вважатиме себе убогим бідняком, якщо стіни навколо нього не блищать великими дорогоцінними колами мармуру. Якщо олександрійський мармур не відтіняє нумідійські плити, якщо їх не покриває суцільно ретельно покладений і строкатий, як розпис, віск, якщо покрівля не зі скла, якщо фасійський камінь, колись рідкісна прикраса храмів, не обрамляє басейнів, в які ми занурюємо змарніле від рясного поту тіло, і якщо вода ллється не з срібних кранів. Але до сих пір я говорив про лазні для плебеїв, а що якщо я візьму купальні для вільновідпущеників? Скільки там статуй, скільки колон, які нічого не підтримують і поставлені для

окраси, щоб дорожче коштувало! Скільки сходинок, по яких з шумом збігає вода! Ми до того дійшли в марнотратстві, що не хочемо ступати інакше як по самоцвітах.

У тутешній лазні вікна крихітні, висічені в камені – швидше щілини, ніж віконця [...] А тепер називають таргановою дірою ту баню, яка влаштована не так, щоб сонце цілий день проникало в широченні вікна, не так, щоб в ній можна було митися і засмагати одночасно і щоб з ванни відкривався вид на поля і море. І ось ті лазні, на посвячення яких збігалася захоплена юрба, переходять в число застарілих, тільки-но розкіш, бажаючи саме себе перевершити, придумує щось нове. А перш бань було мало, і нічим їх не прикрашали: та й навіщо було прикрашати копійчані заклади, придумані для користі, а не для задоволення? У них не підливали весь час воду, не бігли свіжі струмені, наче з гарячого джерела; і не так було важливо, чи прозора вода, в якій змивали з себе бруд. Але, праві боги, як приємно увійти в ці темні лазні, під простим дахом! [...]

Луций Анней Сенека. Нравственные письма к Луцилию.

Пер., примеч., подготовка издания С. А. Ошерова.

Отв. ред. М. Л. Гаспаров. Москва, 1977. III. 1–2.

URL:<http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1346570000>

(дата звернення: 27.01.2019).

Правила будівництва театрів (II половина I ст. до н. е.).

1. Коли буде влаштований форум, тоді, щоб дивитися вистави у свята на честь безсмертних богів, треба вибрати найкраще місце для театру, згідно з вказівками, зробленим в першій книзі відносно придатних місцевостей для міст [...].

2. Крім того, треба остерігатися, щоб театр був звернений на південь. Бо, коли сонце заливає все його коло, то повітря, що знаходиться в його увігнутому просторі і не має можливості циркулювати, застоюючись, нагрівається і розжарившись, пече, ширяє і поглинає вологу тіла. Через це треба всіляко уникати місцевостей шкідливих в цьому відношенні і вибирати здорові.

3. Що ж стосується фундаментів, то, якщо театр розташований на пагорбі, їх робити неважко; але якщо в разі потреби доводиться їх виводити на рівнині або на болотистому місці, то зміцнення ґрунту і опорні споруди треба робити таким же способом, який вказано в третій книзі для зведення фундаментів храмів. По фундаменту від підпір повинні йти сходинок з каменю або з мармуру.

4. Кругові проходи, очевидно, слід робити відповідно до висоти театру і так, щоб висота їх була не більша ширини проходів. Бо, якщо вони будуть вищими, вони будуть своєю верхньою частиною відбивати голос і не дадуть закінченням слів з повною виразністю доходити до вух тих, які сидять на місцях, що знаходяться над круговими проходами. Коротше кажучи, треба розраховувати так, щоб лінія, проведена від самого нижнього до самого верхнього сидіння, стосувалася всіх вершин і кутів сходинок, – тоді голос не матиме перешкод.

5. Входи треба робити численні і просторі і не з'єднувати верхні з нижніми, але проводити їх усюди наскрізними і прямими, без поворотів, щоб після закінчення вистав не відбувалося тисняви і народ з усіх місць міг розходитися окремими виходами безперешкодно. Також треба ретельно стежити, щоб місце не було глухим, але щоб голос міг розноситися в ньому якомога чіткіше. Цього можна досягти, вибравши місце, де відображення не створює перешкод голосу.

6. Голос є струменем повітря. Голос рухається по нескінченних колах, подібно до тих незліченних колах хвиль, які виникають на спокійній воді, якщо кинути в неї камінь, і які поширюються, розходячись з центру, якщо їх не перериває тіснота місця або яка-небудь перешкода [...].

7. Таким же чином і голос здійснює кругові рухи; але на воді кола рухаються по поверхні лише в ширину, а голос поширюється не тільки вшир, але поступово сходять і вгору. Тому те, що відбувається з обрисами хвиль на воді, відноситься і до голосу: якщо ніяка перешкода не перериває першу хвилю, вона не виводить з ладу ні другу, ні наступні, але всі вони без всякого відображення доходять до вух і найнижчих і найвищих глядачів.

8. Заради цього стародавні архітектори, йдучи по стопах природи, будували сходинок театрів на підставі дослідження висхідного голосу і шляхом математичних підрахунків і теорії музики, намагалися, щоб голос, що звучить зі сцени, доходив до вух слухачів виразніше і приємніше.

Витрувий. Десять книг об архітектурі /
Пер. Петровский Ф. А. Москва, 2006. Кн. V. 1–8.

Тема 4. Влада в середньовічному місті (2 год.).

1. Взаємини містян з сеньйором.
2. Поширення міського права та його види.
3. Внутрішньоміські конфлікти.

Література:

1. Гутнова Е. В. Город, бюргерство и феодальная монархия. *Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 4. Extra muros: город, общество, государство.* Москва, 2000. С. 8–29.
1. Гутнова Е. В. Города и сословные собрания. *Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 4. Extra muros: город, общество, государство.* Москва, 2000. С. 29–45.
2. Репина Л. П. Сословие горожан и феодальное государство в Англии XIV века. Москва, 1979. 221 с.
3. Риер Я. Г. Правовые различия средневековых европейских городов: истоки и региональные особенности. *Аннали юридичної історії.* 2017. Т.1, № 1. URL: <https://lvivmedievalclub.wordpress.com/2017/03/28>
4. Средневековое городское право XII–XIII вв. Сб. текстов / Под ред. С. М. Стама. Саратов, 1989. 178 с.
5. Тушина Г. М. Правовые нормы гражданского поведения в европейском городе XIII века (по городским статутам Прованса). *Право в средневековом мире.* Москва, 1996. С. 8–21.

6. Ястребицкая А. Л. «Низшие социальные слои»: бедность и бедняки.

Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 2. Жизнь города и деятельность горожан. Москва. 1999. С. 294–317.

Методичні рекомендації:

Середньовіччя – епоха появи та розвитку європейських міст. У медієвістиці виділено кілька теорій походження міст, але у будь-якому випадку вони виникали на землях чи то приватних осіб, чи то церкви, чи то корони. Населення міста мало складати присягу на вірність своєму сеньйору. Власники землі, на якій виникло місто, були з одного боку зацікавлені в його розвитку і сприяли цьому, а з іншого – міське населення постійно потерпало від сеньйорів, які вважали міщан своєю власністю. Необхідно з'ясувати, якими методами сеньйор міста контролював його мешканців, що собою являв сеньйоріальний режим, які сфери міського життя він охоплював.

Конфлікти між сеньйором та містянами детально описані абатом монастиря поблизу міста Лана Гвібертом Ножанським в його «Розповіді про власне життя». Поступово ці конфлікти переросли у так званий комунальний рух – боротьбу містян за своє самоврядування. При уважному аналізі цього джерела можна віднайти відповіді на низку питань: причини комунального руху, його мета, цілі, форма боротьби містян, позиція короля тощо.

Результатом комунального руху було надання окремим містам хартій вольностей (ці законодавчі акти мають й інші назви – грамоти, міські хартії). Вони видавалися від імені сеньйора того чи іншого міста і обіцяли містянам певні права та привілеї. У цих документах, фактично, закріплювалися вимоги містян, які вони висували сеньйору в ході комунальної боротьби. Найпершим вважається міське право Страсбурга, а найбільш поширеним було магдебурзьке право. Для аналізу запропоновано фрагменти кількох міських хартій (Страсбурга, Лана, Гельстоуна, Оксфорда), порівняння яких дозволить визначити спільне та відмінне у них.

Найбільш повний комплекс привілеїв, яких домоглися міста, включав: політичну самостійність (самоуправління), правову автономію, суд,

адміністрацію, право розпоряджатися податками (чи їх значною частиною), ринкове право, право на навколишні угіддя і міську округу, свободу особи містянина, правову рівність всіх містян. Але варто звернути увагу на те, що задекларовані у цих хартіях пункти не завжди виконувалися, що породжувало нові конфлікти.

Основою економічного життя середньовічних міст було ремесло. З часом воно досягло високого рівня розвитку, який вимагав відповідної організації виробництва. Такою організацією й стали цехи зі своєю структурою, управлінням, правилами тощо. Умови функціонування цехів відображені у цехових статутах, фрагменти з яких також запропоновано для аналізу.

Поступово в середовищі міського населення почала закріплюватися майнова диференціація. Слово «бюргер», яке на початку історії середньовічного міста вживалося на позначення міського жителя загалом, в пізніші століття вже позначає вищий прошарок міського населення, який мав доступ до органів самоврядування. Ця майнова та правова диференціація особливо чітко простежується в середовищі цехових ремісників. Поступово розгортається боротьба між цеховими майстрами з одного боку та підмайстрами і учнями – з іншого. Для з'ясування причин внутрішньоміських конфліктів, шляхів їх врегулювання та наслідків рекомендовано проаналізувати наведені скаргу міщан міста Ньюкасла та заклик підмайстрів Вільшtedта до страйку.

Документи:

Гвіберт Ножанський. Розповідь про власне життя (початок XII ст.).

Сеньйори та їхні слуги відкрито чинили грабунки й розбої, вночі нікому з перехожих не була гарантована безпека; бути затриманим, схопленим або вбитим – ось єдине, що їх очікувало. Духовенство, архідиякони і сеньйори, шукаючи різноманітні способи витягнути з простонароддя гроші, вступили з ними у переговори через їхніх посередників, пропонуючи надати їм право, якщо вони заплатять достатню суму, утворити комуна. Ось що розуміли під цією новою й огидною назвою.

Всі жителі [Лана], зобов'язані платити поголовно визначений чинш, повинні були сплачувати своєму сеньйору раз на рік звичайні кріпосні повинності і платити законно встановлений штраф у тих випадках, коли вони здійснювали який-небудь протизаконний вчинок. На цих умовах вони повністю звільнялися від усіх повинностей і оброків, які звичайно накладалися на сервів.

Користуючись нагодою відкупитися від безлічі утисків, простолюддя дало купу грошей цим срібллюбам, чиї руки були подібні до бездонної ями, яку потрібно було наповнити. Ставши зговірливими від золотого дощу, що падав на них, вони дали обіцянку народу, скріпивши її присягою, точно дотримуватись укладеного договору.

Ніхто не сподівався, щоб у майбутньому їм що-небудь залишили сеньйори, жадібні до наживи. Справді, єпископ і сеньйори відразу ж взялися оцінювати майно кожного городянина і вимагали, щоб скільки хто давав, а це було відомо, на утворення комуни, стільки ж дав би і для її знищення... З іншого боку, тепер уже не гнів, а лють дикого звіра охопила людей нижчого класу; вони організували змову, скріплену взаємною клятвою, вбити єпископа та його однодумців... Архідиякон Ансельм отримав деякі свідчення про це в саму Святу Суботу, коли починало вже темніти; він попередив єпископа, коли той готувався лягати спати, щоб він не ходив до заутрені, бо коли піде, то його вб'ють; але той [...] безрозсудний, вигукнув: «Фе, щоб я загинув від таких людей!» Проте, кажучи про них з таким презирством, він усе ж не посмів підвестися до заутрені і ступити ногою до храму[...].

Социальная история средневековья / Под ред.

Е. А. Косминского, А. Д. Удальцова. Москва, 1987. С. 232–237.

Про міські комуни і права (початок XII ст.).

§ 1517. За новими правилами у Франції жодне місто не може стати комуною без дозволу короля, бо всякі нововведення без згоди короля заборонені. Якщо ж король побажає надати будь-якому місту це право або надав його, це повинно бути записано в хартії вольностей, виданій королем місту з цієї нагоди. Але це повинно бути зроблено без утиску прав церкви і

дворянства, так як не можуть і не повинні бути обтяжені церкви і зменшені володіння дворян.

§ 1519. Кожен сеньйор, який має в своїй владі місто-комуну, повинен щорічно дізнаватися, в якому стані знаходиться місто і як ним управляють мери і ті, які поставлені його охороняти і ним управляти [...].

Социальная история средневековья / Под ред.
Е. А. Косминского, А. Д. Удальцова. Москва, 1987. Т. II. С. 251.

Надання комуни жителям міста Лана Людовіком VI (1129 р.)

Ухвалюємо також, щоб люди податкового стану (сарііе сеті) сплачували своєму сеньйору оброк [ценз] без будь-якого надлишку; якщо вони не сплатять його до встановленого строку, нехай сплатять штраф за тим законом, за яким вони живуть; нехай вони виконують вимоги своїх панів не інакше як добровільно; але панам надається право притягувати їх до суду за вчинені ними злочини і стягувати з них те, що було присуджено.

Люди Громади за винятком слуг Церкви і вельмож, які проживають у межах установленної Громади, можуть брати собі лружин з якого завгодно стану; що стосується слуг Церкви, котрі знаходяться за межами цієї Громади, або вельмож, що проживають у межах Громади, їм дозволяється брати собі лружин лише зі згоди своїх сеньйорів.

Крім того, нехай жоден чужинець із оброчників Церкви або з міських рицарів не буде прийнятий до даної Громади без згоди свого сеньйора; якщо ж хтось через необізнаність буде прийнятий без такої згоди сеньйора, нехай дозволено йому буде протягом двох тижнів необразливо забратися, поки цілий і здоровий, куди забажає, з усім своїм майном.

Усякий, прийнятий до цієї Громади, зобов'язаний буде протягом року або поставити собі будинок, або купити виноградник, або привезти до міста стільки рухомого майна, щоби бути спроможним задовольнити правосуддя, коли б він випадково подав привід до якої-небудь проти себе скарги.

Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія.
Упоряд. М. О. Рудь. Київ, 2005. С. 467.

Хартія, дана місту Оксфорду Генріхом II Плантагенетом (1156 р.).

Хай буде відомо, що ми пожалували і підтвердили міщанам нашим міста Оксфорда всі вольності і привілеї, і вільні звичаї, які вони мали за часів правління короля Генріха, нашого діда, особливо ж їхню купецьку гільдію з усіма правами і привілеями. [...] І хай вони мають свою купецьку гільдію з усіма вольностями і привілеями щодо земель, пасовищ тощо. І той, хто не належить до гільдії, не буде займатися жодним ремеслом і торгівлею в місті та його передмістях, як це було встановлено за часів правління короля Генріха, нашого діда. І вони будуть вільні від сплати торгових мит, від плати за проїзд чи перевезення товарів і взагалі всяких мит у межах усієї Англії і Нормандії, на землі, на воді, на морському березі. І вони будуть мати всю решту вольностей і привілеїв і закони такі самі, як і міщани Лондона. І якщо в них будуть сумніви або незгоди з приводу якого-небудь рішення, яке вони повинні прийняти, нехай вони відправлять посланців у Лондон для з'ясування спірного питання, і те рішення, яке приймуть міщани Лондона з цього питання, повинно бути обов'язковим і незмінним.

Якщо хто-небудь буде звинувачувати їх або почне спір, нехай з'ясує в Лондоні, які закони і звичаї існують з цього приводу, тому що в них і в міщан Лондона одні й ті самі вольності, привілеї та закони.

Крім того, ми хочемо, щоб вони тримали всі вищевказані вольності, привілеї, звичаї і свої держання з правом соки і саки [політична влада], правом стягувати ринкові мита, розбирати позови і судити злодіїв та злочинців, спійманих у межах міста. І вони не повинні притягуватися до суду за межами м. Оксфорда у жодній справі, особливо в Пікій, яка може потягти за собою виклик на поєдинок.

Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія.

Упоряд. М. О. Рудь. Київ, 2005. С. 474–475.

Хартія, дана місту Гельстоуну Іоанном Безземельним (1200 р.).

а) Іоанн. Божою милістю...

Хай буде відомо, що ми пожалували і цією хартією підтвердили, що місто наше Гельстоун буде вільним містом і міщани наші цього міста матимуть купецьку гільдію і звільнення від різних поборів у всій нашій землі, за винятком міста Лондона. Ми вирішили також, що вони [міщани] не повинні притягатися до суду за межами міста Гельстоуна в жодній справі або позові, пов'язаному з держанням, яке знаходилось у місті, за винятком справ, що стосуються корони, і справ, пов'язаних з позаміськими держаннями. Ми бажаємо також, аби вони мали всі інші вольності і привілеї, які міщани наші міста Лондона мали під час правління короля Генріха, нашого батька. Але нехай жоден зі згаданих міщан не матиме вказаних вольностей, якщо він не живе у даному місті Гельстоуні.

б) Іоанн. Божою милістю...

Хай буде відомо, що ми пожалували і цією хартією, написаною нами, підтвердили міщанам нашим міста Гельстоуна, що місто Гельстоун з усім, що до нього належить, вони будуть тримати на умовах сплати фірми з додачею чотирьох фунтів до попередньої, раніше встановленої звичаєм; і поки вони служитимуть добре й вірно і будуть сплачувати фірму акуратно, вони триматимуть місто Гельстоун на праві фірми, сплачуючи її «своєю рукою» у казначейство наше, одну половину – на Великдень, а другу половину – на свято Св. Михайла.

15 квітня, рік правління другий.

Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія.

Упоряд. М. О. Рудь. Київ, 2005. С. 476.

Міське право Страсбурга (1189 р.).

В ім'я Святої і Нероздільної Трійці. Амінь. Хай буде відомо всім віруючим у Христа, як сучасникам, так і нащадкам, що міщани міста Страсбурга, найрозумніші і найгідніші прихильники правосуддя і Справедливості, зібралися, ведені розумом, і зі згоди та за порадою Пана єпископа, фогта і всіх вельможних мешканців ухвалили записати цьому місту такі настанови:

Ухвалено, щоб дванадцять або більше (якщо буде необхідно) шанованих і гідних осіб, розумних і видатних як серед міністеріалів, так і серед міщан щорічно призначалися консулами міста. З них хай буде обраний один магістр або два (якщо буде потрібно), які всі по черзі нехай заприсягнуть сумлінно в усьому зміцнювати честь Церкви, єпископа і міста, захищати місто і міщан вищих і нижчих, багатих і бідних від усякого зла і судити в усьому справедливо згідно з істиною.

Нехай вони для здійснення суду засідають двічі щотижня, а саме: у третій і п'ятий дні тижня, хіба що з причини свят день пропустять. Нехай магістр правильно судить, консули приймають рішення.

Не можна, щоб одночасно обиралися консулами батько й син або два брати.

Кожного разу, коли повинні розбиратися складні справи, – у присутності єпископа або в іншому місці, – хай спочатку зберуться консули, і якщо справа потребуватиме, на нараду хай будуть скликані скабіни.

Консули ж нехай судять не згідно з правом області, а згідно з істиною і нижче записаним настановленням міста.

[...] Далі, за розсудом усіх, будуть обрані і призначені скабіни, люди чесного життя і доброї слави, які повинні при обранні поклястись у присутності консулів, що вони завжди будуть свідчити згідно з істиною в усьому, що побачать і почують. Вони ж повинні залучатися свідками при продажу і купівлі, при позичках і платежах боржників і в усіх справах. Надалі ж не слід примушувати їх до клятви у якійсь справі, але нехай будуть опитані на основі їхньої першої клятви.

[...] Всі посадові особи цього міста є в підпорядкуванні єпископа, тобто він або сам їх призначає, або призначають ті, кого він настановив. Старші будуть призначати молодших відповідно до того, як вони їм підпорядковуються. Нікому єпископ не повинен давати громадської посади, крім [тих], хто належить до людей, залежних від його церкви.

Чотири посадових особи, на яких покладено управління містом, єпископ інвестує своєю рукою (владою), а саме: шультгейса, бургграфа, телонарія і магістра монети.

Якщо під час війни хто-небудь із наших міщан піде зі зброєю в інше місто без дозволу магістра міщан і ради та з чужими міщанами виступить і почне діяти, заплатить 5 фунтів штрафу і буде відлучений від права нашого міста. Судді міста повинні засідати в суді при першому дзвіні.

Обвинувачувачі ж нехай приходять у суд, поки не закінчений другий дзвін, і потім можуть піти. Але якщо протягом цього часу обвинувачувач не прийде, він заплатить штраф судді.

Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія.

Упоряд. М. О. Рудь. Київ, 2005. С. 481–482.

Статут любецьких кушнірів (1409 р.).

[...] Той, хто бажає найняти робітника, зобов'язаний зробити це у визначені законом строки, а саме – у день Святого Мартіна, на Різдво і Стрітєння Господнє. Робітник отримує за літню роботу від Стрітєння до Святого Мартіна – 4 марки, а від Святого Мартіна до Стрітєння – 24 шилінги. Забороняється платити більше або дати їй винагороду за обіцянку не залишати майстра. Той, хто порушить цю постанову, сплачує штраф у 3 марки сріблом і, крім того, зобов'язаний звільнити робітника [...].

Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія.

Упоряд. М. О. Рудь. Київ, 2005. С. 531.

Статут любецьких шкіряників (1454 р.).

[...] Майстер має право дубити протягом року не більше 415 волових шкур, не більше 520 телячих і не більше 300 козиних; хто порушив це правило, платить з кожної шкури штраф 3 марки сріблом. Неодружений, який тільки-но вступив до цеху, має право дубити протягом року не більше трьох волових і п'яти телячих шкур в тиждень і не більше 400 козиних шкур [за цілий рік];

якщо він не одружиться і протягом найближчого року, то мав право дубити чотири волових і п'ять телячих шкур на тиждень і 100 козиних шкур [...].

Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія.

Упоряд. М. О. Рудь. Київ, 2005. С. 531.

Статут любецьких золотарів (1492 р.).

[...] Хто хоче зайняти становище самостійного майстра в цеху, повинен [крім виконання багатьох інших вимог] зробити такі речі: золотий перстень ажурної роботи, англійське зап'ястя, зап'ястя, що дарується при заручинах, гравійоване і почорнене, і кільце для руків'я кинджала. Ці речі він повинен подати старшинам і найстарішим членам цеху [...].

Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія.

Упоряд. М. О. Рудь. Київ, 2005. С. 532.

Скарга бідних міщан міста Ньюкасла на річці Тайн (1305 р.).

Хоча попередники нинішнього короля своїми хартіями, котрі нинішній король підтвердив, дарували всім міщанам цього міста різноманітні вольності, [а саме]: щоб вони могли вільно купувати і продавати всякого виду товари в різних містах Англії, – багаті міщани цього міста перешкоджають бідним міщанам послуговуватися цими та іншими нижченаведеними вольностями: так, якщо який-небудь бідний міщанин виготовляє у своєму будинку сукно, згідно з асизою 12, то він може продати його тільки оптом; якщо в порт заходить корабель, навантажений соленою рибою, багаті не дозволяють біднякам щось із нього купувати, крім того, що їм необхідне для домашнього споживання, і також [не дозволяється] виставляти для продажу у тавернах куплене вино або купувати і продавати необроблені шкури для дублення або овчину, або шерсть стоунами, і якщо вони [бідняки], це роблять, то багаті накладають на них тяжкі штрафи. І вони також просять, щоб мери і бейліфи подали звіт про гроші, які вони з різних приводів збирали з общини вказаного міста.

Відповідь: Нехай скарбнику і баронам казначейства буде доручено спеціальним наказом із канцелярії викликати до себе і вислухати обидві сторони, [для того щоб вирішити], що необхідно здійснити, і нехай бідні міщани пришлють одного представника за всіх.

Хрестоматія по історії середніх віків /
 Под ред. С. Д. Сказкина. Москва, 1963. Т. 2. С. 349–357.

Заклик до страйку, звернений підмайстрами-кушнірами Вільштедта до підмайстрів-кушнірів Страсбурга (1470 р.).

Сердечний привіт, добросовісні дорогі друзі-підмайстри з цеху страсбурзьких кушнірів! Ми просимо вас, дорогі друзі-підмайстри, щоб ви припинили роботу в Страсбурзі, доки майстри погодяться дотримуватися наших старих звичаїв і грамот, скріплених печатками. Коли ж ви не зробите того, про що ми просимо, то знайте, що всі добрі підмайстри поставлять вам це за провину і вам доведеться відповідати за це [...]

Ми сподіваємося, що ви не підете проти всіх добрих підмайстрів і не дасте умовити себе. Якби це сталося, то підмайстри років 10–20 не забули б вам цього. Хай врятує вас Бог від цього. Робіть нам те, що ви хотіли б, аби ми робили вам. Порядки ж, які хочуть завести наші майстри, не існують ніде: ні в німецьких, ні в італійських, ні в язичеських країнах. Ми, підмайстри, повинні міцно триматися один одного, бо майстри інших міст підтримують страсбурзьких майстрів [...].

Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія.

Упоряд. М. О. Рудь. Київ, 2005. С. 534–535.

Тема 5. Зовнішній вигляд середньовічного міста (2 год.).

1. Укріплення міста. Муроване будівництво.
2. Міські майдани та вулиці.
3. Санітарно-гігієнічний стан та турбота про пожежну безпеку в місті.

Література:

1. Бергер Е. Е. В больницах и лепрозориях. *Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 2. Жизнь города и деятельность горожан.* Москва, 1999. С. 317–319.
URL: <http://www.padaread.com/?book=42873&pg=312>
2. Бунин А. В., Саваренская Т. Ф. История градостроительного искусства. Градостроительство рабовладельческого строя и феодализма. Москва, 1979. Т. 1. 496 с.
URL: <http://townevolution.ru/books/item/f00/s00/z0000021/index.shtml>
3. Гусарова Т. П. Облик и устройство средневекового города. *Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т.1. Феномен средневекового урбанизма.* Москва, 1999. С. 140–161.
4. Жак ле Гофф. Рождение Европы. Москва, 2008. 267 с.
5. Кодін В. О., Панов П. В. Архітектура та містобудування Західної Європи і Візантії III–XV століть. Харків, 2008. 249 с.
6. Средневековый Париж – «Город Света», ...грязи и мусора. URL: <http://kontinentusa.com/srednevekovii-paris-gorod-sveta-gryazi-i-musora/>
7. Шевеленко А. Я. Коммуникации в городе и между городами. *Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 4. Extra muros: город, общество, государство.* Москва, 2000. С. 84–101.

Методичні рекомендації:

Становлення і розбудова нових середньовічних міст – це довготривалий історичний процес. В усіх західноєвропейських країнах містобудування залежало від економічних, природних і стратегічних якостей місцевості, в котрій розвивалося конкретне місто. Частина середньовічних міст розвивалася на основі стародавніх римських міст, а тому почасти зберегла регулярну планувальну структуру. Однак, більшість міст розвивалися вже за новими правилами.

Спираючись на матеріали міських хартій та описи окремих середньовічних міст, необхідно відтворити зовнішній образ і внутрішню топографію міста в

XII–XV ст., що дозволить скласти уявлення про зовнішні характеристики середньовічного міста, його специфіку, а особливо – санітарний стан.

Як і планування міст, так і система укріплень упродовж століть зазнали змін. Показовою в цьому плані є «Азиза про будівництво», видана англійським королем Річардом I Левове Серце в XII ст. Аналіз та порівняння цього документа з іншими (описом укріплень Страсбурга і свідченнями сучасників) дає можливість прослідкувати еволюцію містобудування, міських укріплень та комунікацій.

Економічний потенціал міського населення був недостатньо високим, тому муроване будівництво залишалося прерогативою незначної частини містян. Говорячи про міське будівництво, слід спиратися на свідчення сучасників – секретаря єпископа Кентерберійського Уільяма Фіц-Стефена, італійського монаха і мандрівника Доменіко Манчіні та іспанського мандрівника і письменника Перо Таруфа.

Ще однією важливою проблемою середньовічних міст були комунікації та їхній санітарний стан. Ці проблеми, серед іншого, знайшли своє відображення, наприклад, в Хартії про надання міського права Страсбургу (1189 р.), в документах особистого характеру (Лист лікаря з Валенсії Пеаро Фагароли синам, студентам Тулузького університету (1315 р.)) тощо. Говорячи про пожежну безпеку, варто звернути увагу на настанови флорентійського торговця Паоло да Чертальдо.

Документи:

Азиза про будівництво (XII ст.).

Про затвердження Азизи про будівництво.

Року Божого 1189, а саме в перший рік правління знаменитого короля Річарда, перший мер Лондона Генрі, син Ельвіні затвердив постанову перед найбільш виваженими мужами громади для утвердження миру, що порушується іноді суперечками сусідів за встановлення межі в місті, що між їхніми землями, та іншими справами [...].

Про вбиральні в будинках.

Крім того, про вбиральні, які знаходяться в будинках громадян, встановлено і затверджено, щоб яма в такій кімнаті була зроблена, якщо кам'яна стіна добре захищена, вихід її повинен бути окремою ямою на відстані двох з половиною кроків від землі свого сусіда, якщо вони мають на межі один з одним стіну з каменю. Якщо, однак, такої стіни нема, [ями] повинні бути відокремлені на відстань трьох з половиною кроків від землі свого сусіда.

Про давнє будівництво будинків.

Пам'ятається, що за часів більше, ніж старих, була частина міста з дерева, а будинки були покриті соломною та стернею, або чимось подібним. І так сталося, що, коли будинок від пожежі запалав, велика частина міста і з цієї пожежі згоріла, так само, як сталося у перший рік правління короля Стефана: а саме, що з вогню, який почався на Лондонському мосту, була спалена церква Святого Павла, і звідси поширився вогонь, що спалив будинки і будівлі, аж до церкви Святого Климента Данського.

Liber Albus / Див. в перекладі О. Охріменка:

Повсякденне життя міст Англії у XI–XIII ст. Київ, 2016. С. 252.

Про укріплення міста Страсбурга та його санітарний стан (кінець XII ст.).

Хто пошкодить міські стіни або вал, платить бургграфові штраф у 40 солідів.

Хто забудує вулицю, заплатить той самий штраф бургграфові. Він нікому не повинен давати дозволу.

Ніхто не повинен скидати гній або відходи перед своїм будинком, якщо тільки в нього немає бажання негайно вивезти його, за винятком призначених для цього місць...

Міський зовнішній рів повинен мати завширшки 60 футів, а внутрішній біля стіни – 30 футів.

Ніхто не повинен тримати в місті свиней, якщо не доручає їх пастухові.

Найдавніше міське право Старсбурга (1189 р.) /

Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія.

**Булла папи Урбана VI настоятелю монастиря св. Стефана в Генуї
(2 серпня 1385 р.).**

Оскільки в поданому нам нещодавно від імені нашого високоповажного брата Якова, архієпископа генуезького, проханні говорилося, що улюблені сини, благородний муж ... дож і комуна міста Генуї, звернувши якимось увагу на те, що площа комуни цього міста була настільки тісною, що не відповідала величині цього міста, і бажаючи розширити цю площу, доручили і розпорядилися знести деякі будівлі, розташовані на цій площі, які за законом належали генуезькому архієпископу, з яких архієпископ генуезький отримував деяку вигоду, і були готові дати цьому архієпископу, як відшкодування, інше майно [...]. Тому з боку названого архієпископа нам було подане смиренне прохання, щоби ми з апостольською привітністю зволили дати йому дозвіл на вчинення такого роду обміну. Отже, оскільки ми не маємо точних відомостей щодо вищевказаних [будівель], ми схилилися до такого роду прохання, апостольською грамотою доручаємо і довіряємо твоїй розсудливості ретельно сповістити нас про кожну з усіх вищеназваних [будівель] і про всіх, які розташовані навколо них, на які слід було б звернути увагу з цього приводу, і, якщо ти виявиш завдяки такого роду інформації, що такого роду обмін очевидним чином піде на користь архієпископському престолу і немає сумніву, що цей обмін буде корисний, ми нашою владою даруємо названому архієпископу дозвіл здійснити такого роду обмін з названими дожем і комуною.

Документы по истории Генуи /

URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Fiz-Stefen/frametext.htm>

(дата звернення: 20.04.2019).

Опис Константинополя (XII ст.).

Константинополь, слава Греції, місто, відоме своїми багатствами і ще багатше, ніж про нього говорять. [...] Зовнішня краса (палацу) незрівнянна,

внутрішність перевершує все, що я міг би сказати. Скрізь позолота і різноманітність кольорів; двір чудово вистелений мармуром. [...] Усередині біля самих стін знаходяться пустопорожні місця, де працює плуг і заступ; вони розбиті на городи, які доставляють місту [...] овочі. Підземні канали, проведені ззовні, доставляють місту в достатку прісну воду. Втім, місто брудне і смердюче, і в багатьох його місцях панує вічний морок. [...] Багаті займають своїми будівлями міські площі, а клоаки і похмури вулиці надані бідним...

Никита Хониат. Хроника.

История средних веков (V–XV вв.): Хрестоматия. Ч. I. / Сост. В. Е. Степанова, А. Я. Шевеленко. Москва, 1980. С. 235.

Константинополь (середина XV ст.).

[...] Місто Константинополь побудоване у вигляді трикутника, двома сторонами до моря і однією до землі, воно чудово укріплене, так що здається це все великим дивом. Кажуть, що одного разу підступив до нього Турок, щоб розпочати облогу і опинилося місто в дуже важкому становищі; і той, хто відповідав за підкоп, сказав Турку, дивлячись на місто: «Сеньйор, це місто не можна взяти підкопом, бо всі стіни його сталеві і не видно їм кінця». (Сказано було так, тому що стіни зроблені з дуже високих і товстих мармурових плит, зчеплених одна з одною) [...].

Місто дуже рідко заселене, окремими кварталами, але на березі моря людей більше; добре одягнених людей немає, навколо дуже сумно і бідно, в чому очевидний занепад [...].

Тафур П. Странствия и путешествия /

Пер., предисл., коммент. Л. К. Масиеля Санчеса. Москва, 2006.

URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Fiz-Stefen/rametext.htm>

(дата звернення: 21.04.2019).

Опис Венеції (середина XV ст.).

Місто Венеція дуже населене, займає досить великий простір, забудова в ньому дуже тісна; кажуть, що в ньому сімдесят тисяч городян, але особливо у

великій кількості є іноземців та прислуги, особливо рабів; у міста немає стін та жодної фортеці, крім тих двох замків, що закривають гавань з моря, бо там все їхнє укріплення, і є у них ланцюг від одного до іншого, на який вони покладаються, і навіть якщо б навалився на них весь світ, вони були б у повній безпеці, затопивши наву в каналі між двома замками. Місто побудоване на морі, і вулиці створені людськими руками там, де плавають кораблі, а в деяких частинах набережна, як вулиця, де люди ходять пішки, а на деяких вузьких вулицях, куди не можуть входити кораблі, мости; і подібно як в Кастилії у кожного є кінь, щоб їздити верхи, так у кожного з них є невеликий корабель і юнга, який гребе, а також стереже [корабель], і так само, як хизуються у нас хорошим конем і шляхетним, добре екіпірованим зброєносцем, у них кораблі прикрашаються килимами, а якщо пливе більше двох осіб, ставиться намет з сидіннями.

Шляхи з міста на материк створені штучно, і там можуть проплисти [тільки] маленькі кораблі, бо недостатня та глибина для великого корабля через мілини, так що важкому кораблеві нема змоги ані підпливти, ані вийти, а коням тим більше, бо там море, і тому вважається, що це найкраща фортеця в світі; і барки їздять на материк за всім необхідним, навіть за водою; і є у них там величезні барки, наповнені піском, і є у них в днищі отвір з затичкою, і коли знаходиться барка в річці з прісною водою, виймають вони затичку, і наповнюється [барка водою] наскільки вистачає вантажу, і потім затикають її, і так привозять воду для своїх потреб, хоча в місті по кілька цистерн в кожному будинку, і багато загальних, побудованих з цегли над морем, і так добре влаштовано це, що від тієї води з цистерн, якою я запасся, коли вирушав в Єрусалим, мені ніколи не було погано, і не смерділа вона, як інша [...]. ; було б довго описувати спосіб, як вона у них зберігається.

У цьому місті багато церков і монастирів, дуже багатих, з чудовими будівлями, серед яких головна – церква св. Марка, яка найстаріша і глава всьому; вона побудована на грецький манер, з прибудовами, критими свинцем, з золотом, і всередині вишукана і розкішна золота мозаїка, і підлога теж з тієї ж мозаїки, тільки грубої і різнобарвної; біля головної брами, угорі над арками,

знаходяться чотири великих коня з позолоченої бронзи, і позолота вельми товста; вони привезли їх і поставили туди заради величі, коли завоювали Константинополь. І навпроти цих воріт знаходиться велика площа, більша, ніж в Медіні-дель-Кампо, вся вимощена цеглою, а навколо всі будинки з лоджіями і з портиками, і там щочетверга влаштовується базар, знаю, що він набагато кращий, ніж ринок в Торре-дель-Кампо, селі поблизу Хаен. Обабіч площі стоїть вежа, така ж висока, як у Севільї, увінчана хрестом з чистого золота, з якого роблять дукати, і це надзвичайно красиве видовище; коли погода сонячна, звідти видно на вісімдесят миль; і там висять дзвони, які дзвонять, і всі знають, який до меси, який до нічного моління [...]. На краю площі з боку моря стоять дві дуже масивні і дуже високі колони; на горі однієї знаходиться св. Георгій над драконом, а на іншій – св. Марк, герб і покровитель [Венеції]; ці колони також були привезені з Константинополя [...]. Між цими колонами і церквою св. Марка знаходиться великий палац синьйорії, і в одній його частині розміщується дож і все його сімейство, а друга відкрита для тих, хто хотів би її оглянути, і також та величезна зала, де, як я сказав, зображена в фарбах історія папи та імператора, і тут [дож] засідає з радою, і інші розкішні зали, які там є, [теж доступні]; і там твориться правосуддя, і там у них в'язниця, і є там в галереях навпроти великої площі кілька мармурових стовпів, і на трьох різнобарвних вішають ідальго [страта через повішання], а на інших – решту народу [...].

Будинки в цьому місті дуже чудові, дуже високі, з великою кількістю кімнат і безліччю печей, і хизуються вони багатими порталами і вікнами, зверненими на вулицю, пишно оздобленими золотом і кахлями, облицьованими мармуром; і є правителі з ближніх або навіть далеких земель, які пишаються тим, що стали городянами, розраховуючи на прихильність [Венеції],

Місто це настільки чисте, що блукаєш по ньому немов вишуканою залю, тому що воно добре вимощене кам'яними плитами і цеглою; не проникає в нього ні одна чотиринога тварюка, взимку в ньому не накопичується вода, і тому немає там бруду, а влітку – пилу; і море там має припливи і відпливи, хоча і не так, як на Заході, але забирає нечистоти потаємних місць, інакше не

могли б вони жити від смороду; і навіть, кажуть, іноді заражається в місті повітря, і є у них для цього, взимку і влітку, безліч багать, і спляють вони багато пахощів, і носять з собою великі ладанки, і навіть розмелюють на вулицях прянощі найніжнішого запаху.

Тафур П. Странствия и путешествия /
Пер., предисл., комент. Л. К. Масиеля Санчеса. Москва, 2006.

URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Fiz-Stefen/rametext.htm>

(дата звернення: 21.04.2019).

Опис Мілана (середина XV ст.).

На другий день в'їхав я звідти в Мілан, величезне місто, одне з кращих в християнському світі, а на думку багатьох – краще, з дуже поганою стіною, але великим ровом і хорошим палісадом, дуже добре облаштоване і з дуже хорошими вулицями; місто добре прикрашене і краще виглядає в робочі дні, ніж в свята; надзвичайно чудові вулиці і будинки зброярів, а також монетників, сідлярів і кравців, що виготовляють військово-обмундирування [...].

Є в цьому місті палац, у якому живе герцог, який представляє собою примітну будівлю великих розмірів, з дуже потужними стінами зовні, з потужним частоколом і дуже глибоким брукованим ровом, по якому тече бурхлива річка, в якій виловлюють багато риби; ця будівля стоїть на рівному місці на краю міста; і у всій Ломбардії не знайдеш будівлі, спорудженої на скелі, але вона анітрохи не слабша від того, що стоїть на рівному місці, маючи навколо такі рови. У цьому місті є чудові церкви і монастирі, особливо головна церква, яку вони зараз будують, звана Дуомо, дуже розкішна будівля.

Тафур П. Странствия и путешествия /
Пер., предисл., комент. Л. К. Масиеля Санчеса. Москва, 2006.

URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Fiz-Stefen/rametext.htm>

(дата звернення: 21.04.2019).

Опис Базеля (середина XV ст.).

Місто це розташоване на березі річки, що стікає з Альп, з озера Шаффхаузен; це – шалена через сильну течію річка, і часто буває, що несе вона грудки замерзлого снігу, які, немов каміння, вдаряються об якусь споруду, міст або що-небудь ще, і руйнують їх; ті, хто плаває по цій річці, піддаються великій небезпеці, натрапивши на що-небудь, вони ризикують розбитися на друзки, хоча вони до цього добре підготовлені, і барка, відправившись в плавання, ніколи не повертається, бо неможливо гребти проти такої стрімкої течії, і, без сумніву, така ця дорога, що паморочиться голова, коли на неї дивишся. У цій річці багато риби, дуже хорошої і смачної, трапляються дуже великі лососі. Це місто достатку, як і вся Німеччина, тут хороші вина та інше продовольство; Місто цей дуже добре укріплене і забудоване красивими будинками, з хорошими високими горищами та печами, приємно прикрашеними заскленими вікнами, що виходять на вулицю, і з безліччю веж зі шпилями з хрестами і флюгерами на них, вони дуже приємні всередині і ще більше зовні; вулиці вимощені камінням і плитами, з численними місцями для водопою. Там багато примітних церков і монастирів, дуже велика і добре прикрашена головна церква, і там засідав собор; люди дуже красиві, як чоловіки, так і жінки, і досить багаті. Управляє цим містом комуна, хоча і належить воно імперії, але кажуть, що не платять вони ренти імператору, за винятком обіду і пари панчів, коли він приїжджає туди, але він може закликати їх в разі війни. У цього міста великі, заселені передмістя.

Тафур П. Странствия и путешествия /
Пер., предисл.,коммент. Л. К. Масиеля Санчеса. Москва, 2006.

URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Fiz-Stefen/frametext.htm>

(дата звернення: 21.04.2019).

Опис міста Пера (середина XV ст.).

У місті Пера до двох тисяч дворів, воно дуже добре укріплене, з дуже хорошим ровом і частоколом, хорошими монастирями і церквами, з відмінно спорудженою і влаштованою біржею, [будинком] з хорошими високими

надбудовами на манер Генуї; простий народ там – греки, але ті, хто править і несе службу, – генуезці; в цьому місті йде велика торгівля, як тим, що привозиться з Великого моря, так і товарами із Заходу, з Сирії та Єгипту, так що всі вони дуже багаті. У давнину ця Пера називалася Галатою.

Тафур П. Странствия и путишествия /
Пер., предисл., коммент. Л. К. Масиеля Санчеса. Москва, 2006.

URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Fiz-Stefen/frametext.htm>

(дата звернення: 21.04.2019).

Опис Лондона (кінець XII ст.).

На сході височіє велика і потужна королівська цитадель, внутрішній двір і стіни якої споруджені на глибокому фундаменті, скріпленому розчином на основі крові тварин. На заході знаходяться два добре укріплених замки, а стіни міста високі і товсті, з сімома подвійними воротами і на півночі укріплені через рівні проміжки вежами. Подібним чином і з півдня Лондон був укріплений стінами і вежами, але велика річка Темза, багата рибою, своїми припливами і відпливами непомітно протягом довгого часу підмивала і зруйнувала стіни. Також на заході над річкою височіє королівський палац – будівля незрівнянна, з укріпленим валом і укріпленнями; він розташований в двох милях від міста, в багатолюдному передмісті [...]. Будинки городян в передмістях всюди оточені великими і чудовими садами.

Фиц-Стефен У. Описание благороднейшего города Лондона /
Пер. Н. А. Богодарова // Городская жизнь в средневековой Европе.

Москва, 1987. С. 135–142.

URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Fiz-Stefen/frametext.htm>

(дата звернення: 20.05.2019).

Опис Лондона (кінець XV ст.).

Місто розташоване на лівому, північному березі Темзи. Темза тече із заходу на схід в океан. У Лондоні річка придатна для плавання не тільки човнів, а й великих суден. Бо вона наповнюється не тільки власними водами,

але і морськими, що прибувають під час припливів, які завжди трапляються двічі в день на берегах цього океану. На правому, південному березі розташоване передмістя, з чудовими вулицями і будинками, яке, якби було оточене стінами, можна було б назвати другим містом. Воно з'єднане зі столицею досить знаменитим мостом, побудованим частково з дерева, частково з каменю. На ньому будують будинки і є кілька воріт з опускними ґратами: житлові приміщення побудовані над майстернями і належать різним ремісникам. Передмістя розташоване на рівнинній місцевості в низині і зібране в коло, місто, навпаки, витягнуте уздовж річки і розташоване частково на рівнині, частково на схилі [пагорбів]. Піднімаючись від берегів Темзи плавно і легко, півміста схиляється до річки. Інша половина його розташована на рівнині, на північ від неї тягнуться поля до інших передмість. На сході воно [місто] оточене потужною фортецею, що виходить на річку. Вона називається Тауером. Від Тауера до Вестмінстера, який розташований на західному боці і теж виходить на річку – дві тисячі футів. Але не весь цей простір входить в місто; все інше, крім тисячі футів – передмістя, що тягнеться безперервно від столиці, і тільки зовні дещо відрізняється від міста. На берегах Темзи – величезна кількість складів для зберігання доставлених товарів і незліченна кількість підйомників значних розмірів для розвантаження товарів із суден. Зі східного району сусіднього з Тауером, у напрямку до західних стін [іншого кварталу] ведуть три потужні дороги, вони найбільш багатолюдні у всьому місті і майже прямі. З них одна [Темз-стріт] ближча до річки і нижча, ніж інші, вона зайнята [лавками] з рідкими і важкими товарами; там можна знайти всі види корисних продуктів, вина, мед, смола, віск, льон, мотузки, нитки, зерно, рибу та інші товари з неприємним запахом. На вулиці [Тауер-стріт], яка лежить між двома іншими, ви не знайдете нічого, крім тканин. Через третю вулицю [Паултрі], що йде через центр по рівнині, проходять більш цінні товари, такі, як: золоті і срібні кубки, барвники, різні шовки, килими, гобелени і багато інших екзотичних товарів. Хоча ніде нічого не бракує, але ці місця краще пристосовані для торгівлі вищезгаданими товарами. Крім того, в місті багато інших густонаселених кварталів з численними лавками, оскільки все в місті

належить ремісникам і торговцям. Однак їх домівки не захищені товарами, тільки при вході, як зазвичай буває, а у внутрішніх приміщеннях – просторі склади, де складені і упаковані товари [...].

Доменико Манчини. О Лондоне конца XV века / Англия XV–XVII вв. Проблемы разложения феодализма и генезиса капитализма.

Сб. ст. под ред. В. Е. Кузнецова. Горький, 1981.

URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Fiz-Stefen/rametext.htm>

(дата звернення: 20.05.2019).

Про повітря й навколишнє середовище (початок XIV ст.).

Обирайте житло, віддалене від усіх місць з поганими запахами, бо ми проводимо багато часу на відкритому повітрі, котре, якщо воно заражене, отруює сильніше й небезпечніше, ніж зіпсована ним їжа і питво. Також узимку захищайте житло від згубних вітрів і тримайте на підлозі соломку, щоб уберегтися від холоду. Більше того, якщо ви можете мати вугілля або дрова в обмазаній доброю глиною домівці і якщо ви маєте місце в домівці і вогонь у вашій кімнаті, це дуже добре [...].

Щоб не було бліх, щоденно підмітайте кімнату, але не використовуйте воду, тому що від сирого пилу народжуються блохи. Але час від часу оббризкуйте підлогу міцним розчином оцту, котрий до того ж заспокоює розум і серце.

Лист лікаря з Валенсії Пеаро Фагароли синам, студентам Тулузького університету (1315 р.) / Документы по истории университетов Европы XII–XV вв. / Вступ. ст., пер. и прим.

Г. И. Липатниковой. Воронеж, 1973. С. 144–146.

Про пожежну безпеку (початок XIV ст.).

90. Постійно тримай в будинку дюжину великих мішків, які дуже знадобляться тобі, якщо спалахне пожежа у твоїх сусідів або де-небудь поблизу, або в твоєму домі. Також май один канат, обов'язково настільки

довгий, щоб він міг дістати до землі і дати можливість спуститися з будь-якого вікна на землю в разі, якщо пожежа добереться до твого житла [...].

95. Заведи звичай – увечері приводити в порядок всі вогнища і світильники в твоєму домі. Але постійно тримай вогник так, щоб ти міг дотягнутися до нього зі свого ліжка. Оглядай щовечора будинок з вогнями і ліхтарями, Зачиняй ретельно вікна і двері. Потім оглянь погріб і простеж, щоб всі бочки були добре закупорені і закриті, і тільки після цього спи, скільки тобі захочеться, знаючи, що вогонь надійно укритий, лампи погашені, двері закриті і сам ти у себе в ліжку [...].

Чертальдо да Паоло. Книга о добрых нравах /

Пер. со староит. И. А. Красновой //

Послушник и школяр, наставник и магистр.

Средневековая педагогика в лицах и текстах.

Москва, 1996. С. 321–365.

URL: http://yakov.works/history/11/3/poslush_01.htm

(дата звернення: 15.04.2019).

Тема 6. Повсякденне життя середньовічних містян (2 год.)

1. Побут європейського міщанина в середні віки: житло, кухня.
2. Одяг середньовічних містян.
3. Ігри та розваги. Страта в середньовічному місті: видовище та судовий ритуал.

Література:

1. Дефурно М. Повседневная жизнь в эпоху Жанны д'Арк / Пер. Н. Ф. Василькова. Санкт-Петербург, 2002. 140 с.
URL: <http://docplayer.ru/29369628-Marselen-defurno-povsednevnyaya-zhizn-v-epohu-zhanny-d-ark.html>
2. Иванов К. А. Средневековый город и его обитатели. Санкт-Петербург, 1900. 126 с.

URL:https://www.ereading.club/bookreader.php/136048/Ivanov_Srednevekoviyy_gorod_i_ego_obitateli.pdf

3. Козьякова М. И. История. Культура. Повседневность. Западная Европа: от античности до XX века. Москва, 2002. 320 с.
URL: <https://www.booksite.ru/localtxt/koz/yak/ova/his/tory/index.htm>
4. Уваров П. Ю. Париж XV века: События, оценки, мнения ... общественное мнение. Москва, 1994.
URL: <https://kosmosue.livejournal.com/10666.html>
5. Ястребицкая А. Л. Западная Европа XI–XIII вв. Эпоха. Быт. Костюм. Москва, 1978. 170 с.
6. Ястребицкая А. Л. «Низшие социальные слои»: бедность и бедняки. *Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 3. Жизнь города и деятельность горожан.* Москва, 1999. С. 294–317.
URL:<http://texts.news/uchebniki-istoriya-vsemirnaya/gorod-srednevekovoy-tsivilizatsii-zapadnoy.html>

Методичні рекомендації:

Повсякденне життя середньовічних містян – одна з найяскравіших сторінок середньовічної історії. З одного боку – це життя було сповнене труднощів і перешкод, а з іншого – навіть у найскладніших умовах містяни знаходили сили і можливості для розваг.

Ця сфера міського життя відображена не лише у документах законодавчого характеру, але й в художніх творах та особистих документах. Житло, одяг, їжа та напої – це ті речі, які визначали матеріальний рівень кожного мешканця міста. Найбільш красномовно побут містян описано у художніх творах. Для аналізу запропоновано уривки з таких художніх творів епохи середньовіччя як «Англійські фабліо XIII ст.» та «Пятнадцать радостей брака и другие сочинения французских авторов XIV–XV вв.», а також уривки з Листа лікаря з Валенсії Пеаро Фагароли синам, студентам Тулузького університету (1315 р.) та фрагменти трактату флорентійського торговця Паоло да Чертальдо «Про корисні риси». Ознайомлення з цими джерелами дасть

можливість визначити характерні особливості оформлення житла, харчовий раціон містян (їжа та напої, використання прянощів), переваги в одязі тощо. Доповнює ці свідчення документ «Опис майна Томаса Мокінга» 1373 р., аналіз якого дозволить не лише визначити матеріальне становище пересічного містянина-торговця наприкінці XIV ст., але й проілюструє інтер'єр міського будинку.

Слід зауважити, що матеріальні статки містян перебували під пильним наглядом влади і ставали також предметом відповідних урядових розпоряджень. Як приклад, наведено Нюрнберзькі закони про розкіш (XIV–XV ст.), Аугсбургський регламент про жебраків (1491 р.). Ці законодавчі акти дозволяють прослідкувати майнове розшарування в середовищі містян та визначити кроки влади, спрямовані на подолання конфліктів на матеріальному ґрунті в міському середовищі.

Не залежно від свого майнового статусу, містяни знаходили можливості для розваг та ігор. Найоригінальнішою з розваг можна вважати страту злочинця на міській площі, оскільки влада, очевидно, для залякування, заохочувала це і влаштовувала публічні страти. Вони регламентувалися найвищими актами (Аугсбурзька конституція XIII ст.). Також надзвичайного поширення набули азартні ігри, оскільки їм присвячувалися спеціальні законодавчі акти (Статути короля Генриха II, прийняте на Геддингтонском соборі (1188 г.)). Описуючи інші розваги середньовічних містян обов'язково потрібно використати свідчення сучасника – Уільяма Фіц-Стефена.

Документи:

Інтер'єр міського будинку (XIII–XIV ст.).

І наш герой пішов до того дому,
В якому пані та жила. Й з розгону
Зайшов до холу дами. Тканинами
прикрашена вітальня.

Пані Сіріц / Англійські фабліо XIII ст.: Оповідання у віршах.

Пер. з середньоангл. О. Охріменко. Київ, 2013. С. 35.

Сидіння і ложа в домі стоять,
На них килими й покривала стелять;

Прекрасними квітами дім нас вітає, Духмянощі трав у ньому витають.

Вітання подруги / Англійські фабліо XIII ст.: Оповідання у віршах.

Пер. з середньоангл. О. Охріменко. Київ, 2013. С. 64.

– Ах, серденько, – відповідає бідолаха-чоловік, – я вам на це ось що скажу: вам не знати, душа моя, що, коли ми з вами оселилися своїм будинком, у нас нічого своєї не було, і довелося обзаводитися ліжками та лавами, кріслами та скринями і незліченним іншим скарбом для спальні та інших кімнат, куди і витекли всі наші грошики. А потім купили ми пару волів для нашого навспільника. А ще обвалився напередодні дах на нашому току і треба його покрити без зволікання. Та до того ж довелося мені затівати тяжбу за вашу землю, від якої нам ніякого доходу, – словом, немає тепер у нас грошей або ж є найменша частка, а витрат вище голови.

Радость первая / Пятнадцать радостей брака и другие сочинения

французских авторов XIV–XV вв. Комм. Ю. Бессмертного.

Москва, 1991. С. 12.

Опис майна Томаса Мокінга, містянина і торговця рибою

(1373 р.).

В спальні: нове ліжко і гобелен, ціна 42 ш.; інше ліжко з гобеленом, 6 ш. 8 п.; пледи та матрац, 8 ш.; покривала одне до одного, одна вовняна ковдра, 8 ш.; 5 перин, 2 подушки, 18 ш.; 4 пари простирадл, 17 ш.; 5 подушок, 2 ш.; 2 фіранки. 3 ш.; 2 скрині, 2 конторки, 10 ш.; срібний пояс, 20 ш.; 2 пари бурштинових чоток, 6 ш.

У вітальні: 3 накидки на спинки крісел, 3 лави, 6 подушок для сидіння, 4 ф. 15 ш. 8 п.; 3 старі лави і 5 подушечок. 3 ш. 4 п.; один стіл, 5 лавочок, 8 ш.; 3 шахові дошки, 2 ш.; жаровня і пара камінних щипців, 31 ш. 3 п.; 5 плоских чаш, 7 тазів для вмивання, один з яких підвісний; 4 підсвічники, 16 ш. 3 п.

У коморі: 7 шматків тканини, 6 серветок для рук, 4 великі серветки; одна шафка і 4 бочки, 4 ш.; 5 діжок, 2 ш.; один глечик місткістю в галон, 5 глечиків місткістю в пів галона і 2 глечики місткістю в один квартал, все з олова, вагою 35 фунтів, по 2 п. за фунт, 7 ш. 3 п.; 3 великих плоских блюда, 12 тарілочок, 12 тарілок, 12 сільничок, все з олова, вагою 1/2 центнера і 17 фунтів, але 2 і 1/2 п. за фунт, 13 ш. 11 п.; одна пошкоджена срібна чаша, срібна з позолотою чаша на срібній ніжці і 4 інших срібних чаші без ніжок, 24 срібні ложки, 25 ш. за золотий фунт. 10 ф. 6 ш. 3 п.; 4 дерев'яні чаші з срібними прикрасами і ще одна дерев'яна чаша, 15 ш. ; 2 чаші зі срібним покриттям і одна – з чистого дерева, 46 ш. 8 п.

У малій вітальні: одне крісло з накидкою і одна лава, 10 т.; стіл і конторка, 5 ш.; шафа для посуду, 4 ш.

У кімнаті за малою вітальнею: одна шафка і 3 лавки, 4 ш.

У кімнаті для прислуги: одна скриню і стіл, 2 ш.; в кімнаті над нею, яку називають «приміщенням для підмайстрів», 2 столи, 12 п.; 4 довгі лави, 3 ш.

У кухні: 2 ступки, 2 ш.: 2 бочки, 7 ш.; один чан для води, 2 ш.; 5 балій, 12 п.; одне решето, 4 п.; один стіл і лава, 8 п.; 2 великих вертіла і 3 маленьких вертіла, 2 столи на трьох ніжках, 2 решітки, одна жаровня з ручкою, один сікач, одна жаровня і 4 металевих стрижні для фіранок, вагою 220 фунтів, по 1 і 1/2 п. за фунт, 27 ш. 6 п.; 5 глечиків, 7 казанків, 7 жаровень, 2 котли, всі з латуні, вагою 2 центнери 3 квартали 10 фунтів, по 2 п. за фунт, 47 ш. 6 п.

Товари та безнадійні борги: 375 ф. 18 ш. Загальна сума: 614 ф. 14 ш. 3 п.

Средневековые исторические источники Востока и Запада.

URL:http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/XIV/1320-1340/London_oldermen/text5.phtml?id=13857

(дата звернення: 22.04.2019).

Про повсякденне життя середньовічної міщанки (XIV ст.).

[...] Відгодовую свиней, курчат, гусей, тчу і пряду, працюю не покладаючи рук, так що, мабуть, і помру до терміну; а тепер, значить, мені і відпочити

годинку не можна, коли ви-то самі гуляєте відчайдушно та спускаєте все мною зароблене з людьми, яких я знати не знаю.

Радость шестая / Пятнадцать радостей брака и другие сочинения французских авторов XIV–XV вв. Комм. Ю. Бессмертного. Москва, 1991. С. 64.

**Лист лікаря з Валенсії Пеаро Фагароли синам, студентам
Тулузького університету (1315 р.)
(настанови стосовно їжі, напої та одягу).**

Остерігайтеся багато і дуже часто їсти, особливо вночі. Уникайте вживати в їжу під час вечірніх трапез сирі цибулини, тому що вони дуже притупляють розум і почуття.

Уникайте молочних продуктів – молока і свіжого сиру. Остерігайтеся споживати молоко і рибу разом, так само як молоко і вино, тому що від цього буває проказа. Не слід дуже часто їсти свіжу свинину. Але солена свинина корисна. Не слід уживати багато горіхів. Краще їсти їх зрідка і заїдати рибою. Я кажу те саме про будь-яке поєднання м'яса і фруктів, бо вони шкідливі і важкі для травлення.

Під час трапези пийте двічі, тричі і чотири рази. В перервах між трапезами пийте менше, бо краще пити як слід за столом, ніж після. Не споживайте вина без води і, якщо воно дуже холодне, у зимовий час підігрійте його. Адже дуже погано, коли виникає звичка пити міцне вино, не змішуючи його з водою.

Пам'ятайте в Тулузі про добру воду. Тому кип'ятіть її, так само як і воду з Гаронни, бо сира вода погана.

Також добре одягайтесь і взувайтесь, і на вулиці носіть дерев'яні черевики, щоб ноги завжди були теплими. Також не носіть капелюхи «закатепеш», як це робить дехто, бо це небезпечно. Також, коли помітите інших студентів у теплих капелюхах, робіть, як вони; якщо буде потреба, носіть хутрянний капелюх. І вночі, коли ви навчаєтесь, не забудьте надягнути нічний ковпак і закутати горло [...].

Документы по истории университетов Европы XII–XV вв. /

Про режим дня та гігієну.

143. Готуй їжу один раз на день вранці і обов'язково зберігай її частину на вечір: ввечері треба їсти небагато для доброго здоров'я. Як найчастіше повторюй: «Те, що я маю, я залишу для себе, і воно стане в нагоді мені завтра вранці» [...].

144. Як тільки вранці прокинешся, мий руки і обличчя перед тим як вийти з дому. Коли сідаєш за стіл снідати, обідати або вечеряти, також мий руки. А коли піднімешся з-за столу після трапези, вимий руки, рот і зуби, і завжди будеш чистим. Крім того, це – ознака доброго виховання [...].

146. Як можна менше пий вина, а особливо вин, настояних на двох спеціях; з багатьох вин, які в тебе є, вибирай найкращі, але і їх пий в міру і обов'язково разбавляй водою. Адже якщо станеш вечеряти зі своїм другом, то повинен надати йому честь і принести задоволення, а не зганьбити його або завдати йому шкоди. А це станеться, якщо нап'єшся до такої міри, що одурієш.

147. Бережи себе від холоду, наскільки можна. Вночі, коли спиш, особливо добре укутуйся ковдрою, а тим більше взимку, і тоді будеш завжди здоровий.

148. Завжди піднімайся вранці вчасно і якомога раніше, щоб відразу зробити всі справи в будинку. Краще і корисніше для здоров'я прокидатися раніше вранці, ніж лягати пізно ввечері [...].

149. Якщо ти здоровий, встанови порядок, щоб їсти не частіше двох разів на день: вранці – снідати, ввечері – обідати. При цьому не пий дуже багато міцного вина – так збережеш здоров'я і будеш вести спосіб життя порядної людини, а якщо кожен день станеш сідати за трапезу, уподібнишся тварині. [...].

Чертальдо да Паоло. Книга о добрых нравах /

Пер. со староит. И. А. Красновой //

Послушник и школяр, наставник и магистр.

Средневековая педагогика в лицах и текстах.

Москва, 1996. С. 321–365.

URL: http://yakov.works/history/11/3/poslush_01.htm

(дата звернення: 15.04.2019).

Середньовічна кухня.

На березі річки в Лондоні, серед винних лавок, які перебувають на кораблях і в погребках, є відкрита для всіх харчевня. Тут щодня, в залежності від пори року, можна знайти терті, смажені, варені страви, велику і дрібну рибу, грубе м'ясо для бідних і більш вишукане для багатих, дичину і різну птицю. Якщо до якогось містянина несподівано прийдуть втомлені друзі, які повернулися з подорожі, то голодним не потрібно чекати, поки їжу куплять і приготують.

Фиц-Стефен У. Описание благороднейшего города Лондона /
Пер. Н. А. Богодарова // Городская жизнь в средневековой Европе.

Москва, 1987. С. 135–142.

URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Fiz-Stefen/rametext.htm>

(дата звернення: 20.05.2019).

В Кокані дерево видно з висоти. І гарне, і миле для ока:

З імбиру й калгану у нього коріння, І пагони – валеріани сплетіння.

А крона у дерева – вся у цвіту, І стовбур – солодка кориця.

Плоди – то гвоздика у добрім смаку. І перцю запас, такий лиш присниться.

Країна Кокань / Англійські фабліо XIII ст.: Оповідання у віршах.

Пер. з середньоангл. О. Охріменко. Київ, 2013. С.20.

Напої (XIII–XIV ст.).

[...] Після таких утіх дама стільки ж смаку знаходить в чоловікових ласках, скільки знавець вин знайде в недопивках після склянки доброго іпокрасу (сорт солодкого виноградного вина, в яке додавали різні ароматизатори – авт.) або піно (сорт вина, виготовленого із дрібного, особливо солодкого винограду – авт.). Бо можна, звичайно, від великої спраги випити стакан кислого вина і навіть начебто промочити горло, але, сьорбнувши такої кислятини, довго не

відплюєшся, і опісля ні за які блага не станеш таке пити, хіба що нічого кращого під рукою не знайдеться.

Радость пятая / Пятнадцать радостей брака и другие сочинения французских авторов XIV–XV вв. Комм. Ю. Бессмертного. Москва, 1991. С. 43.

Жіночий одяг (XIV ст.).

[...] Господи боже мій, та невже не бачили ви всіх цих дам, що знатних, що незнатних: на цій було вбрання з ескарлата, на тій – з малина, а третя красувалася в сукні зеленого оксамиту з довгими рукавами і хутряною облямівкою, а до сукні накидка у неї червоного і зеленого сукна, та така довга, мало не до п'ят. І все як є зшито за найновішою модою. А я-то заявила в моєму передвесільному платтячку, і все воно пошарпане і міллю поточене, адже мені його пошили, в часи мого дівування, а чи багато з тих пір я радості бачила? [...] Самі скажіть, пане мій, чи личить жінці мого стану жити так, як я живу?! (Про інші стани я вже й не кажу!) Клянусь Святим Іоанном, нині служниці – і ті ходять в сукнях, більш розкішних від мого недільного вбрання [...].

Радость первая / Пятнадцать радостей брака и другие сочинения французских авторов XIV–XV вв. Комм. Ю. Бессмертного. Москва, 1991. С. 11.

[...] Вранці встає простак-чоловік, змучений безсонням і турботами, і, вийшовши з дому, купує сукно і оксамит на плаття – в кредит, на боргове зобов'язання або позичає гроші в обмін на десять-двадцять ліврів ренти, або закладає якусь золоту або срібну коштовність, що дісталася йому від батьків.

[...] Але слова словами, а плаття тим часом вже шиється, а до нього пояс і накидка, і у всіх цих уборах дама стане хизуватися відчайдушно і в церкві, і на святах.

Радость первая / Пятнадцать радостей брака и другие сочинения французских авторов XIV–XV вв. Комм. Ю. Бессмертного.

Нюрнберзькі закони про розкіш (XIV–XV ст.).

[...] Наші бюргери, члени ради, ухвалили, що забороняється молодим і старим носити срібні пояси вартістю більше ніж півмарки сріблом. Забороняється їм носити срібні кишені, срібні індійські ножі, взуття з розрізом, сюртуки з розрізом унизу або біли рукавів і чотки вартістю більше ніж у 12 гелерів. Чотки дозволяється носити лише спереду біля боків, як це заведено було. Забороняється також чоловікам і жінкам носити застібки, пряжки, персні і гудзички біля рукавів вище ліктя. Хто в майбутньому порушить це правило, сплачує 1 фунт гелерів штрафу.

Забороняється дружинам бюргерів, їхнім удовам або молодим дівчатам, донькам бюргерів носити покривало або косинку більш ніж у 4 ряди, причому кінці повинні лежати спереду на голові. Якщо ця жінка або дівчина захоче носити велике покривало або велику косинку через мороз або через хворобу, то їй дозволяється покласти навскіс одне покривало на інше, але не більше двох.

Забороняється також бюргершам, дружинам, удовам чи молодим дівчатам носити плаття з цинделя або шовкове плаття з цинделя, або шовкове плаття, або плаття зі срібною чи золотою облямівкою. Забороняється також бюргершам мати більше двох суцільних хутряних уборів.

Забороняється також дружинам і вдовам бюргерів і молодим дівчатам носити горностаєві шуби під одягом або якимось інакше. Господар жінки, що порушила це правило, сплачує на користь міста штраф у 10 фунтів гелерів [...].

Забороняється також дружинам, удовам або донькам бюргерів переплітати волосся золотом, сріблом, перлами або дорогоцінним камінням. За порушення цього вони платять зазначений вище штраф.

Забороняється також бюргерам під загрозою сплати зазначеного штрафу носити венеціанське сукно [...].

Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія.

Упоряд. М. О. Рудь. Київ, 2005. С. 559–560.

Аугсбургський регламент про жебраків (1491 р.)

Рада визнала за необхідне і постановила: насамперед далі забороняється всім, чи то одружені люди, жінки або чоловіки, вдови або неодружені, захожі або місцеві, бюргери або жителі міста, збирати милостиню як удень, так і вночі, інакше як з дозволу і за постановою почесної ради, від якої вони [в цьому випадку] повинні одержати особливий значок, а саме – жестяний жетон. Цей жетон треба носити і мати при собі кожному, хто збирає милостиню, і без нього збирати її забороняється. Виняток становлять чужоземні пілігрими і проїжджі жебраки, яким дозволяється тут просити милостиню протягом трьох днів і не більше. Тим особам жіночої і чоловічої статі, яким, як уже сказано, дозволяється збирати милостиню, належить вичікувати милостиню щоденно перед церквою, маючи коло себе і своїх дітей, яких забороняється розсилати за милостинею. Кожен житель міста, чия законна дружина збирає милостиню, маючи на це виданий їй значок, і щодня сидить з дітьми перед церквою, повинен кожного недільного і святкового дня сидіти або стояти перед церквою поруч зі своєю дружиною і без заперечень приймати милостиню. Той або ті, які виявлять зневагу до цього розпорядження [...] так само, як і їхні дружини й діти, позбавляються надалі права просити милостиню.

Рада постановила і суворо веліла, щоб усяка особа, якій указаним способом буде виданий жетон, була занесена в список за хрещеним ім'ям і прізвищем і щоб про кожну таку особу та її поведінку були відомості [...]. І коли буде встановлено, що та або інша особа марно витрачає зібрані подаяння або іншим способом допускає зловживання і негідно себе поводить, або ж коли буде виявлена людина, яка збирає милостиню перед церквою чи в іншому публічному місці без дозволу, належить у таких випадках чинити згідно з рішенням ради, зважаючи на обставини справи, законно і без послаблень, відповідно до того, як накаже рада.

Хрестоматія з історії середніх віків.

За ред. М. П. Граціанського і С. Д. Сказкіна.

Київ, 1951. Т. 1. С. 382.

Про азартні ігри (XII ст.).

[...] Наказуємо також, щоб ніхто не клявся, і щоб ніхто також не грав в азартні ігри та кості, і щоб ніхто після найближчої Паски не носив одяг із білок або соболів чи тканини пурпурового кольору.

Статуты короля Генриха II, принятые на Геддингтонском соборе (1188 г.) / Матузова В. И. Английские средневековые источники IX–XIII вв. Москва, 1979. С. 54.

Розваги лондонців (кінець XII ст.).

Щонеділі, в піст, після трапези «юнаків свіжий рій» відправляється в поле на бойових конях, кращих в змаганні, кожен з яких «навчений бігу по колу». Сини городян (*filii civium laici*) з військовими списами і щитами натовпами вириваються з воріт, молодші забавляються на полі битви списами, з яких зняті наконечники, «заради битви потішної» грають в польовий бій і вправляються у військовій справі. Коли король буває недалеко від міста, багато хто туди приходить для змагання, ще не підперезані придворні і юнаки зі свит єпископів, графів (*consulum*) і баронів. Всі охоплює надія на перемогу; коні іржуть, тремтять, гризуть вудила, в нетерпінні не можуть стояти спокійно. Коли, нарешті, коні починають дзвінкий біг, юні вершники діляться на групи і деякі намагаються обігнати, вирвавшись вперед, але не можуть, інші ж обганяють їх і скачуть попереду [...].

У великодні свята вони розігрують ніби морські битви. В середині потоку, на щоглі знаходиться міцно прив'язаний щит, а в багатovesельному човні, що швидко рухається по річці, високо на кормі стоїть юнак, який повинен вдарити цей щит своїм списом. Той, хто вдаривши списом по щиту, зламає його і залишиться нерухомий, вважається переможцем, якщо ж спис, яким завдано удар, залишиться цілим, юнака скидають у річковий потік, а човен проходить повз. Однак, по обидва боки щита постійно знаходяться два човни, і на них багато юнаків, які врятують бійця, якого поглинули річкові води, як тільки він вирине або коли почне пускати бульбашки в хвилях. На мосту і на терасах над річкою стоять глядачі, готові посміятися[...].

У літні свята молодь, забавляючись, вправляється в стрільбі з лука, бігу, стрибках, боротьбі, киданні каменя, в метанні списа, в парній боротьбі зі щитами [...].

Майже на кожне зимове свято до трапези або вепри, покриті піною, або кабани з блискавичними іклами, приготовані для окосту, б'ються на смерть, або на огрядних рогатих биків, або на великих ведмедів натравляють собак. Коли ріка, що омиває міські стіни з півночі, добре замерзне, натовпи молоді виходять забавлятися на лід. Деякі, бажаючи збільшити швидкість руху, з'єднують ноги і довго ковзають боком; інші роблять собі сидіння з брил льоду, тоді одного вершника, взявшись за руки, тягнуть кілька осіб. Якщо при такому русі по льоду посковзнеться один, падають й інші. Інші, більш вправні в іграх на льоду, зміцнюють ноги і прив'язують до них кістки гомілок тварин і беруть в руки палиці з залізним наконечником, якими іноді вдаряють по льоду і досягають такої швидкості, немов летить птах або спис з балісти. Іноді за домовленістю двоє біжать, розходяться далеко один від одного і наближаються з різних сторін, вони зустрічаються, піднімають палиці, вдаряють один одного, і один або обидва падають не без тілесних ушкоджень; після падіння вони ковзають один від одного, підхоплені силою руху, дряпаючи і обдираючи голову об лід. Часто при падінні дехто ламає руку чи ногу, але юність жадає слави і перемоги, як знаходячи себе в справжніх боях, так і вправляючись в потішних.

Фиц-Стефен У. Описание благороднейшего города Лондона /
Пер. Н. А. Богодарова // Городская жизнь в средневековой Европе.
Москва, 1987. С. 135–142.

URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Fiz-Stefen/frameset.htm>

(дата звернення: 20.05.2019).

Про ката (XIII ст.).

§ I. Кат зобов'язаний виконувати всі тілесні покарання.

§ 2. Якщо буде спіймана людина, якій треба відтяти голову або яку слід повісити, той, хто її доставив [для страти], дає [катові] меч вартістю в 5 шилінгів або 6 шилінгів грішми.

§ 3. Якщо ж [злочинця] доставить бюргер, який ділить з містом і працю, і дозволяє, він не дає [катові] нічого.

§ 4. І коли його [злочинця] спіймають, те, що в нього буде нижче пояса, треба дати катові. І той, хто доставив злочинця, повинен дати катові 5 шилінгів за те, що кат повісить злочинця. Якщо ж злочинця доставить бюргер, він не платить нічого. А з того, хто засуджується на спалення за єресь, катові не належить нічого, бо це загальна потреба всього християнства. Кат повинен спалювати, припікати через зуби, відрізувати вуха, вирізувати язик, відрубувати руки, виколювати очі. І коли він сам спіймає злочинця, весь одяг його дістається катові.

Аугсбурзька конституція XIII ст. / Хрестоматія з історії середніх віків.

За ред. М. П. Граціанського і С. Д. Сказкіна. Київ, 1951. Т. 1. С. 379.

Страта (XV ст.).

Обидва названих сеньйора, вислухавши жорстокий вирок, природно, злякалися, не бачачи ніякої можливості врятуватися, бо перебували в руках городян. Однак вони апелювали до короля в його парламент, сподіваючись щонайменше відтермінувати страту, щоб за цей час їхні друзі змогли б допомогти їм врятувати життя. Напередодні винесення вироку їх сильно катували без всякої судової ухвали, і весь процес тривав не більше шести днів. Незважаючи на апеляцію, відразу ж після вироку їм надали лише три години, щоб висповідатися і подумати про свої справи, а після закінчення цього терміну їх відвели на ринок і підняли на ешафот.

Филипп де Коммин. Мемуари / Перевод, статья и примечания

Ю. П. Малинина. Москва, 1986. С. 202.

Тема 7. Середньовічна бюргерська сім'я (2 год.).

1. Обряд укладання шлюбу.
2. Правове становище міщанки.
3. Діти в бюргерській сім'ї.

Література:

1. Гис Ф., Гис Дж. Брак и семья в Средние века. Москва, 2002. 384 с. URL: https://www.istmira.ru/download/Brak_i_semja_v_srednije_veka.pdf
2. Козьякова М. И. История. Культура. Повседневность. Западная Европа: от античности до XX века. Москва, 2002. 320 с.
URL: <https://www.booksite.ru/localtxt/koz/yak/ova/his/tory/index.htm>
3. Репина Л. П. Демографические характеристики средневекового города. *Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т.1. Феномен средневекового урбанизма.* Москва, 1999. С. 169–213.
3. Тушина Г. М. Семья в средневековых городах Прованса: XI–XV вв. Москва, 1995. 245 с.
4. Ястребицкая А. Л. Представления людей Средневековья о семье, браке, сексуальной морали (обзор по материалам коллоквиума «Семья и отношения родства на средневековом Западе»). Москва, 1982. Вып. 1. С. 230–257.

Методичні рекомендації:

Регламентация шлюбно-сімейних та спадкових відносин знайшла своє відображення в низці законодавчих актів епохи Середньовіччя.

Для вивчення наведених у темі питань пропонуються для аналізу уривки з таких документів: «Хартія, дана м. Бристолу в 1188 р.», «Англійські міські хартії XII ст.», «Велика Хартія вольностей 1215 р.», «Міська книга Аугсбурга (к. XIII – сер. XIV ст.)», «Право, надіслане шефенами Магдебурга місту Герліцу в 1304 р.». Знайомлячись з цими документами, необхідно звернути увагу на регулювання таких питань: право укладання шлюбів, весільний регламент, спадкове право, становище вдови, права жінок, хрещення дітей, правове

становище всиновлених дітей, виховання та навчання дітей, покарання дітей за злочини. Наведені джерела, зокрема, засвідчують можливість молодих людей самотійно, без втручання сеньйорів, обирати собі пару. Також чітко регламентуються передвесільні приготування і власне весільні бенкети – встановлюються обмеження на тривалість застіль, кількість запрошених, зміни вбрання нареченою, подарунки, платню музикантам тощо. Спадкове право регулює питання спадкування майна дітьми, в тому числі всиновленими, та вдовою. Також визначаються покарання за злочини, здійснені жінками та дітьми.

При дослідженні сімейних відносин в середньовічному місті, питань народження та виховання дітей цікавими будуть роздуми середньовічного флорентійського торговця Паоло да Чертальдо, викладені ним у трактаті «Книга про добрі риси».

Доповнюють картину шлюбно-сімейних відносин в епоху Середньовіччя фрагменти з художніх творів цього періоду («Пятнадцать радостей брака и другие сочинения французских авторов XIV–XV вв.»). Їх аналіз дозволяє побачити становище середньовічної міської сім'ї з неофіційного боку. У наведених уривках відображене ставлення народу до неодружених чоловіків, показано, як вони сприймали шлюб, відображені народні традиції, пов'язані з зачаттям, народженням та вихованням дітей.

Документи:

Про неодружених чоловіків (XIV–XV ст.).

Молода людина досягла розквіту днів своїх; він і свіжий, і здоровий, і веселий – тільки йому і турботи, що вбиратися, складати канцони та виспівувати їх, задивлятися на красунь та вишукувати, яка з них ласкавіша, яка люб'язне слово йому скаже про його обличчя, а до іншого і справи немає; невтямки йому, звідки це благоденство, тому що за нього думають поки його батько і мати або інші родичі і доставляють йому все, що треба. Але не вік же перебувати йому в іграх та забавах – обридли вони, і тоді звертає він погляд на одружених людей, котрі давно вже в шлюбні тенета потрапили, і, як йому

здається, цим життям вельми задоволені, маючи біля себе дружину, красиву, багато одягнену і собою вдатну, а убори їй куплені не чоловіком, але, як його запевнили, це батьки її купили їх їй на свої гроші. Ось і давай наш молодець розглядатись та підшукувати собі наречену і закінчує тим, що, потрапивши в шлюбні тенета, одружується; тільки не дай Бог, коли підібрав він собі дружину наспіх, бо безліч напастей і бід знайде в такому собі шлюбі, недарма ж сказано: поспішиш – людей насмішиш.

Радость первая / Пятнадцать радостей брака и другие сочинения
французских авторов XIV–XV вв. Комм. Ю. Бессмертного.
Москва, 1991. С. 10.

Весільний регламент (кінець XIII – початок XIV ст.)

Ратмани разом з Великою радою і общиною вирішили скасувати звичаї, що були до цього часу на весіллях, і насамперед: після того як чоловік пообіцяв узяти жінку за дружину, він запрошував її з подругами на призначений день, і це дорого коштувало, люди терпіли від цього збитки, і це не давало ні користі, ні подяки, а тому цей звичай і ці оглядини відмінюються, забороняються і виноситься постанова:

§1. Кожний, хто бажає побачити свою наречену, повинен зробити це в день свого одруження, і заручини повинні відбутись увечері перед самим весіллям, і на цих оглядинах наречений може принести нареченій 5 фунтів або що-небудь ціною в 5 фунтів, і це у найбагатших. І ніхто сторонній, крім свекра і свекрухи, брата і сестри, нічого не повинен приносити і давати – ні перснів, ні дорогоцінностей, ні пфенігів. Слугам будинку можна лише дати від 4 до 6 пфенігів. Коли ж вранці наречена встане, її друзі та інші особи можуть принести їй подарунок і дати дорогоцінності або пфеніги, як це повелося здавна. І ні наречений, ні наречена не повинні з подарованого нічого нікому давати, і все це повинно належати нареченій.

§2. Коли хто-небудь одружується, то й у найбагатших не можна запрошувати більше як 30 жінок із подруг нареченої і 30 жінок від нареченого.

Коли забажають на весіллі мати чоловіків, їх слід запросити не більше як 60 чоловіків з обох сторін.

§3. І кожна наречена повинна вести з собою в лазню не більше як 10 жінок і кожний наречений – не більше як 10 чоловіків.

§4. Ніхто не повинен до весілля підносити полотняного плаття, крім нареченого, який дарує 2 вінчальні плаття і один балдахін; і ніхто більше не повинен давати на весілля черевиків, тільки наречений може принести нареченій два черевики або перстень, – це йому дозволяється.

§5. Ніякому музикантові не слід давати за весілля більше двох шилінгів в аугсбурзьких пфенігах, і це у найбагатших, а в інших випадках платять залежно від заможності кожного. Якщо ж господар забажає дати [музикантові] одяг старий або новий, хай дає. І нічого з весілля не слід давати музикантам, крім тих, які мешкають тут у місті, мають будинок, або тих, що перебувають у челяді пана, який тут живе, і їдять його хліб. І ці музиканти повинні задовольнятися тим, що їм дають, але ніхто не повинен давати їм більше двох шилінгів, як про це сказано вище. І ні на одному весіллі нічого не повинно бути дано якому-небудь музикантові з іншого міста. Якщо пришлють музиканта з іншого міста або з весілля, що проходить в іншому місті, йому тут нічого не слід давати. Жодного музиканта ні з чийого весілля не можна посилати більше ніж до однієї особи, і ніхто не повинен ні для якого весілля вимагати більше одного музиканта. І що буде дано музикантові, того, як вище сказано, повинно бути досить. І хто порушить закони, викладені на цьому аркуші вище і далі внизу або порушить один із його пунктів, то, чи багатий він, чи бідний, повинен внести на витрати міста 10 фунтів пфенігів кожного разу, коли буде допущено порушення. І ці штрафні пфеніги повинні заприбуткувати два бургомістри, а потім два баумейстери міста. Якщо ж бургомістри це пропустять, то їх потрібно вирахувати з їхніх власних пфенігів [платні], що належить їм за цей рік від міста. Коли ж їм буде це не під силу, Мала і Велика ради можуть зробити їм полегкість і зняти штраф.

§6. Надалі жодна дівчина і жодна дитина, молодша за 10 років, а також жоден слуга не повинні їсти за весільним столом. І коли дівчина в супроводі

жінок іде на весілля, вона повинна йти поруч з ними і того ж повинні дотримуватися слуги...

§9. І коли хто-небудь забажає на весілля піднести нареченому скромний поясок і ніж, на тому й іншому не повинно бути срібла більше, ніж на дві марки.

§10. На вечерю в день весілля слід запрошувати не більше як 12 чоловіків і 12 жінок.

§11. Жодна жінка під час весілля не повинна переодягатися більше як два рази в перший день і два рази на другий день.

§12. Якщо хто-небудь захоче присвятити дочку свою духовному званню і віддати в монастир, дитина може збиратися на вулиці.

«Міська книга» Аугсбурга (кінець XIII – середина XIV ст.) /
Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія
Упоряд. Рудь М. О. Київ, 2005. С. 556–558.

Про шлюбно-сімейне право (з Хартії, даної м. Бристолу. 1188 р.).

Вони можуть одружитися самі, одружити своїх синів, видавати заміж своїх дочок і вдів, без дозволу своїх сеньйорів.

Ніхто з тих сеньйорів, чії землі знаходяться за межами міста, не отримають права опіки над синами або дочками, або вдовами, але вони отримають тільки права опіки над триманнями, що знаходяться в межах їх феодин, поки спадкоємець не досягне повноліття.

Английские городские хартии XII века / Практикум по истории
средних веков. Под ред. Н. И. Девятайкина, Н. П. Мананчикова.
Воронеж. 2000. С. 23–24.

Права вдови.

[...] 7. Удова після смерті чоловіка свого негайно ж і без усяких утруднень нехай отримує придане і свою спадщину і нехай нічого не платить за свою удовину частку або за своє придане, або за свою спадщину, якою спадщиною чоловік її і сама вона володіла в день смерті чоловіка, і хай залишається у

будинку свого чоловіка сорок днів після смерті його, протягом котрих їй буде виділена її удovina частка.

8. Жодна вдова не повинна примушуватися до шлюбу, поки бажає жити без чоловіка, так, проте, щоб дала запоруку, що не вийде заміж без нашої згоди, якщо вона від нас тримає, або без згоди свого сеньйора, від якого вона тримає, якщо вона від когось іншого [а не від нас] тримає.

9. Ні ми, ні наші чиновники не будемо захоплювати ні землі, ні прибутки з неї за борг, поки рухомого майна достатньо для сплати боргу; і поручники самого боржника не будуть примушувані [до сплати його боргу], поки сам головний боржник буде в змозі заплатити борг; і якщо головний боржник виявиться не в змозі заплатити борг, не маючи звідкіля заплатити, поручники відповідають за борг і, якщо побажають, можуть отримати землі і прибутки боржника і володіти ними до тих пір, поки не отримають відшкодування боргу, який вони перед цим за нього заплатили, якщо тільки головний боржник не доведе, що він уже розрахувався з цими поручниками.

Велика Хартія вольностей 1215 р./

Історія західноєвропейського Середньовіччя.

Хрестоматія. Упоряд. Рудь М. О.С. Київ, 2005. 569–570.

Про право спадкування (XIV ст.).

Якщо хтось бере дружину і чоловік помре, то дружина нічого не отримує з його майна, крім того, що він дав їй як весільний подарунок або дав їй на суді пожиттєво. Дружина не може обернути у свою власність ні весільний подарунок, ні удовину частку. Якщо ж вона помре, то це [майно] переходить до спадкоємців чоловіка. Весільний подарунок дружина отримує перед святинями у присутності чоловіків і жінок, сама – сьома. Якщо ж чоловік не дав дружині майна, то вона володіє тим майном, яке діти повинні давати їй на її потреби, поки вона хоче бути без чоловіка. Якщо чоловік має вівцю, то дружина бере її собі як придане. Якщо дружина має дітей, то її посаг після смерті одного з них не може стати їхньою [решти дітей] спадщиною. Спадщину вони [діти] не можуть продавати без згоди решти спадкоємців. Якщо хтось із дітей помре, то

ті, які залишилися в живих, ділять його [померлого] частку порівну між собою [...].

Якщо помре чоловік, то дружина бере те, що належить до посагу. До нього належать усі вироби із золота і срібла, що входили у посаг дружини, і вівці, і всі богослужбні книги, які мають звичку читати жінки, ящики з кришками, що відкриваються [скрині], ліжка і подушки [...]

Право, надіслане шефенами Магдебурга місту Герліцу в 1304 р./

Історія західноєвропейського Середньовіччя.

Хрестоматія. Упоряд. Рудь М. О. Київ, 2005. С. 500, 504.

Про жінку, спійману на місці скоєння злочину (XIV ст.).

Якщо жінку захопили на місці злочину при вчиненні вбивства або завданні ран під час бійки, то позивач повинен звинуватити її одразу, сам – сьомий з поважними людьми. Щоб стати невинною, вона має бути піддана суду. Під час звинувачення жінки у вбивстві або завданні ран, виявлених у той самий день, краще її звільнити від арешту, ніж заарештувати, за умови, якщо вона згідно з правом знайде поручителів, сама – сьома з поважними людьми. Якщо жінку звинуватять через ніч після скоєння злочину, то вона звільняється від відповідальності і не заарештовується в тому разі, коли поклянеться своєю власною рукою перед Святим.

Право, надіслане шефенами Магдебурга місту Герліцу в 1304 р./

Історія західноєвропейського Середньовіччя.

Хрестоматія. Упоряд. Рудь М. О. Київ, 2005. С. 504.

Про сімейні відносини та виховання дітей (XIVст.).

91. Якщо ти маєш намір одружитися, то дивись добре, щоб майбутня дружина була від добрих батька і матері, щоб її бабуся залишила про себе добру славу, бо наскільки порочні були бабка і мати дівчини, настільки ж і вона сама буде порочна. Також прослідкуй за тим, щоб сім'я її не була уражена хворобою, особливо проказою, золотухою або іншою подібною, оскільки дуже часто трапляється, що діти, народжені в такій сім'ї, переймають повністю або

частково наявні в ній вади або хвороби. Постарайся одружитися з жінкою мудрою і з приємним обличчям, адже та, що розумна, завжди стане гарною дружиною [...].

124. Якщо у тебе багато дітей, то вивчи їх якнайкраще ремеслу, але не всіх одному, тому що вони не можуть бути всі з однією душею. Запитай у кожного, яка професія і яке ремесло їм більше подобаються, і направляй їх до того. Віддай їх до кращих майстрів, які якнайкраще навчать їх. Ніколи не одружуй дітей по своїй волі [...].

126. Жінки порожні і дуже схильні до змін, тому, залишившись без чоловіка, вони перебувають у великій небезпеці. Якщо у тебе є жінки в будинку, то тримай їх у великій строгості, часто бувай вдома, пильно стеж за ними, тримай їх в страху і трепеті, влаштовуй так, щоб у них завжди була робота в будинку і вони не перебували б в неробстві, так як в ньому найбільша небезпека для жінки [...].

135. Стеж за тим, щоб жодній жінці не давати надію на любов, якщо вона не твоя дружина. Думай про те, що всі жінки, скільки їх є, зроблені на один манер, а якщо будеш відчувати любов то до однієї, то до іншої, то тобі буде загрозувати велика небезпека. Знай, що всі великі руйнування, банкрутства, гріхи і ганьба трапляються через жінок. Вони стають причиною тяжких хвороб, через них втрачається дружба. Тому залиш всіх інших жінок, крім власної дружини [...].

154. Щоб вагітна дружина народила здорову дитину, за нею потрібно дуже уважно стежити, тому що в цьому стані завжди є великий ризик. Її слід оберегти від важкої праці, забороняти їй пити нерозбавлене вино, бо все це дуже небезпечно. Стеж, щоб вона не сідала на підмерзлу землю ні восени, ні взимку, оскільки вкрай шкідливо, якщо вагітна жінка перемерзне. Якщо їй захочеться що-небудь з'їсти, дай їй це, але слідкуй, щоб вона їла помірно. Постарайся, щоб під час пологів їй допомагали вмілі повитухи і жінки, досвідчені в цій справі [...].

155. Якщо хочеш, щоб дитина була здоровою, чистою і спокійною, часто оглядай її і перевіряй все, від члена до члена, при цьому стеж, щоб у перший

рік їй не давали нічого, крім грудей, а потім нехай дають нарівні з цим і іншу їжу, але потроху. Навчи її читати, коли їй виповниться шість або сім років, а потім віддай вчитися і старайся заохотити до того ремесла, до якого дитина [син] сама прагне, і зробити його добрим майстром. А якщо у тебе дівчинка, то її слід перш за все навчити готувати їжу на кухні, а вже потім читати, бо не можна допустити, щоб вона вміла тільки читати, якщо, звичайно, ти її не плануєш віддати в черниці. Якщо ж хочеш зробити її черницею, то віддай її в монастир перш, ніж вона навчиться помічати красу і спокуси цього світу, але нехай вона, вступаючи туди, вже вміє читати. Хлопчика годуй і одягай якнайкраще, належним чином, і красиво, використовуючи при цьому речі хорошої якості. Дівчинку одягай добре, але їжі давай стільки, щоб тільки підтримувати в ній життя, щоб вона не розтовстіла. Головне, привчи її робити всю домашню роботу: пекти хліб, готувати каплунів, просівати борошно, варити, прати, стелити ліжка, прядсти і ткати французькі гаманці, вишивати по шовку, виготовляти вовняні сукна, щоб, коли вона вийде заміж, чоловік не назвав її ледаркою [...].

Чертальдо да Паоло. Книга о добрых нравах /

Пер. со староит. И. А. Красновой //

Послушник и школяр, наставник и магистр.

Средневековая педагогика в лицах и текстах.

Москва, 1996. С. 321–365.

URL: http://yakov.works/history/11/3/poslush_01.htm

(Дата звернення: 15.04.2019).

Про зачаття, народження та виховання дітей (XIV–XV ст.).

За своєю природою ми бажаємо мати дітей, так як вони – наше творіння. Ми повинні виховувати і годувати своїх дітей найкращим чином, а вони повинні нас слухатися. Є чотири категорії дітей. Перша – законні діти, які народилися в законному шлюбі. Друга – незаконні діти. Вони народжені від молодих чоловіків і невінчаних жінок, які згодом можуть стати подружжям. Третя – узаконені, тобто прийомні діти. Четверта – позашлюбні діти, які

з'явилися на світ в результаті перелюбу, кровозмішання або інших заборонених законом відносин. Коли хочеш зачати дитину, стережися з'єднуватися з жінкою під час місячних, оскільки від цього виходять прокажені діти, і після їжі, коли їжа в шлунку гниє, тому що народжуються хворобливі діти. Я вітаю, коли дітей годує власна мати, так як діти багато успадковують через молоко. Якщо у матері немає молока, ти повинен знайти жінку добре складену, красиву, здорову, миловидну, а головне – тверезу, щоб вона годувала твою дитину. Запам'ятай, що жінка може мати дітей до п'ятдесяти років, а чоловік – до вісімдесяти.

Є приклади того, що жінка може зачати спочатку одну дитину, а потім другу і народити і одну, і іншу. Якщо жінка хоче завагітніти, вона повинна остерігатися чхати після злягання. На десятій день після зачаття вагітність проявляється головним болем. Жінка стає неспокійною, очі її тьмяніють, їжа викликає у неї нудоту, вона не відчуває смаку. Якщо буде хлопчик, колір її обличчя стає кращим, а у нього після сорокового дня починає стукати серце; якщо буде дівчинка, жінка блідне, серце ж дитини почне стукати після дев'яносто шостого дня.

Коли дитину заберуть від грудей, їй потрібно взяти вчителя, який навчив би її доброї поведінки, граматиці, риторичі і ще до того, як не впаде в малодушність в разі втрати стану. Коли вона підросте, ти повинен віддати її в навчання хорошому торговцю, щоб навчив її професії. Торговець все отримує від учителя. Не дозволяй, щоб твій син відав грошима, поки не усвідомлює, що є гроші, чого вони варті і як важко дістаються. Краще, якщо в першій торговій експедиції він втратить, ніж придбає, поскільки тоді він пізнає труднощі, зрозуміє, як бути більш винахідливим і не зазнавати збитків. В іншому випадку він буде думати, що удача завжди буде супроводжувати його, буде високої думки про себе, а це призведе до розладу в справах [...].

Радость шестая / Пятнадцать радостей брака и другие сочинения
французских авторов XIV–XV вв. Комм. Ю. Бессмертного.

Москва, 1991. С. 67.

Хрещення дітей (XIV ст.).

І коли доведеться хрестити дитину, разом з хрещеною матір'ю повинні йти не більше як 12 жінок із тієї й іншої сторони. І хто захоче підняти дитину [з купелі], той повинен дати їй не більше як 3 шилінги в гелерах, хоч це буде й найбагатша людина. І батько дитини не повинен нічого посилати хрещеному батькові і нічого не повинен дарувати. Якщо ж при цьому будуть прелати, священники або гості, вони можуть піднести дитині не більше як 3 шилінги в гелерах, і їм не слід посилати ніякого подарунка і не слід давати що небудь на заміну [...].

Хрестоматія з історії середніх віків /
За ред. М. П. Граціанського і С. Д. Сказкіна.
Київ, 1951. Т. 1. С. 381.

Про опіку (XIV ст.).

Якщо помре людина і залишить дітей, які не досягли своїх [дорослих] літ, то їхній найближчий [родич] по мечу [з батьківського боку], рівний за народженням, повинен стати їхнім опікуном до їхніх дорослих літ. Якщо ж він [опікун] не може бути представником у справах про їхнє майно, то його помічником повинен стати його найближчий [родич] по мечу [з батьківського боку] до їхніх [дорослих] літ, або до того часу, поки їхній опікун [сам] зможе обстоювати їхні права. І з року в рік [опікун] повинен давати їм звіт про майно, яке вони мають для повсякденних [потреб] до того часу, поки він може обстоювати права на їхнє майно.

Право, надіслане шефенами Магдебурга місту Герліцу в 1304 р./

Історія західноєвропейського Середньовіччя.

Хрестоматія. Упоряд. Рудь М. О. Київ, 2005. С. 504.

Якщо неповнолітня дитина спричиняє збитки (XIV ст.).

Жодна неповнолітня дитина не може робити [все], що могло б завдати їй шкоди. Якщо вона нанесе побої кому-небудь, її опікун повинен відшкодувати збитки її вергельдом, який повністю на нього покладений. Які збитки були

завдані, такі повинні бути відшкодовані після оцінювання з майна дитини.

Якщо ж хто-небудь уб'є дитину, то він повинен дати її повний вергельд. Якщо хто-небудь буде сварити дитину або поб'є її різками за її злочин, то він звільняється від [відшкодування] збитків, якщо присягнеться перед Святими, що він побив її за злочин.

Право, надіслане шефенами Магдебурга місту Герліцу в 1304 р./

Історія західноєвропейського Середньовіччя.

Хрестоматія. Упоряд. Рудь М. О. Київ, 2005. С. 511.

Тема 8. Освіта і церква в середньовічному місті (2 год.).

1. Церковні та монастирські школи. «Професійна» освіта.
2. Середньовічні університети.
3. Храми та монастирі.

Література:

1. Дюбі Ж. Доба соборів. Мистецтво та суспільство 980–1420 рр. Київ, 2003. 352 с.
2. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX века / Под ред. А. И. Пискунова. Москва, 2001. 450 с.
3. Ле Гофф Жак. Интеллектуалы в средние века / Перевод с французского А. М. Руткевича. Санкт-Петербург, 2003. 160 с.
4. Лінч Д. Монастирське життя / *Середньовічна церква: коротка історія*. Київ, 1994. С. 52–58, 262–285.
5. Уваров П. Ю. Интеллектуалы и интеллектуальный труд в средневековом городе. *Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 2. Жизнь города и деятельность горожан*. Москва, 1999. С. 228.

6. Уваров П. Ю. Университет в средневековом городе. Культура и искусство западноевропейского средневековья. Москва, 1981. С. 135–150.
7. Уваров П. Ю. Парижский университет: европейский универсализм, местные интересы и идея представительства. *Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 4. Extra muros: город, общество, государство.* Москва, 2000. С. 51–65.
8. Усков Н. Ф. Монастыри в городе / *Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т.1. Феномен средневекового урбанизма.* Москва, 1999. С. 284–312.

Методичні рекомендації:

Церква відіграла в епоху Середньовіччя надзвичайно важливу роль, регулюючи абсолютно усі сфери життя. Винятком не була й освіта. Саме церкві належить ініціатива у відкритті перших шкіл, які діяли при храмах та монастирях. Аналіз уривків з листів відомого французького богослова, філософа-схоласта і поета П'єра Абеляра дасть можливість визначити, що вивчення грамоти велося по церковних книжках і зводилося до банального зазубрювання, коли діти просто запам'ятовували вигляд букв чи слів, але не розуміли їх значення. Важливою ознакою навчання в таких школах були застосування покарань – накладення анафем та тілесні покарання («Лист папи Олександра III абату С. Ремігія Петру і Фульку, декану в Реймсі» (бл. 1170 р.) та «Швабське зерцало» (XIII ст.)).

Варто звернути увагу на те, що з кінця XI ст. з появою і розвитком міст з'являються міські школи, які діяли при соборах. При аналізі їх діяльності необхідно звернути увагу на свідчення У. Фіц-Стефена, який в «Описі благородного міста Лондона» характеризує одну з таких шкіл, де хлопчики вчилися граматиці, складанню віршів, влаштовували для містян показові диспути тощо. Частина містян намагалася віддати своїх дітей, особливо це стосувалося хлопчиків, у професійні школи, де б вони могли здобути професію.

Середньовічне місто стало місцем появи університетів. Знову ж таки, їхня організація була пов'язана з церквою. Наведені фрагменти королівських грамот та папських булл цим закладам відображають їхню боротьбу за незалежність від церкви чи королів. Аналіз цих грамот і булл дозволить визначити здобуті університетами права.

Отримавши самоврядування, університети розробляли свої статuti, у яких визначалися права і обов'язки як студентів, так і викладачів. Для опрацювання цієї підтеми запропонована низка документів, аналіз яких дозволить розкрити такі складові цього питання: поява перших університетів, отримання ними самоврядування, університетські статuti, методи навчання тощо.

Храм, як і монастир, був осередком культури в місті. Саме у монастирях та при великих соборах розвивалося переписування книг, наукові знання тощо. Наведені джерела дозволять скласти узагальнений образ середньовічного храму, а уривки з сатиричних творів про священників та монахів («Англійські фабліо XIII ст.») дадуть можливість прослідкувати, як у середньовічному суспільстві, не зважаючи на велику роль церкви, її вплив на всі сфери життя, часто виникало й негативне ставлення до неї та її служителів.

Документи:

Лист П'єра Абеляра до Елоїзи (I третина XII ст.).

[...] Ті, хто зараз навчається в монастирях, до того скніють у глупоті, що задовольняються звуками слів, не хочуть мати і гадки про їх розуміння і наставляють не серце своє, а один язик [...]. І що може бути смішніше за це заняття – читати, не розуміючи? [...] Адже, що осел із лірою, те й читець із книгою, коли він не вміє зробити з нею того, на що вона призначена. І значно пристойніше було би таким читцям зайнятися чимось іншим, де була б якась користь, замість даремно дивитися на літери Писання і перегортати його аркуші [...].

Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія.

Упоряд. Рудь М. О. Київ, 2005. С. 605.

Заняття і розваги школярів у лондонських школах (кінець XII ст.).

Три головні лондонські церкви на підставі привілею та стародавньої гідності мають знамениті школи. Однак, часто за особистим схваленням когонебудь з тих, що добре знають філософію, там відкривається багато інших шкіл. У святкові дні магістри збираються в церкві свого святого покровителя. Школярі ведуть диспути, одні з наочними доказами, інші – міркуючи логічно; ці роблять висновки від протилежного, а ті чудово використовують силогізми. Деякі вправляються в диспуті з суперником, щоб показати себе, інші борються за істину, яка є абсолютною благодаттю. Чудовими вважаються софісти, які майстерно володіють потоком слів; деякі ж роблять помилкові висновки. Іноді оратори виголошують риторичні промови, використовуючи все, що хоч певною мірою придатне для переконання, (але при цьому) піклуючись про дотримання правил мистецтва і не опускаючи нічого з того, що стосується предмету. Хлопчики різних шкіл змагаються між собою в віршуванні і сперечаються про принципи науки граматики або про правила минулого часу. Інші в епіграмах за допомогою рим і розмірів, подібно древнім, гостро висловлюються на злобу дня; вільно нападають на співтоваришів, не називаючи їхніх імен, перекидаються дотепами і глузуванням, сократівськими жартами зачіпають друзів, а інколи й старших; подібно Теону, злословлять більш відверто в зухвалих дифірамби. «Це подобається натовпу... Голосно регочуть і, наморщивши носа, трясуться від сміху».

Далі розпочнемо з ігор лондонських хлопчиків (бо всі ми були дітьми). Щорічно в день, названий масляницею (Carnilevaria), учні кожної школи приносять вчителю своїх бойових півнів, і весь ранок хлопчики, вільні від занять, спостерігають в своїх школах за боями цих півнів. Після трапези вся молодь міста відправляється на приміське поле грати в знамениту гру в м'яча. Школярі кожної школи мають свого м'яча, люди одного заняття (*singulorum officiorum urbis exercitores*) – свого. Старші за віком, батьки і поважні люди міста (*divites urbis*) прибувають верхи на конях, щоб дивитися на змагання молодих і на свій лад веселяться разом з молоддю, здається, що споглядання

такого руху і участь в розвагах вільної юності пробуджує в них природний запал.

Фиц-Стефен У. Описание благороднейшего города Лондона /
Пер. Н. А. Богодарова // Городская жизнь в средневековой Европе.
Москва, 1987. С. 135–142.

URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Fiz-Stefen/frameset.htm>

(дата звернення: 20.05.2019).

**Лист папи Олександра III абату С. Ремігія Петру і Фульку,
декану в Реймсі (бл. 1170 р.).**

Зі скарги, надісланої якимись учнями, що проживають у бурзі Св. Ремігія (тут розташовувалася одна з найбільших кафедральних шкіл в Європі), ми дізналися, що коли один зі священників у недільний день у присутності духовних осіб і мирян верховодив танцями, відкинувши належну його сану скромність, учні школи стали справедливо докоряти і висміювати його. Тоді з допомогою якихось осіб він зламав двері й вікна школи і вчинив насильство над деким із цих учнів. Не задовольнившись цим, він без відома нашого благородного брата Анрі, архієпископа Реймса, та його офіціалів виголосив наступного дня відлучення щодо учнів, хоча вони і не були викликані і не притягувалися до відповідальності [...].

За таких обставин учні шанобливо вказали, що було здійснено посягання на їхню свободу. Вони сказали, що ніхто не може затримати їх або проголосити церковний осуд до того часу, поки вони бажають залишатися під охороною і юрисдикцією своїх учителів. Ображені цим та іншими порушеннями, згадані школярі, як вони заявляють, зажадали виклику цього священника до нас, але він не з'явився перед нашими очима і не прислав [пояснення].

Тому, якщо все це правда, вказаний священник, як здається, согрішив багатьма шляхами. Ми, не бажаючи залишати безкарними його гріхи, велимо апостоличною владою вашій розсудливості: запросивши [обидві] сторони до себе, ви повинні ретельно з'ясувати всі обставини справи. І якщо ви встановите, що згаданий священник улаштував танці на очах у кліриків і мирян,

і через цю причину школярі зазнали такої великої образи, або що цей священник необачно наклав на них анафему, ви повинні суворо й сильно, без усякої поблажливості покарати його за таку легковажність, самовпевненість і зухвалість. Якщо для вас стане очевидним, що священник або його спільники вдалися до насильства щодо кого-небудь зі згаданих учнів духовного звання, ви повинні, покладаючися на апостоличну владу і відхиливши всі спростування та апеляції, публічно оголосити їх відлученими. І ви зобов'язані простежити за тим, щоб усі остерігалися їх як відлучених, поки вони нададуть належне відшкодування ображеним і з'являться перед апостоличним престолом, показавши письмове свідоцтво від вашого імені. І ви повинні заборонити будь-кому насмілюватися докучати згаданим учням, порушуючи яким-небудь шляхом їхні свободи до того часу, поки вони готові підкорятися юрисдикції свого вчителя.

Дано у Тоскані 8 листопада.

Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія.

Упоряд. Рудь М. О. С. Київ, 2005. С. 605–606.

Тілесні покарання в школі за «Швабським зерцалом» (XIII ст.)

Якщо вчитель б'є учня лозиною або рукою, але так, що кров не виступить, то він за це не відповідає. Якщо він ударить так, що з носа кров потече, то й у цьому разі він до відповідальності не притягається. Якщо ж він його ударить, хоч і не лозиною, по інших частинах тіла так, що виступить кров, то він повинен за це відповідати, а якщо він уб'є його на смерть, то підлягає судові.

Хрестоматія з історії середніх віків. За ред. М. П. Граціанського і С. Д. Сказкіна. Київ, 1952. Т. 2. С. 274.

Договори з учителями (XIII–XIV ст.).

1266 р. Я, Беатріче, обіцяю тобі, магістру Оберто де Лаванья, за угодою, укладеною між нами, що я потурбуюсь і влаштую так: син мій Антоніо буде ходити до твоєї школи постійно повних три роки для навчання граматики і протягом зазначеною строку він не піде для навчання в інші школи без твого

дозволу; і я обіцяю тобі заплатити як винагороду за твою працю 40 генуезьких солідів за весь строк [...], з іншого боку, я, названий магістр Оберто, обіцяю... сумлінно і без обману вчити граматики Антоніо весь зазначений строк, щоб він здобув достатні знання, в цілому згідно з [потребами] купців Генуї [...], і якщо до встановленого строку Антоніо не буде [навчений], обіцяю тобі вчити [його] граматики понад установлений строк за названу винагороду до того часу, поки він матиме достатні знання [...].

1317 р. Магістр Сальво де Понтремуло, доктор граматики, й Антоніо де Трібонія [...] домовилися про нижченаведене, а саме: вищеназваний магістр Сальво [...] обіцяв навчати сина Антоніо Ніколіно чотири повних роки так, щоб той умів писати, читати і складати листи й записки [...], як це роблять генуезькі купці.

1326 р. Магістр Олександріно, доктор граматики з Генуї, обіцяє [...] навчати і змушувати вчитися Петріно... мистецтва граматики протягом одного року, [...] щоб він знав граматику, наскільки [це необхідно] для слухання логічного трактату, і щоб міг добре перекладати латинською мовою всі слова і граматичні форми, [перекладати слово в слово], [...] навчаючи нижченаведеним авторам, а саме «Сумі», «Прсперу» і «Катону», «Хартуму» і «Езопу»...

1340 р. Рада 13 мудрих [комуни Бра] вирішила, щоб Джованні Фантіно тримав школу у Бра протягом майбутніх шести місяців на таких умовах. Насамперед [він] повинен бути звільнений від усіх особистих оподаткувань, котрі зобов'язані платити жителі Бра, до того часу, поки він буде главою школи. Слід потурбуватися про те, щоб він мав будинок, аби тримати там школу, а школярі зможуть приходити [туди] навчатися [...], не натрапляючи на перешкоди..., навпаки, нехай вони будуть вільними [від платежів], і [...] можуть ввозити у Бра [...] їстівні припаси, [...] не сплачуючи шляхового податку або габели. Кожен школяр зобов'язаний платити за навчання кожен місяць: школярі першого ступеня 3 сольдо, нижчого ступеня 2 сольдо на місяць.

Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія.

Упоряд. Рудь М. О. Київ, 2005. С. 610.

**Привілей короля Франції Філіппа II Августа паризьким школярам
(1200 р.).**

[...] На майбутнє ми за порадою наших людей заради безпеки школярів ухвалили таке рішення: всі громадяни Парижа повинні скласти присягу, що даватимуть показання свідків з метою встановлення істини, коли вони побачать, що якому-небудь школяру завдано збитків світською особою. І ніхто не повинен ухилятися від цього. Коли якого-небудь школяра скалічать, тяжко поранять зброєю, ударом кулака або каменем, і коли буде ясно, що це зроблено не заради самозахисту, то всі світські особи, котрі стануть свідками цього злочину, повинні схопити злочинця чи злочинців і передати їх нашому судді. Незалежно від того, чи буде злочинець ув'язнений за цей злочин, чи ні, ми за всіма правилами повинні провести розслідування за посередництвом духовних чи світських осіб або через інших правомочних осіб. Якщо в результаті розслідування ми або наші судді дійдемо висновку, що затриманий справді вчинив цей злочин, ми або наш суддя повинні негайно здійснити правосуддя, попри те що злочинець заперечуватиме свою провину або заявить, що готовий захищати себе за допомогою поєдинку або захоче очиститися за допомогою випробування водою.

Крім того, наш препозит або суддя не повинні у разі яких-небудь порушень з боку школярів піднімати на них руку або ув'язнювати в нашу тюрму, якщо тільки злочин школяра не має такого характеру, що він повинен негайно бути заарештований. В останньому випадку наш суддя зобов'язаний заарештувати його на місці злочину, не завдаючи йому побоїв, якщо його не спонукає до цього необхідність самозахисту. Після цього наш суддя повинен передати школяра церковному судді, котрий і тримає його під вартою...

Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія.

Упоряд. Рудь М. О. Київ, 2005. С. 614.

Булла папи Григорія ІХ Паризькому університету (13 квітня 1231 р.).

[...] З цього часу кожен канцлер Парижа у присутності єпископа або за його наказом повинен виголосити клятву. І на цей акт заради користі університету школярів повинні бути викликані... два магістри. Канцлер повинен заприсягнути, що він нікому, крім найгідніших, не стане давати дозволу навчати теології або канонічного права, що він не допустить затвердження, всупереч думці «націй», за особистою [прихильністю] людини негідної.

Але перш ніж дати остаточний дозвіл, канцлер повинен протягом трьох місяців від дня винесення [попереднього] рішення у присутності всіх магістрів теології та інших гідних і вчених людей, за посередництвом котрих встановлюється істина, провести ретельне розслідування про життя іспитника, його знання, можливості й види на успіх, які потрібно знати в таких випадках. І після цього канцлер за своєю поінформованістю дарує дозвіл учити або відхиляє прохання[...]

Виявляючи турботу про медиків, осіб, що вивчають «вільні мистецтва», та інших, канцлер повинен обіцяти, що випробовуватиме їх найчесніше й найсумлінніше, відхиляючи негідних і допускаючи тих, хто заслуговує на нагороду.

Поскілки туди, де відсутній порядок, легко прокрадається сум'яття і хаос, ми визнаємо за вами право видавати постанови або розпорядження, що стосуються способів і часу читання лекцій і проведення диспутів, зовнішнього вигляду [членів університету], похоронів, а також розпорядження стосовно часу і предмета лекцій бакалаврів, і орендної плати за квартири. Ми також визнаємо за вами і право справедливого покарання виключенням із вашого товариства всіх тих осіб, які виступають проти згаданих постанов і розпоряджень.

І коли трапиться, що з вас [незаконно] стягуватиметься орендна плата за квартири, або... вам чи кому-небудь із вас завдадуть образи або непоправимих збитків, [...] то якщо протягом п'ятнадцяти днів після подачі відповідної скарги

не буде відшкодування, вам дозволяється призупинити всі заняття в університеті до того часу, поки ви отримаєте відшкодування. Коли ж хтось із магістрів і школярів буде незаконно ув'язнений (якщо тільки ця незаконна дія не була припинена після принесення скарги), ви можете негайно припинити всі заняття, якщо це видасться вам доцільним.

Крім того, ми наказуємо, щоб єпископ Парижа так карав за провини правопорушників, аби злочин не залишався безкарним і разом з цим оберігалася честь школярів. Ми надалі забороняємо від цього часу заарештовувати школяра за борги, поскільки це забороняється канонічними і законними санкціями.

Ні єпископ, ні його офіціал, ні канцлер не повинні вимагати пені за зняття відлучення або іншого покарання. І не повинен канцлер вимагати від ліценціата присяги або обіцянки послуху або якої-небудь іншої застави. Також канцлер не повинен приймати ніякої винагороди або обіцянки [такої] за отримання дозволу вчити, але повинен дотримуватися вірності своїй присязі.

Літні канікули не повинні перевищувати місяця, але під час цих канікул бакалаври, якщо захочуть, можуть продовжити свої лекції.

Ми категорично забороняємо школярам ходити по місту озброєними і вимагаємо, щоб університет не брав під свій захист порушників миру і порядку в школах. А всі ті особи, які роблять вигляд, що є школярами, а насправді не відвідують класів і не мають учителя, не можуть послуговуватися привілеями школярів. Далі ми наказуємо, щоб майстри мистецтв завжди читали один ординарний курс [за] Прісціаном і потім щось інше, що стосується книг з [філософії] природи, які з відомих причин заборонені провінційним собором і ними не можна користуватись у Парижі доти, доки вони звільняться від усіх підозр у помилкових положеннях.

Крім того, нехай магістри і школярі, що вивчають теологію, докладають зусиль для занять на їхньому факультеті. І нехай вони не пнуть себе показувати себе філософами, але намагаються осягнути Бога. Ми велимо також, щоб вони не вживали вульгарного наріччя [...], але дискутували в школах з питань, які містяться в теологічних працях і трактатах Святих Отців [...].

Скарга Паризького університету (початок XIV ст.).

Університет зазнає великих збитків через те, що погано дотримуються привілеї, даровані апостольським престолом. Це відбувається з тієї причини, що ми не маємо охоронця деяких наших прав. Тому хоча університет має привілей, згідно з яким ліценціат будь якого факультету може мати інцепцію і право читання лекцій у Парижі і в будь-якому іншому місті, цей привілей не дотримується в університетах Англії і Монпельє, а також і в інших університетах, де магістр або ліценціат Парижа не допускається до виконання своїх обов'язків, хоч би яку добру репутацію і славу він мав.

Також, що магістрам і школярам, хоча вони не цілком заслужили, не дається ніякого або майже ніякого забезпечення.

Також, що студенти, хоч би з якої провінції або королівства вони походили, не можуть вільно володіти своєю власністю.

Далі, що школярам докучають при сплаті по таксі за будинки.

Університет просить, щоб грамота, котрою дуже давно дарувався цей привілей, була передана нам і зберігалася в архіві.

Також вимагаються грамоти короля, які підтверджують, що ті особи, які протягом певного часу були капеланами університету, могли вільно отримувати свої прибутки і ренти у призначений час.

Також університет просить, щоб як церковні, так і світські судді стежили за тим, щоб дотримувалися привілеї університету, і без затримки і яких-небудь перешкод вершили суд часто, як це буде потрібно.

Також університет просить пана короля, щоб він зволив призначити забезпечення декану St-Marcel, біля Парижа, гідній людині, яка довго служила університету найбільш похвальним і благородним чином, а також іншим особам, які будуть названі університетом.

Звертаємо увагу на те, що тих осіб, котрі захоплюють власність школярів, неможливо заставити дати яке-небудь відшкодування, як це було у випадку зі

школярем, котрому дав у борг бюргер із Лілля 123 фунти, або у випадку з бакалавром теології, чії речі цінністю 120 паризьких фунтів були захоплені королівським колектором Рейнальдом Кане поблизу Сан-Контена [...]. Також не отримав відшкодування магістр медицини, який був побитий біля [церкви] Св. Антонія. Також слід потурбуватись і про іншого магістра медицини, котрий всупереч привілею був забраний до в'язниці єпископа Труа.

Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія.

Упоряд. Рудь М. О. Київ, 2005. С. 642.

Привілей папи Миколи IV студентам Паризького університету (1292 р.).

Микола, єпископ, раб рабів Божих, улюбленим синам, університету магістрів і школярів Парижа привіт і апостольське благословення [...].

Нехай кожен, хто навчається у вашому університеті й у цьому місті, випробовується в тих, через кого рішенням апостоличного престолу є влада давати право навчати, [...] і отримує схвалення і право навчати на факультетах теології, канонічного права, медицини і вільних мистецтв. І внаслідок цього без якого-небудь нового екзамену або публічного і приватного схвалення чи якого-небудь нового положення він здобуває право діяти і навчати в будь-якому іншому місці за межами цього міста і факультету. І в цьому для нього не можуть бути перешкодою які-небудь звичаї чи статuti, що суперечать цьому [...].

Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія.

Упоряд. Рудь М. О. Київ, 2005. С. 618.

Статuti університету юристів у Болоньї про обов'язки ректора (1317–1347 рр.).

[...] Нехай за звичаєм ректор одного з університетів супроводжує з сурмачами по місту новообраного ректора іншого університету до його будинку через весь університет.

І нехай протягом місяця з моменту свого обрання кожний ректор познайомиться з усіма статутами. В перші десять днів після обрання подести і капітана комуни Болоньї і той, і інший ректор зобов'язані їх відвідати, щоб рекомендувати і представити їм університет. Нехай усі переписувачі, ілюмінатори, коректори, охоронці фарб, виправники книг, палітурники, торговці папером, студенти і всі ті, для кого служба в університеті є джерелом існування, складуть клятву, що будуть у всьому підкорятися ректорам і університету і вічно служити їм [...]. Новообрані ректори повинні остерігатися заносити до списків університету тих осіб, які не вивчають право і не склали присяги, якщо тільки ці особи не утрималися від присяги з відома ректора із законної причини. Також слід за вимогою студентів зачитувати в класах статuti відповідного змісту. І вони не повинні читатися ніким, окрім нотаріуса університету, або, коли він не може, то педеля [наглядач за студентами]. Педель зачитує статuti за наказом одного з ректорів, навіть якщо інший заперечує. Ректорам належить всіма засобами, які здадуться їм необхідними, перейматися тим, аби дзвінки, що існують для зручності студентів, давалися правильно і своєчасно, через відповідні проміжки часу. Нехай ректори особливо стежать за дзвінками на репетиції. Також їм ставиться в обов'язок протягом квітня через університетського нотаріуса робити оголошення: якщо знайдеться хтось, хто побажає що-небудь заявити або засудити вчинки посадових осіб, нехай повідомить ректорам або членам ради університету.

Кожен із ректорів повинен після першого листопада переконатися, що доктори отримують плату. Але якщо вона не буде внесена до першого січня, нехай кожен із ректорів збере своїх радників і раз на тиждень обговорює разом з ними це питання. Якщо гроші не будуть сплачені до першого березня, ректор зі своїми радниками отримує повноваження вжити відповідних заходів і робити це належить без якого-небудь втручання з боку університету... Вони не можуть припинити заняття, але університет може бути зібраний, щоб вирішити це питання за вимогою оплачуваних осіб [...].

Кожен ректор зобов'язаний за вимогою іншого представити йому своїх радників для участі у зборах університету. Коли один ректор і більшість його

радників накажуть скликати збори, педель повинен зробити про це оголошення, навіть якщо інший ректор і більшість його радників заперечують [...]. Кожен ректор зобов'язаний, коли відбуваються збори університету з якої-небудь важливої нагоди, перешкоджати розгляду інших другорядних справ, тоді як не закінчене обговорення основного питання.

На зборах не повинні вноситися пропозиції про виправлення та зміни [статутів], якщо вони не були попередньо схвалені радниками. Відступ від цього правила може бути тільки в тому разі, коли пропозиція або зауваження стосується ректорів або одного з них, або коли вся «нація» чи окрема особа попередньо заявили, що бажають що-небудь виправити.

Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія.

Упоряд. Рудь М. О. С. Київ, 2005. 619.

Статути німецької «Нації» Болонського університету (1497 р.).

З кого складається наша «нація».

Ми установлюємо і велимо, щоб усі студенти канонічного і цивільного права, які походять із німецького народу, тобто всі ті, хто має своєю рідною мовою німецьку, хоч де б вони жили і якого б становища були..., приписувались і вважались приписаними до німецької «нації»...

Але поскільки богемці, моравяни, литовці і датчани з давніх пір приймалися до нас, ми допускаємо і приписуємо їх до нашої «нації».

Форма присяги для тих, хто приписується до «нації».

Я, такий-то, клянуся, що буду старанно пильнувати честь, добро і користь нашої «нації», що буду надавати допомогу студентам, які нещодавно прийшли, і всім, хто приписується до німецької «нації». Клянуся, що буду коритись усім статутам і постановам, що стану платити штрафи, які з них установлені, і у випадку порушення клятви зазнаю покарання. І хай мені допоможе Бог і це Святе Євангеліє.

Про відвідування хворих і участь у похоронах.

Якщо станеться, що хто-небудь з членів нашого товариства захворіє або через хворобу потрапить у біду, нехай наші прокуратори від імені всього

земляцтва відвідують і навідуються до них і приносять їм утіху. Також ми бажаємо, щоб прокуратори по можливості полегшували їм хворобу, щоб їхня присутність піднімала дух, веселила і заспокоювала недужих. Якщо ж такий хворий силою обставин зубожів і має потребу в грошах, ми бажаємо, щоб прокуратори зібрали з окремих осіб або з кожного члена земляцтва потрібну суму й уміло приготували для нього їжу.

Якщо ж хто-небудь із записаних у матрикули нашого товариства віддасть Богу душу, то згідно з нашим рішенням і велінням вся велика кількість школярів урочисто і шляхетно бере участь у поховальній ході до цвинтаря, де волею заповідача, як це понині прийнято у людей, обрано місце для його могили. А тих школярів, які без поважної причини не з'явилися на похорон, ми караємо штрафом у два болоньїні на користь нації.

Про замирення розбрату між студентами нашої «нації»

[...] Поспішаючи знищити основи для чвар і бажаючи запобігти розбрату, ми забороняємо нашим студентам у разі дійсних або надуманих несправедливостей звертатись і приносити скаргу в присутності судді, але велимо, щоб про ці скарги раніше сповіщалися прокуратори нашого товариства. Той, хто вчинить інакше, повинен заплатити на користь нашого земляцтва 40 болоньїні [...].

Щоб школярі задовольняли кредиторів

[...] Студенти нашого земляцтва, що наробили боргів, перш ніж вони залишать Болонью і підуть в інше місто, повинні без заперечень задовольнити своїх кредиторів. Якщо ж згадані школярі ухиляються і мало турбуються про повернення боргів, а їхні кредитори тим часом принесуть скаргу прокураторам або широко оповістять усіх про це, тоді, якщо борг цілком очевидний..., їхнім батькам або близьким родичам від імені позикодавця і під печаткою нашої общини повинно бути відправлене застережливе повідомлення. Якщо ж школярі й після цього продовжують опиратися і не повертають своїх боргів, а кредитори знову проявляють настійливість, то за велінням вищих складається спеціальний акт, і школярі, хоч би якого становища вони були і якими достоїнствами вирізнялися, примушуються до негайної сплати боргів [...].

**Постанова папського легата Робера де Курсона про студентів і
магістрів паризьких шкіл (1215 р.).**

Хай ніхто не читає лекцій з вільних мистецтв, якщо не досягнув двадцяти одного року і не прослухав принаймні протягом шести років усіх основних книг.

Хай кожен обіцяє, що буде навчати щонайменше протягом двох років, коли тільки цьому не завадить серйозна причина, про що він повинен заявити публічно або перед екзаменаторами...

Коли хтось підготується навчати, він повинен бути проекзаменований згідно з формою, котра міститься в рішенні пана єпископа Парижа, де записаний договір між канцлером і членами університету, схвалений і затверджений спеціальними суддями, призначеними Папою... єпископом і деканом Труа, єпископом і канцлером Парижа. Ті, хто пройшов іспит, повинні викладати у звичайних школах книги Арістотеля зі старої і нової діалектики як основний курс. Вони повинні читати обох «Прісціанів», того або іншого. У святкові дні вони нічого не можуть читати, крім філософії і риторики, квадрівіума, «Барбаризмів» і, якщо побажають, «Етики», а також четвертої книги «Топіки».

Ніхто не повинен учити за книгами Арістотеля «Метафізика» і за філософією природи або читати суми за цими книгами. Ніхто не вчить за книгами, що містять доктрини Давида Діне, єретика Амальріка або Маврікія Іспанського. Ніхто не повинен улаштовувати гулянок на... зборах магістрів та диспутах хлопчиків і юнаків. Але кожен може запрошувати до себе друзів і товаришів, так щоб їх не було дуже багато. Підношення одягу або інших речей, як це повелось, або навіть більше, ми всіляко заохочуємо, особливо стосовно бідних [...].

Якщо помре хтось із тих, хто навчається вільного мистецтва або теології, половина магістрів повинна бути присутньою при похованні, а друга половина

повинна бути присутньою наступного разу [...]. Якщо помре магістр мистецтв або теології, усі магістри повинні не спати всю ніч [...].

Ми повністю підтверджуємо право володіння луками святого Германа на тих умовах, котрі були прописані. Кожен магістр повинен мати юрисдикцію стосовно своїх учнів.

Ніхто не отримує дозволу навчати від канцлера або іншої особи за гроші, або шляхом обіцянки, або шляхом якої-небудь іншої угоди.

Магістри та їхні учні можуть укладати між собою та з іншими особами зобов'язання й угоди, що закріплюються взаємною присягою або загрозою штрафу в таких випадках: убивства або каліцтва студента, жорстокого непокараного беззаконня, похорон, встановлення цін за лекції і диспути, визначення цін на квартири та одяг. Але через ці угоди університет не повинен зазнавати ніяких збитків [...].

Стосовно теологів ми велимо, що ніхто в Парижі не може навчати теології, якщо він не досягнув тридцяти п'яти років, не навчався протягом восьми років і не прослухав усіх необхідних книг. Ніхто не повинен навчати теології публічно, якщо протягом п'яти років не прослухав усіх лекцій з богослов'я.

Ніхто з них не може навчати до трьох годин дня, у той час, коли навчають магістри. Ніхто не допускається в Парижі до навчання або до виступів з проповіддю, якщо не є людиною гідного життя і достатньо поінформованою у своїй науці. Ніхто в Парижі не може вважатися студентом, якщо він не має визначеного учителя. Щоб цей декрет неухильно дотримувався, ми силою нашої легатської влади накладаємо відлучення на тих, хто наслідиться виступити проти цих наших постанов [...].

Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія.

Упоряд. Рудь М. О. Київ, 2005. С. 625–628.

Постанова про методи читання лекцій на факультеті

«вільних мистецтв» у Парижі (1355 р.).

[...] Існує два способи читання лекцій за книгами, які викладаються на факультеті «вільних мистецтв». Перший, коли магістри філософії вимовляли

слова так швидко, що розум слухача міг їх збагнути, а рука не могла встигнути за ними. Другий, коли магістри говорять так повільно, що їхні учні можуть підхопити їхні думки собі на перо.

Після порівняння цих способів читання і ретельної перевірки встановлено, що перший спосіб є кращим. Повна одностайність у цій думці спонукає нас послуговуватися першим способом у наших лекціях. Тому ми, магістри факультету мистецтв, як фактично викладачі, так і всі інші, всі разом і кожен окремо зібрані в церкві СенЖюльєн-ле-Повр ректором університету гідним чоловіком Альберто з Богемії, вирішили так: усі лектори, як магістри, так і студенти, хоч би коли і де вони читали ординарні й екстраординарні лекції, при диспутуванні й у всіх інших випадках у міру своїх здібностей повинні користуватися першим способом читання лекцій. Всі вони повинні промовляти свої тексти так, щоб ніхто не робив запис, як це прийнято при виголошенні проповідей і рекомендацій і як читають лектори на інших факультетах.

Порушників цієї постанови ми від цього часу на цілий рік позбавляємо права читати лекції разом з позбавленням честі, посади і привілеїв факультету.

Якщо ж хто-небудь продовжує порушувати це правило, то при першому повторенні порушення ми подвоюємо покарання, при другому – почетверяємо і так далі.

Більше того, слухачів лекцій, котрі чинять опір виконанню цієї нашої постанови криком, свистом, шумом, киданням каменів або яким-небудь іншим шляхом (що роблять вони самі або їхні слуги і товариші), ми позбавляємо всіх прав і виключаємо на рік, а у випадку повторення порушень збільшуємо покарання вдвоє, вчетверо, як вище сказано.

Ми велимо для більш точного дотримання цієї постанови, щоб кожен ректор при своєму вступі на цей пост складав присягу, що буде карати таких порушників і буде вимагати такої самої присяги від своїх наступників.

Документы по истории университетов Европы XII–XV вв.

Вступ, ст., пер. и прим. Г. И. Липатниковой.

Воронеж, 1973. С. 110–111.

Опис храму Св. Софії в Константинополі (XI ст.).

Там є храм святої Софії, і там живе грецький папа, бо вони не підкоряються римському папі. У цій церкві стільки віктарів, скільки в році днів. Його багатства без числа, в нього щорічно приносять данину з двох великих островів і замків і міст, що там знаходяться. Ні в одному з храмів світу не можна зустріти багатства, подібного до цього. Усередині храму колони і лампади з золота і срібла в такій кількості, що людина не може порахувати

Путевые записки Вениамина из Туделы, посетившего

Константинополь в декабре 1171 г. /

История средних веков (V–XV вв.): Хрестоматия.

Сост. В. Е. Степанова, А. Я. Шевеленко.

Москва, 1980. С. 129.

Угода між ченцями монастиря Святого Петра і населенням Абонвіля (1265 р.).

Всім, хто побачить справжню грамоту, Гуго de Sancto Justo, привіт [...] Так буде всім відомо, що була війна між [...] абатом і братією монастиря св. Петра Шартрського, з одного боку, і людьми Абонвіля – з іншого [...]. Зрештою абат і братія монастиря, з одного боку, і люди з Абонвіля – з іншого, за порадою добрих чоловіків, прийшли до наступної угоди. Саме, абат і братія монастиря відтепер і надалі вважатимуть тих людей вільними від особистої залежності. Люди ж Абонвіля і всякий, хто тримає або буде тримати землю або [інше] володіння в селищі Абонвіль і на його території, будуть [спільно] платити абатові та братії монастиря, їх уповноваженому по 10 турських або шартрських ліврів щорічно [...] Крім того, ці люди Абонвіля [...] будуть платити абатові та братії монастиря або їх уповноваженому чинші, котрі вони звикли платити за свої володіння, десятини, шампар і [нести] візницьку повинність [останнє, втім] лише ті, котрі мають коней ... і виконувати по дві панщини в рік, а також інші повинності; які вони звикли платити... Крім того, названі люди, коли вони будуть молоти [зерно] [...] на млині абата і монастиря в Абонвілі, будуть вносити таку плату за помол, яку сусідні селища зазвичай платять; також

будуть судитися названі люди абатом і братією або їх представниками по всяких судових справах в Абонвілі, якщо штраф за тяжби не перевищуватиме 20 солідів; якщо ж штраф у позові буде перевищувати 20 солідів, зазначені люди будуть судитися абатом або його уповноваженою в Шартрі або ж в Буавілі. І якщо трапиться, що хто-небудь з тих людей не сплатить у призначений термін своєї частки з названих 10 ліврів, абат і братія монастиря або їх уповноважені вправі конфіскувати і перетворювати на свою користь будь-яке їхнє майно, рухоме і нерухоме, яке в їх сеньйорії знаходиться, поки не буде їм сплати і боргу і штрафу.

Хрестоматія по історії середніх віків.

Под ред. Н. П. Грацианського і С. Д. Сказкина.

Москва, 1950. Т. 2. С. 46.

Опис монастиря та умов життя у ньому (XIII ст.).

Абатство веселе засновано там.
 У білих та сірих сутанах ченцям.
 Багато там келій мені до вподоби,
 А стіни із тіста – солодкої здоби.
 Там риба і м'ясо, там різні наїдки,
 Найліпшії страви з'явилися нізвідки.
 Із білого борошна там черепиця
 Покрила будівлі й церковні світлиці.
 Там крокви – ковбаски, яких ти не їв,
 Готують для принців і для королів.
 Людина ж тут може наїстися так,
 Щоб шлунок не луснув од газів атак.
 Усе там є спільне – малим і старим,
 Покірним, сміливим, шляхетним і злим.
 Підносячи в небо захмарне свій шпиль,
 Стоїть монастир, наче красень між піль.
 Це майстер, пізнавши гармонії блиск,

Убрав кришталем сей святий обеліск.
Святе для ченця майже кожного дня
Опісля обіду грання і гульня.
Ні яструб не може, ба навіть нирець
Так спритно ширяти, як може чернець.
Як птицям, послушникам д'горі кортить,
У русі усе – капюшони, портки.
Абат задивився на їхній політ,
І від насолоди покрив його піт.
Ще кращої гри він не знав.
Та час до вечірні настав.
І зграї ченців повз абата летять,
Щоб той не зловчився когось упіймать.
Абат реагує на втечу птахів,
Відтак починає скликати ченців,
Кладе він під руку собі молодицю,
Доверху їй вміло здіймає спідницю
Та б'є по сідницях, як у барабан,
Щоб змусити їх приземлитись у стан.
Монахів же збуджує вельми дівиця,
І змушені нижче вони опуститься.
Посадка м'яка, тут прямо на дівці,
Всі хочуть торкнуться її білі сідниці.
І після тяжкої їх праці
Всі разом ідуть напиваться,
Готові тепер вони знову
Вивчати релігій основу.
Ще інше абатство у тому є краї,
Молочна ріка його омиває,
Весела обитель жінок,
Вся ніжна й велична, як шовк.

Улітку, у спеку черниці гуртом
 На човен сідають й кермують веслом,
 Щоб річкою плавати у молоці,
 Чимдуж налягають послушниці ці.
 Коли відпливуть від абатства, вони
 Оголюють стан і знімають штани.
 Пірнають, сягаючи аж до глибин,
 Тілами нагадують білих рибин.
 Уздрівши таке, молоденькі монахи
 Летять чимскоріш до сестер, наче птахи.
 І кожен собі обирає між пав,
 Котру уподобав для спільних забав.

Країна Кокань / Англійські фабліо XIII ст.:

Оповідання у віршах.

Пер. з середньоангл. О. Охріменко.

Київ, 2013. С. 19, 23–31.

Змістовий модуль 2. Місто в Нову і Новітню добу.

Тема 9. Європейські міста XVI–XVIII ст. (2 год.).

1. Місто змінює свій вигляд. «Ідеальне місто».
2. Комунікації, санітарний стан міст.
3. Житло європейських міщан.

Література:

1. Бунин А. В., Саваренская Т. Ф. История градостроительного искусства. Градостроительство рабовладельческого строя и феодализма. Т. 1. 1979. 496 с. URL: <http://townevolution.ru/books/item/f00/s00/z0000021/index.shtml>
2. Кёнигсбергер Гельмут. Европа раннего Нового времени. 1500–1789 гг. Москва, 2006.

3. Козьякова М. И. История. Культура. Повседневность. Западная Европа: от античности до XX века. Москва, 2002. 320 с. URL: <https://www.booksite.ru/localtxt/koz/yak/ova/his/tory/index.htm>
4. Саваренская Т. Ф. и др. История градостроительного искусства. Поздний феодализм и капитализм. Москва, 1989. 391 с.

Методичні рекомендації:

Великі географічні відкриття, наукові досягнення, зміни економічного характеру, а також поява нових тенденції в культурі, як от відродження інтересу до набутоків античної культури, поклали початок новій епосі, яку в історіографії прийнято називати терміном «Новий час». Ці зміни позначилися також й на розвитку європейських міст, які починають розвиватися швидше, збільшуючись і територіально, і чисельно.

Завдяки розвитку промисловості і торгівлі прискорюються урбанізаційні процеси в Європі – з'являються нові міста, а вже існуючі – докорінно змінюють свій вигляд. Важливо з'ясувати, які ознаки мало місто нової епохи, як розвиток мануфактурного виробництва та зростання кількості найманих робітників, які потребували житла, позначилися на містобудуванні цього часу, сприяли не лише появі промислових підприємств, але й розбудові околиць міст, де з'являються цілі робітничі квартали.

Потрібно визначити, як процеси докорінної перебудови вплинули на комунікації та санітарний стан міських поселень. З наведених документів можна прослідкувати, що з одного боку – міська влада прагнула піклуватися про благоустрій міст – йшло перепланування міст, з'являлися мощені вулиці, водопроводи, освітлення вулиць, перші карети тощо. З іншого боку – санітарні умови залишалися надзвичайно жахливими. Причому, це властиво як для вулиць, так і для житла основної частини міського населення. Необхідно також з'ясувати, наскільки змінилося житло міських жителів – заможних і бідняків.

Особливістю вивчення цієї теми є те, що для аналізу представлені специфічні джерела – найкраще ця епоха відображена не у законодавчих актах (їх з питань розвитку міст фактично не можливо віднайти), а у художніх творах

того часу або у спогадах сучасників. Джерела підібрані в такий спосіб, щоб показати різні аспекти розвитку європейських міст упродовж усього періоду. Опис італійських міст XVI ст. відображено у свідченнях італійського письменника-гуманіста П'єтро Аретіно (Лист до Тиціана) та творі італійського письменника Банделло «Ромео і Джульєтта». Міське життя купецтва та види Лондона яскраво змалював у своєму художньому творі англійський письменник XVI ст., ткач за походженням, Томас Делоне у творі «Томас з Редінга». Інфраструктура європейського міста на прикладі Лондона відображена в знаменитому щоденнику про повсякденне життя лондонців англійського чиновника морського відомства Самюеля Піпса. Для аналізу пропонується його запис про пожежу в Лондоні 1666 р. Опис європейських міст XVIII ст. наведено у творах сучасників російського історика і письменника Миколи Карамзіна («Письма русского путешественника») та англійського письменника, агронома і економіста Артура Юнга («Путешествия, предприняты в 1787, 1788 и 1789 годах...»).

Документи:

Опис Верони (кінець XVI ст.).

Здається мені, славетний синьйор мій, – якщо тільки благородна любов, яку я маю до своїх рідних місць, не обманює мене, – що навряд чи знайдеться в прекрасній Італії місто, яке могло би змагатися з Вероною в мальовничості розташування, в красі річки, подібної Адіджі, що величаво несе свої прозорі води, ділячи місто майже навпіл, і в достатку товарів, які присилаються Німеччиною. Сонячні поля, веселі долини і родючі зеленіють пагорби оточують його з усіх боків. Я вже не кажу про безліч джерел з відмінно чистою і свіжою водою, що служать для зручності городян, про чотири прекрасних мости, перекинуті через річку, і про славні пам'ятки старовини, розсіяні по всьому місту.

Банделло. Ромео и Джульетта / Зарубежная литература.

Эпоха Возрождения.

Учеб. пособие для студентов филол. спец. пед. ин-тов.

Опис Венеції (середина XVI ст.).

Нескінченна вервечка човнів, переповнених іноземцями та венеціанцями, рухається по Canal Grande. Вода, від якої радує тих, хто її борознить, ніби радіє сама, що несе на собі такий незвичайний натовп. Ось дві гондоли, якими правлять найвідоміші в місті веслярі, змагаються у швидкості. Безліч народу, щоб помилуватися змаганням, зібралось на мосту Ріальто, тісниться на Riva de Camerlenghi, влаштовує тисняву на Pescaria, займає весь Tragheto di Sofia, нагромаджується сходами Casa di Mose. І поки з двох сторін проходив натовп і кожен поспішав у своїй справі, посилаючи каналу свої аплодисменти, я, як людина, що стала тягарем собі самій, що не знає, що робити зі своїми думками, піднімаю свої очі до неба. З того дня, як Господь учинив таке небо, воно ніколи не було прикрашене такою чудовою картиною світла і тіней. Повітря було таким, яким його хотіли б зобразити ті, хто вам заздрить і не може бути з вами. Перш за все будинки, кам'яні будинки, здаються зробленими з якогось матеріалу, перетвореного чарами.

Пьетро Аретино. Письмо к Тициану / Зарубежная литература.

Епоха Возрождения.

Учеб. пособие для студентов филол. спец. пед. ин-тов.

Сост. Б. И. Пуришев. Москва, 2011. С. 202.

Опис Лондона (кінець XVI ст.).

Коли вони [дружини провінційних англійських власників суконних мануфактур] відправлялися оглядати визначні пам'ятки міста, дружини місцевих торговців супроводжували їх, одягнувши найкраще своє вбрання. Дружини сукноробів жалкували, що у них немає таких нарядів.

На Чипсайді [район Лондона], куди їх привели, вони захоплювалися ювелірними магазинами і з іншого боку вулиці – розкішними лавками, вітрини яких блищали всілякими кольоровими шовками. На вулиці Уетдінга вони бачили безліч сукноробів, у святого Мартініка – башмачників, у церкві Святого

Миколая – лавки, на кінці старого Монетного ринку – рибні лавки, на вулиці Кендльуїка – ткачів; потім вони відвідали Єврейську вулицю, де живуть всі євреї, і критий ринок на Блекуелі, де живуть провінційні сукнороби.

Дами пішли потім до церкви Св. Павла, дзвіниця якої така висока, що начебто вона йде в хмари, а на верхівці її знаходиться величезний флюгер з чистого срібла. Одного разу він був вкрадений одним хитрим калікою, який ухитрився вночі забратися на верхівку флюгера і спустити його вниз. На це вкрадене ним на велику суму грошей, зібрану ним за його життя жебрацтвом, він спорудив ворота на півночі міста, які до сих пір називають Кріпльгейт [Ворота каліки].

Звідти вони вирушили до Тауеру [...]. Вони там бачили сіль і вино, що збереглися з часів навали римлян в Англію. Вино стало таким густим, що його можна було різати, як холодець. Вони бачили також монету, зроблену з товстої шкіри, яка колись була в обігу серед населення.

Коли вони вдосталь надивилися на всі ці пам'ятки, вони повернулися до своїх помешкань, де для них була замовлена розкішна вечеря, яку тільки можна собі уявити.

Делонэ Т. Томас из Рэдинга / Предисловие П. С. Когана; пер. и вступ. ст. Л. П. Гроссмана. Москва–Ленинград, 1928. URL: http://az.lib.ru/d/delone_t/text_1600_thomas_of_reading.shtml Гл. 6.

(дата звернення: 3.03.2019).

Опис пожежі в Лондоні (1666 р.).

Джейн розбудила нас близько третьої ночі і повідомила, що в Сіті бачили величезну пожежу. Встав, накинув халат і підійшов до вікна [...]; подібних пожеж я досі не бачив жодного разу і, з незвички вирішивши, що вона невелика, знову пішов спати. Близько сьомої встав знову, одягнувся, виглянув у вікно і побачив, що пожежа анітрохи не збільшилася і навіть начебто б віддалилася. Тому – в кабінет – розкласти речі після вчорашнього прибирання. Але тут знову входить Джейн, каже, що чула, ніби за ніч згоріло триста будинків і зараз палає вся Фіш-стріт біля Лондонського мосту. Тут я, не

зволікаючи більше, одягнувся, пішов в Тауер і [...] виліз на пагорб: будинки палали по обидва боки мосту – і з мого боку, і з протилежного [...]. Спустився до річки, сів у човен і проплив під охопленим гігантським полум'ям мостом. Все, аж до «Старого лебедя», згоріло дотла, в тому числі і будинок бідолахи Мічеллса; вогонь поширювався з такою швидкістю, що в найближчий час (подумав я) він добереться до Стілярда. Всі намагаються врятувати своє добро, кидають речі в річку або на ліхтери [...].

За годину, що я простояв на цьому місці, дивлячись, як лютує пожежа, хоч би одна людина спробував загасити полум'я! – всі тільки те й робили, що рятували свій скарб або самих себе, надавши вогню повну свободу.

Побачивши, що вогонь дістався до Стілярда і вітер, який раптово піднявся, жене його в Сіті, а також, що після такої довгої посухи миттєво спалахує все, навіть каміння церков [...] відправився у Уайт-хол, в каплицю, де мене відразу ж обступили придворні; я дав їм докладний звіт, через що вони прийшли в сум'яття і донесли королю; мене викликали, і я повідав государеві і герцогу Йоркському все, що бачив на власні очі, додавши, що, поки Його величність не накаже зносити будинки, пожежі зупинити не вдасться. Вони – засмутилися тяжко, і государ наказав мені йти до лорд-мера і наказати безжально зносити всі будинки, яким загрожує вогонь.

[...] Тут же я зустрівся з капітаном Коком, і в його кареті, прихопивши з собою Крида, відправився до Павла (собору Святого Павла – авт.), по Уотлінг-стріт не пройти: люди біжать, навантажені скарбом; бачив хворих і калік, яких несли прямо на ліжках [...]. Нарешті на Каннінг-стріт зустрів лорд-мера: на шиї хустина, очі згаслі. Варто було мені викласти йому наказ государя, як він почав кричати, точно породілля: «Господи, а я-то що можу вдіяти? Я – людина нікчемна. Народ мене не послухається. Думаєте, я не зношу будинки? На жаль, вогонь діє швидше за нас» [...].

Всі немов збожеволіли, абсолютно нічого не робиться, щоб погасити вогонь; до того ж будинки стоять близько один від іншого, та й набиті легко займистих добром, як-то: варом і смолою, а на Темз-стріт до того ж – склади з рослинним маслом, вином і бренді.

В Сіті: вулиці забиті людьми, кіньми і возами; давлячи один одного, переносять добро з одного обгорілого будинку в інший; зараз речі з Каннінг-стріт, де ще вранці було безпечно, переносять на Ламберд-стріт і далі Відправився на пристань у Павла, де повинен був очікувати мене човен; взяв з собою містера Каркаса і його брата, яких зустрів на вулиці; посадив їх у човен і провіз під мостом; вогонь поширюється, і зупинити його неможливо. Пересів в королівську барку до государя і герцога Йоркському, з ними – в Куінхіт. Твердять одне: зносити будинки дощенту, однак вдіяти нічого, майже нічого не можна: вогонь випереджає людей.

Коли на воді від диму і вогняного жару перебувати стало більше несила, вирішили пересидіти в невеликій пивній на Бенксайд, проти «Трьох журавлів», і пробули там до самих сутінків; з настанням темряви пожежа здається все більшою і більшою; над дзвіницями і дахами будинків рвуться в небо зловісні криваві язика, нічого спільного зі спокійною красою палаючого в каміні вогню. Гігантська вогняна дуга з милою завдовжки перекинулася з одного кінця моста на інший, вбігла на пагорб і вигнулася, ніби лук. Видовище це занурило мене в глибоку зневіру; я не міг стримати сліз, дивлячись на охоплені полум'ям церкви і будинки, чуючи невмовкаючий шум всепожираючого полум'я і жалібний тріск будинків, що руйнуються.

Самюель Пипс. Дневник /Английские мемуары XVII века.

Пер. А. Ливенгарт. Магнитогорск, 1998. С. 232–234.

URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Pips/frametext1.htm>

(дата звернення: 13.03.2019).

Французькі міста (кінець XVIII ст.).

По – значне місто, що має парламент і полотняну мануфактуру, але більш за все воно знаменитий як батьківщина Генріха IV. Оглядав замок і бачив ту кімнату, де був народжений цей люб'язний правитель [...].

Байона – одне з найкрасивіших з бачених мною у Франції міст; тут не лише будинки хорошої кам'яної будови, але і вулиці чудові, з багатьма вільними просторами, які, не будучи справжніми площами, мають, однак,

приємний вигляд. Річка широка, до неї звернені багато будинків, і вид з моста чудовий. Чарівний променад; уздовж нього дерева в кілька рядів з кронами, з'єднуються вгорі, що дає чудову в цьому жаркому кліматі тінь. Увечері там натовп причепуреної публіки [...]. Найняв човен і оглядав дамбу в гирлі річки. Щоб уберегти гавань від занадто сильних припливів, по північному березі на цілу милю зведена стіна і уздовж південного така ж, але в половину цієї довжини. Ширина її від десяти до двадцяти футів, а висота близько дванадцяти. Камені з'єднані залізними скріпами. Ця споруда коштує великих грошей, але приносить велику користь.

В **Оше**, як і було домовлено, зустрів своїх друзів, які поверталися в Париж. Тут немає ні мануфактур, ні торгівлі, місто існує рентою, яку одержує з сільської місцевості. Але в цій провінції більшість дворяни занадто бідні, щоб жити навіть тут; деякі знаходяться в такій нужді, що змушені самі орати свої поля.

Минули **Барзак**, місто, яке також славиться своїми винами. Численне населення, всюди маєтки. Біля **Кастра** місцевість переходить в сумну рівнину. Через безперервний ланцюг селищ приїхали в **Бордо**.

Хоч я чимало читав і чув про торгівлю, багатство і красу цього міста, вони перевершили всі мої очікування. Велика тутешня визначна пам'ятка, про яку всюди стільки розмови, ні в якій мірі не служить поясненням. Я маю на увазі набережну, яку похвалити можна лише за її протяжність і жваву торгівлю. Однак, вона малоприваблива для очей приїжджих. Будинки розташовані в ряд, але без оздоб та імпазантності. Берег брудний і низький, багато місць не забруковані і всипані камінням упереміж зі сміттям. Тут пристають баржі, що навантажують і розвантажують кораблі, бо ці останні не можуть підходити до набережної. Навколо брудно, відсутній порядок та благоустрій. Втім, я не хочу сказати, що тут немає нічого хорошого. До прикладу, півколо, що перериває лінію будинків на набережній, вирізняється з-поміж усього іншого. Корелівська площа зі статуєю Людовика XV посередині неабияка, будинки на ній гарні і поставлені регулярним порядком. Воістину чудовий квартал Червоний Капелюх зі своїми прекрасними будівлями, збудованими, як і все інший місто,

з білого тесаного каменю. До нього примикає Замок-Труба, що займає на березі майже півмилі. Цей форт викуплений у короля компанією спекуляторів, яка зайнята зараз його розбиранням і має намір влаштувати тут неабияку площу і прокласти багато нових вулиць, на яких буде 1.800 будинків. Я бачив план цієї площі з прилеглими вулицями, і якщо він буде реалізований, то це буде найграндіозніше з того, що тільки будується в європейських містах. Зараз це велике підприємство зупинено через побоювання конфіскації. Зведений десять або дванадцять років тому театр, безсумнівно, найкращий у всій Франції. Я не бачив нічого подібного. Будівля його займає простір 306 на 165 футів, фасад підтримують дванадцять коринфських колон. Вхід веде не тільки в численні приміщення самого театру, але також в овальну концертну залу і вітальні для прогулянок і буфетів. Театральна зала досить простора і являє собою овальний сегмент. Утримання акторів, актрис, співаків, танцівниць, оркестру та всіх інших служителів свідчить про багатство і розкоші ... Спосіб життя тутешніх комерсантів відрізняється непомірною розкішшю. Їх будинки та заклади коштують великих грошей. Скандальна хроніка називає купців, що мають на утриманні співачок і танцівниць. Цей театр, що робить таку честь бордоським розвагам, був побудований на кошти міста і обійшовся в 280.000 ф. ст.

На особливу увагу заслуговує новий хлібний млин, що обертається під дією припливу. Для цього виритий обкладений тесаним камінням канал, який підводить приливну воду до коліс, після чого вона виливається в резервуар, а під час відпливу тече назад і теж крутить млин. Кожна частина цієї споруди зроблена з чудовим ретельністю і міцністю. Витрати на нього оцінюються в 8.000.000 ліврів (350.000 ф. ст.), Але я не знаю, чи можна цьому вірити, і не ставлю собі запитання, чи не дешевше було б встановити парові машини. Нові будинки, що споруджуються в усіх кварталах міста, переконливо свідчать про його процвітання. На околицях всюди прокладені нові вулиці. Будинки здебільшого невеликі і належать дрібним торговцям. Всі вони з білого каменю і чимало сприяють прикрасі міста. Я питав про те, коли влаштовані ці нові вулиці, і, як виявилось, років чотири тому, тобто вже після укладення миру. За кольором каменю будинків, побудованих до цього, можна зробити висновок,

що під час війни дух будівництва зовсім зник, але після настання миру відродився з більшою силою.

Воістину величний в'їзд в **Тур** по новій вулиці з просторими будинками, збудованими з тесаного білого каменю, з регулярними фасадами. Ця чудова вулиця неабиякої ширини прямує через все місто до нового п'ятнадцятиарочного мосту. Деякі будинки, для яких уже споруджені фасади, до цих пір ще не побудовані – декого з найсвятіших батьків цілком задовольняють їх колишні оселі, і вони не бажають витратитися заради втілення задуму турських архітекторів. Однак треба зігнати їх з цих сідал, бо фасади без будинків за ними просто сміховинні. З вежі собору відкривається обширний вид; на Луарі стільки мілководдя і мілин, що це змушує засумніватися, чи дійсно ця річка є найкрасивішою серед європейських, як про те говорять

Повернувся через Бове і Понтуаз і четвертий раз в'їхав в **Париж**, знову переконавшись, що найближчі до столиці дороги суть пустелі в порівнянні з лондонськими. Якими ж способами відбувається контактування з усією країною? Французи, мабуть, найбільші в світі домосіди, хоча це можна пояснити і непосидючістю англійців, що знаходять більш задоволення в пересуванні з місця на місце. Якби французькі дворяни їздили до своїх маєтків лише коли їх відсилають від двору, то і в такому випадку дороги не могли б бути більш порожні. З вежі собору (Паризької богоматері) відкривається вид на весь Париж. Навіть для очей, які оглядали Лондон зі Св. Павла, це величезне місто. Перевага Парижа не тільки в круговому розташуванні будівель, але і в самому його повітрі. Тепер воно настільки ж чистий, як посеред літа, а Лондон огортають хмари вугільного диму, хоча він, як я вважаю, не менше ніж на третину більший від Парижа. Будинки Парламенту спотворені позолоченими воротами і французьким дахом. Готель де Монне – прекрасна споруда, а фасад Лувра – один з найвишуканіших у світі, позаяк у того і іншого не видно дахів. Помітний для ока дах завжди порушує відповідність будівлі. Я не пригадую жодної видатної за красою будівлі (за винятком купольних), де покрівля не була б майже повністю плоскою. Якими ж повинні бути очі у французьких архітекторів, щоб обтяжувати свої творіння надбудовами, які вбивають усіляку

красу! Поставте такий дах, як у Парламенті або Тюільрі, на Лувр, і що тоді з ним станеться? Увечері в опері, яка видалася хорошим театром, поки мені не розповіли, що її збудували за шість тижнів; вона відразу втратила в моїх очах всякий інтерес, бо я впевнений, що ця будова через шість років буде в руїнах. Міцність є однією з основ будівництва; яке задоволення можна отримати від найпрекраснішого фасаду, намальованого на картоні? [...]

Проїхав через весь Париж на вулицю Білих Плащів до пана Бруссоне ... Сьогодні сильний дощ, і для людини, яка звикла до Лондона, просто неймовірно, скільки бруду на паризьких вулицях і як незручно і навіть небезпечно пересуватися ними через відсутність тротуарів.

Поїхали в **Шарантоні**, неподалік від Парижа [...]. Увечері в *Ambigu Comique* [«Комічна мішанина» (франц.)], маленький приємний театрик. Кав'ярні на бульварах, музика, шум і без кінця – публічні жінки. Є все що завгодно, крім двірників і ліхтарів. Бруд глибиною на фут, в багатьох місцях бульвари без єдиного вогню.

Виїхав з Парижа по Фландрській дорозі [...] **Суассон** виглядає бідним містечком, в якому немає мануфактур і яке живе торгівлею зерном, що відправляється водою в Париж і Руан. У **Камбре** оглядав мануфактуру. Ці прикордонні фландрські міста збудовані на стародавній манер, проте ж вулиці широкі, гарні, добротні вимощені і освітлені. Немає потреби згадувати, що всі вони укріплені. Тут на кожному кроці видно сліди кровопролитних воєн, які зганьбили і знесли християнський світ. В «Готель-де-Бурбон» чудові кімнати, їжа і прислуга.

Проїхав через Бушен в **Валансьєн**, ще одне старовинне містечко, яке, як і всі інші у Фландрії, свідчить швидше про минуле, ніж про нинішнє багатство.

Поїхав з **Дюнкерка**, де зупинявся в чудовому готелі «*Concierge*» [«Консьєрж» (франц.)], Що, втім, можна сказати і про всі інші у Франції. Проїхав **Гравеллін** з найнепрístupнішою, на мій недосвідчений погляд, з фортець. Нескінченне число ровів, бастионів та підйомних мостів.

Артур Юнг. Путешествия, предпринятые в 1787, 1788 и 1789 годах для познания земледелия, богатства и национального благосостояния

Французского королевства : [Пер. с англ.] [Вступ. ст. С. Н. Искюля; Примеч. С. Н. Искюля, Д. В. Соловьева]. Санкт-Петербург, 1996. С.68–88.

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/France/XVIII/1780-1800/Arthur_Jung_2/frametext12.htm

(дата звернення: 17.03.2019).

Німецькі та швейцарські міста (кінець XVIII ст).

Яка гладка дорога від Франкфурта до **Майнца**! Які приємні краєвиди! Які прекрасні місця! Наближаючись до Майнца, побачив я з лівого боку величний Рейн і тихий Майн, що протікають майже поруч; а з правого – виноградники, яких не охопити поглядом. [...] Майнц лежить на західному березі Рейна, де впадає в нього Майн. У місті вулиці вузькі, хороших будинків мало, церков, монастирів і ченців безліч.

[...] У **Вормсі** гідна уваги старовинна ратуша, в якій імператор Карл V з усіма імперськими князями судив Лютера в 1521 році. І досьогодні показують там лавку, на якій ніби-то тріснула склянка з отрутою, для нього приготованою. Мандрівники відрізають по шматочку від того місця, де нібито стояла ця отрута, і майже наскрізь продовжали дошку.

Мангейм є прекрасне місто. Вулиці зовсім регулярні, і перерізують одна іншу прямими кутами: що для очей – принаймні на перший погляд – дуже приємно. Ворота Рейнські, Неккерські і Гейдельберзькі прикрашені баральєфами, добре виробленими. У різних місцях міста є площі, оточені великими будинками. Палац Курфюрста побудований на тому місці, де Неккер зливається з Рейном.

[...] **Стразбург** багатолюдний; але вулиці тісні, і не можна похвалити архітектуру будинків.

Базель найбільше місто в Швейцарії; але, крім двох величезних будинків банкіра Саразеня, не помітив я тут ніяких хороших будівель, і вулиці надмірно зле вимощені. Жителів в межах міста дуже не багато, і деякі провулки заросли травою. Рейн розділяє Базель на дві частини; і хоча ця річка тут не така широка, як у Майнці, одначе, за найшвидшої своєї течії і за прозорості води своєї,

здалася мені набагато приємнішою. Тільки тут вона абсолютно порожня; не видно на ній жодного судна, жодного човника. Не знаю, для чому базельці не користуються вигодами судноплавства, проводячи досить важливий торг з німцями, і відправляючи в Німеччину полотно, стрічки, шовкову матерію та іншу продукцію своїх мануфактур [...].

У **Бадені** зупинився мій кучер годувати коней. Це містечко, затиснуте з усіх боків високими горами, знаходиться під управлінням Ціріхського, Бернського і Гларіссського Кантонів, і славиться своїми цілющими теплими, які були відомі римлянам під назвою Гельветських вод (Aquaе Helveticae). Від міста буде до них не більше 300 кроків, і я негайно пішов туди. Дві криниці – найближчі до головного джерела, і тому найбільш діючі – бувають завжди відкриті для бідних. У них сиділо при мені чоловік двадцять, занурених у воду по горло; бліді і жовті їхні обличчя свідчили, що вони не для забави користуються водами. У трактирах, яких тут дуже багато, зроблені різні лазні, де миються хворі і здорові, сплачуючи за те дрібнички. Вода стерпно гаряча, і пахне сіркою. Вона проведена з іншого боку Ліммати (яка тече тут між гір з жахливою швидкістю) і труба йде під рікою. – Мені казали, що іноді буває біля води до восьми сот приїжджих.

Жінки носять тут на головах довжелезні роги, від чого всі вони здаються схожими на Сатирів. – У Швейцарських містах (принаймні в тих, в яких я був) майже на кожному будинку бачите ви написи, іноді на диво нерозумні і смішні. На приклад, на будинку одного баденського гончара написано: *Dies Haus der liebe Gott behüt; hier ist Hafner Geschir aufs Feuer, und glüht* (Цей будинок Господь нехай збереже! Тут глиняний посуд на вогні горить) – а над іншим: *Behüt uns Herr für Feuer und Brand, denn dies Haus wird zum geduldigen Schaaf genannt* (Збережи нас Господь від пожежі в нічну пору: бо цей будинок називається терплячею вівцею). Але що скажете ви про наступні два написи, помічені одним німецьким мандрівником в Базелі і в Шафгаузені? Перший: *ihr Menschen thut Buss, denn dies Haus heist zum Rindsfuss* (О люди! Покайтеся душею, бо цей будинок називається бичачою ногою) – а другий: *Auf Gott deine Hoffnung bau, denn dies Haus heist zur schwarzen Sau* (На Бога надійся ти думкою

своєю, бо цей будинок називається чорною свинею). Друзі мої! у вільній землі всякий вільний дуріти, і писати, що йому завгодно [...].

Нині рано вранці приїхав я в **Берн**, і насилу міг знайти для себе кімнату в трактирі Вінця: так багато тут приїжджих! [...] Берн хоча і є старовинне, одначе гарне місто. Вулиці прямі, широкі і добре вимощені; а в середині проведені глибокі канали, в яких з шумом тече вода, забирає з собою всю нечисть із міста, і понад те вельми корисна в разі пожежі. Будинки майже всі однакові: з білого каменю, в три поверхи, і представляють очам образ рівності в становищі жителів, не так, як в інших великих містах Європи, де часто низька хатина схиляється до землі під тінню колосальних палат. Найбільше полюбилися мені в Берні аркади під будинками, настільки зручні для пішоходів, які в цих покритих галереях ніякої негоди не бояться.

Карамзин Н. М. Письма русского путешественника.

Ленинград, 1987. С. 90–98, 126–128.

Тема 10. Повсякденне життя європейця Нового часу (2 год.).

1. Культура харчування.
2. Одяг містянина як ознака його соціального статусу.
3. Театр Шекспіра. Розваги.

Література:

1. Делюмо Ж. Цивілізація Возрождения. Екатеринбург, 2006. 720 с.
2. Гусарова Т. П. Быт европейских стран в эпоху Возрождения. История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения. Москва. 1999.
3. Кёнигсбергер Гельмут. Европа раннего Нового времени. 1500–1789 гг. Москва. 2006.
4. Козьякова М. И. История. Культура. Повседневность. Западная Европа: от античности до XX века. Москва, 2002. 320 с. URL: <https://www.booksite.ru/localtxt/koz/yak/ova/his/tory/index.htm>

5. Чемберлин Э. Эпоха Возрождения. Быт. Религия. Культура. Москва, 2006. 236 с.

URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1006456>

Методичні рекомендації:

Розвиток промисловості сприяв не лише прискоренню темпів урбанізації, але й став причиною поглиблення диференціації міського населення. У містах чітко виділяється кілька груп населення – заможні містяни (купці, власники мануфактур тощо), наймані робітники, біднота. Повсякденне життя кожної з цих груп відрізнялося відповідно до статків.

Для вивчення даної теми запропоновано фрагменти з художніх творів та свідчення сучасників, оскільки саме в такого роду джерелах найкраще відображена дана епоха. Надзвичайно цікавими та інформативними є твори вже згадуваного англійського письменника XVI ст. Томаса Делоне. Він походив із сім'ї ремісника, сам тривалий час працював ткачем, мешкав в Лондоні, в робітничому районі. Прототипами головних героїв його творів стали реальні люди, сюжети також були взяті з життя. «Джек із Ньюбері» – розповідь про звичайного робітника Джека, який спочатку став управителем мануфактури, що належала вдові, а потім завдяки шлюбу з нею й власником підприємства. Його прототипом був реальний ткач Джон Уінчкомб. При аналізі фрагментів цього твору необхідно чітко визначити, які складові повсякденного життя європейських містян тут відображені (кухня, одяг, побут, умови праці робітників на мануфактурі та їхнє утримання тощо). Інший твір – «Томас з Редінга» – присвячений заможній частині містян – торговцям. Для вивчення подано уривок про розваги. Наведені у цих творах факти доповнюють свідчення сучасників. Зокрема, англієць Артур Юнг описує французьку кухню та обслуговування, його співвітчизник Самюель Піпс у своєму «Щоденнику» дає детальний опис розваг лондонців, а росіянин Микола Карамзін описує розваги найбільш бідного населення Парижа.

У цей період надзвичайно популярним стає театр, причому він тепер докорінно відрізняється від, скажімо, античного. Спеціально пишуться п'єси,

сценарії вистав тощо. Розвиток театральної справи пов'язаний з ім'ям Шекспіра, який спільно зі своїми колегами у 1603 р. отримав від англійського короля Якова I спеціальний патент (текст наведено). В науці навіть закріпилося поняття «Театр Шекспіра». Свідчення про театральне життя Лондона, Парижа, Ліона подано в записках М. Карамзіна, а також в описах подорожей швейцарського лікаря і мандрівника Томаса Платера та голандського державного діяча Яна де Вітта.

Документи:

Уривки з твору Томаса Делоне «Джек із Ньюбері» (1597 р.).

– Якщо хочете говорити про весілля, приходьте той і інший до мене в наступний четвер. Ви будете бажаними гостями і, крім того, дізнаєтеся про мої наміри. Дякую вам, панове, і до побачення.

Сплативши за частування і розплатившись з музикантами, вони всі разом пішли, – кожем'яка – до себе в Уїлінгфорд, священик – в Спін, а вдова – до себе додому, де зі звичайною статечністю взялася за свої справи. Наступного четверга вона прикрасила свій будинок і сама вбралася в найкращу сукню. Кравець, аж ніяк не забуваючи своєї обіцянки, надіслав вдові хорошу, жирну свиню і гусака. Священик, володіючи також хорошою пам'яттю, велів віднести до неї пару товстих кроликів і каплуна. Кожем'яка прийшов сам з хорошою баранячою ногою і півдюжиною курчат. Він захопив з собою, крім того, галон вина і півфунта кращого цукру.

Вдова отримала всю цю провізію і дала її приготувати своїй кухарці. Коли настав час обіду, все було накрите і приготовлене досить пристойно.

Нарешті, прийшли гості, і вдова зустріла їх найпривітнішим чином ... вдова, нарешті, вийшла з кухні; на ній була чудова сукня з довгим шлейфом, вся прикрашена сріблом, на голові білий чепчик з довгими кінцями з найтоншого мережива, фартух на ній був білий, як падаючий сніг. Тоді вельми скромно вона зробила їм реверанс і попросила їх сісти. ...

– Тепер же, – сказала вона, – щоб доповнити стіл і слідувати приказці: «Без чотирьох кутів хата не варта», я, якщо ви дозволите, покличу одну кумасю, щоб зайняти порожнє місце.

– Охоче, – сказали вони. У відповідь на ці слова вона привела стару, у якої чи залишався хоч один цілий зуб у роті, і посадила її поруч з кравцем. Після цього люди вдови внесли всі страви в певному порядку. Джек перший прислужував за столом. Вдова сіла на кінці столу між священиком і кожем'якою, який вельми чемно відрізав шматок м'яса, в той час як Джек їй подавав.

Коли вони вже деякий час просиділи за столом і досить поїли, вдова наповнила кришталевий келих червоним вином і випила за всю компанію. Священик відплатив їй тим же, і всі зробили те ж в порядку займаних ними місць. Але коли вони пили, чаша завжди проходила, не зупиняючись, перед самим носом старої, і вона, врешті-решт, сказала жартома:

– Я смачно поїла з вами, що ж стосується вина, то я не можу його похвалити.

– На жаль, мила кумасю, – сказала вдова, – я бачу, що ніхто ще не випив за твоє здоров'я.

– По правді кажучи, так, – сказала стара. – Духовні особи думають про кроликів, літні – про смачних курчат, а молоді люди так захоплюються свининою, що стара свиня, тверда курка або сива крільчиха зовсім їм не підходять. Я це тепер помічаю: було б інакше, на мене звернули б більше уваги.

– Послухай, стара, – сказав священик, – візьми ніжку каплуна і заткни собі дзьоб.

– Клянуся святою Анною, не смію. – Але чому? – запитав священик.

– Дуже просто, я не хочу, щоб ви повернулися додому на милиці. Кравець сказав:

– Тоді з'їж шматочок гусятини.

– Борони мене Боже, – сказала стара, – залиште гуску з гусенятами: у вас молодий шлунок, їжте її самі, і нехай принесе це вам користь, прекрасний юначе.

– У бабусі майже немає зубів, – сказав кожем'яка, – шматок ніжного курчати підійде їй найкраще.

– Якби у мене було стільки зубів, скільки у тебе здібності до шлюбу, я давно б померла з голоду.

На ці слова вдова від душі розсміялася, чоловіки ж були так збентежені, що не промовили більше ні слова. Після закінчення обіду вдова і її гості встали з-за столу, і після веселої бесіди вдова наказала своєму слугі Джеку принести їй кружку свіжого пива, що він і виконав. Тоді вдова сказала:

– Панове, я дякую вам від щирого серця за ваші подарунки і люб'язності. В нагороду за ваші милості, прихильність і дружбу я п'ю за ваше здоров'я і дозволяю вам піти, коли вам захочеться.

Делонэ Т. Джэк из Ньюбери / Предисловие П. С. Когана;
ред. и вступ. статья Л. П. Гроссмана. Москва – Ленинград, 1928. URL:

http://az.lib.ru/d/delone_t/text_1600_thomas_of_reading.shtml Гл. 1

(дата звернення 22.02.2019.).

Кухня (кінець XVIII ст.).

Я вважаю, що загальною властивістю обігу грошей у Франції є дорожнеча, і тому заслуговують на увагу приклади зворотного. В Ері в «Croix d'Or» («Золотому хресті» (франц.)). Мені подали суп, вугра, солодкий хліб, зелений горошок, голуба, курчат, телячі котлети, десерт з бісквітів, груш, персиків, слив, стакан настоянки і пляшку доброго вина. Все це за 40 су (20 пенсів), ще 20 су – овес для моєї кобили і 10 су – сіно. Вчора ввечері в Сен-Півночі вечеря нітрохи не гірша цієї обійшлася мені в стільки ж. В Ері все виглядало добротним і чистим, але, найбільш незвичайним було те, що обід був поданий в окремому кабінеті, і прислужувала мені охайно одягнена дівчина.

Артур Юнг. Путешествия, предпринятые в 1787, 1788 и 1789 годах
для познания земледелия, богатства и национального благосостояния

Французского королевства / Пер. с англ. Вступ. ст. С. Н. Искюля;

Примеч. С. Н. Искюля, Д. В. Соловьева. Санкт-Петербург, 1996. С. 69–70.

Опис умов праці робітників мануфактури, їхнє харчування**(кінець XVI ст.).**

У великій і широкій майстерні стояло двісті верстатів, і двісті осіб працювало за цими верстатами. Поруч з кожним з цих робочих сидів гарненький хлопчик і весело керував човниками. Зовсім близько звідси в інший залі двісті веселих кумоньок з усієї своєї сили чесали шерсть і, працюючи, весь час співали. У сусідній кімнаті працювали двісті молодих дівчат в червоних спідницях з білими хустками на голові; їх рукави були білі, як сніг, що падає взимку на західні гори, а у кисті кожен рукав граціозно стягувався стрічкою. Ці гарненькі дівчата ніколи не переривали своєї роботи, цілий день вони пряли. Під час роботи вони співали своїми ніжними голосами подібно до солов'їв. Нарешті, вони підійшли до іншої майстерні, де знаходилися бідно одягнені діти. Кожен з них сортував шерсть, відокремлюючи грубу від тонкої; їх було числом сто п'ятдесят осіб. Це були діти бідняків, за роботу їм платили по пенні щовечора, не рахуючи того, що їх годували протягом усього дня, і це було для них величезною допомогою. В іншій кімнаті вони побачили ще п'ятдесят чоловіків, красивих чоловіків, все це були прасувальники; їх спритність і вміння можна було тут же спостерігати; зовсім поруч з ними знаходилися вісімдесят тачечників, які також старанно працювали. У Джека була ще фарбувальна, яка давала роботу близько чотирьом десяткам людей, і суконовальня, де було зайнято двадцять осіб. Щоб прогодувати всіх працівників в його підприємстві, йому потрібно було щотижня десять хороших, жирних биків, не рахуючи хорошого масла, сиру, риби і всякої іншої провізії. У нього був окремий м'ясник на весь рік, також і пивовар для елю і пива, і пекар, щоб пекти хліб, необхідний в такому великому підприємстві. П'ять кухарів в його великій кухні були зайняті весь рік приготуванням цього м'яса, шість повалять їм допомагали і мили посуд, горщики і каструлі, ще кілька бідних дітей приходило кожен день вертати вертел [...].

Ви годуєте ваших людей (робітників на мануфактурі) кращими частинами м'яса і самою добірною пшеницею. Я не знаю жодного лицаря в нашій країні, який чинив би так само. Хіба дворяни могли б так жити, якби вони робили по-

вашому? Підіть до них, і я ручаюсь, що ви побачите у них за столом на кухні один тільки чорний хліб; добре ще, коли це житній хліб, тоді його дуже хвалять. Але найчастіше це хліб з ячмінної або житньої муки, змішаної з гороховою або яким-небудь іншим грубим борошном. Це коштує недорого. Вони не допускають іншого хліба у себе, за виключенням власного столу. Що ж стосується м'яса, то будь-хто знає, що голова і взагалі самий останній сорт м'яса є їх звичайною їжею. А так як шматки ці пісні, вони додають до них шматок свинячого окосту, і це робить бульйон більш жирним. Ось чому вам потрібно повчитися. Грудна кістка, щоки, баранячі голови, кишки, які ви роздаєте кому попало з порога вашого будинку, – все це прекрасно могли б вживати ваші люди. Таким чином ви зберегли б інше ваше м'ясо.

Делонэ Т. Джэк из Ньюбери / предисловие П. С. Когана;
ред. и вступ. статья Л. П. Гроссмана. Москва – Ленинград. 1928. URL:
http://az.lib.ru/d/delone_t/text_1600_thomas_of_reading.shtml Гл. 8
(дата звернення 22.02.2019.).

Про розваги лондонських містян (кінець XVI–XVII ст.).

Потім Коль і Грей почали грати в кості проти Мартіна і Ходжкінса (сукнороби, які у справах прибули до Лондона – авт.), але так як Ходжкінсу щастило, Коль почав сильно програвати.

– Чорт візьми, – сказав Коль, – гаманець у мене зіщулився, як північне сукно.

Після того як вони пограли деякий час, Грей зайняв місце Коля і почав відбирати назад гроші, які той програв. У той час як вони грали, інші бавилися зовсім інакше, кожен на свій смак.

Том Дув зажадав музику, Вільям з Вустера – вина, Сеттон насолоджувався веселими розмовами. Симон відправився на кухню і підняв кришку з горщика, так як він вважав за краще їсти хороший суп, аніж паштет з дичини. Тепер, дорогий читачу, я повинен вам сказати, що Кесзберт з Кендаля мав інший смак. Він вважав за краще бараняче м'ясо, м'ясо барана в червоній спідниці

(яскравочервона спідниця була частиною одягу служниць і робітниць. Бараняче м'ясо тодішньою простонародною мовою означало – тіло повії).

Для гри в кості вони завжди відправлялися в готель Бузема, він називалася так за ім'я власника. Бузем був втіленням хвороби – ніс, постійно уткнутий у фуфайку, одна рука в кишені, інша спирається на палицю, ну, зовсім дідусь мороз. Оскільки він носив дві куртки, одна на іншу, два кашкети, дві або три пари коротких штанів, пару чобіт, на які була натягнута пара панчіх на хутрі, і, незважаючи на все це, він постійно скаржився на холод. Його-то і звали Бузем, а його будинок – готелем Бузема.

Делонэ Т. Томас из Рэдинга / предисловие П. С. Когана;
ред. и вступ. статья Л. П. Гроссмана. Москва – Ленинград. 1928. URL:
http://az.lib.ru/d/delone_t/text_1600_thomas_of_reading.shtml Гл. 2
(дата звернення 22.02.2019.).

У місті [Лондоні] тільки й розмов що про найбільші змагання з бігу, які відбулися сьогодні в Банстед-Даунз між Лі, ліврейним лакеєм герцога Ричмондського, і якимсь покрівельником, знаменитим бігуном. І Лі взяв гору, хоча і государ, і герцог Йоркський, майже всі ставили на покрівельника три, навіть чотири проти одного.

30 липня 1663 року.

Велів дружині швидше збиратися, повіз її в екіпажі на Варфоломіївський ярмарок та показав танцюючих на мотузці мавп, що було б забавно, якби не являло собою видовище досить мерзенне. Були там і кінь з копитами, схожими на баранячі роги, і гусак на чотирьох ногах, і півень на трьох. Звідти – в інше місце, де бачили німецькі заводні іграшки: «Поклоніння Діві Марії», а також кілька сюжетів зі Старого Завіту; головне ж, там було море з Нептуном, Венерою, русалками і Купідоном верхом на дельфіні, причому море хвилювалося.

4 вересня 1663 року.

Заінтригований розклеєними по місту афішами, відправився на Шу-Лейн подивитися на півнячі бої, чого раніше не бачив жодного разу. Боже, кого там

тільки не було, народ найрізноманітніший, від члена парламенту Уайлдса (під час перебування Робінсона лорд-мером він був помічником коменданта Тауера) до найбідніших підмайстрів; булочники, пивовари, м'ясники, ломові візники і інший набір; кричать, лихословлять, паплюжать один одного, б'ються об заклад. Досить швидко мені все це неабияк набридло, однак один раз побувати на подібній виставі вартувало; цікаво було спостерігати за цими нещасними істотами, як відчайдушно вони борються, поки не падають на стіл за мертво, як наносять противнику удар, перебуваючи вже на останньому подиху, ні смертельна втома, ні тяжкі рани не дають їм права піти на поступки. Інша справа домашній півень; варто супернику клюнути його гарненько, як він вдається до втечі, – так нітрохи не шкода скрутити шию. Цього ж, навіть якщо він позбудеться обох очей, неодмінно збережуть для нащадків: адже від нього народяться бійці – настільки ж доблесні. І ще одне здалося мені цікавим: як це люди такого низького достатку, у яких вигляд такий, ніби їм і на шматок хліба не вистачає, спокійнісінько ставлять і програють по три-чотири гіней зараз, після чого як ні в чому не бувало ставлять стільки ж на наступний кін, чи то пак бій, спускаючи таким манером по 10, а то і 20 гіней за день.

21 грудня 1663 року.

Дорогою додому заїхав в Чарінг-Кросс подивитися на Великого Голландця. Навіть в капелюсі я вільно проходжу у нього під рукою і не можу дотягнутися кінчиками пальців до його брів, навіть якщо встаю навшпиньки. Разом з тим це красивий, статний чоловік, а дружина його – мініатюрна, проте ж миловидна голландка. Вірно, у нього високі підбори, але не сказати, щоб дуже, до того ж він завжди носить тюрбан, від чого здається ще вищим, хоча, як вже було сказано, високий і без того.

15 серпня 1664 року.

Після обіду з дружиною і Мерсер – у Ведмежий садок, де я не був, якщо не помиляюся, багато років; спостерігав цькування бика собаками. Видовище, треба сказати, дике, огидне. З нами в ложі було чимало хвальків і забіяк (і один, явно благородного походження, спустився в яму і поставив гроші на власну

собаку, що джентльменові, по-моєму, не пристало), і всі пили вино, перш за все за здоров'я Мерсер, до чого я приєднався з великим задоволенням.

14 серпня 1666 року.

У Ведмежий садок; народу набилося стільки, що ні протиснутися; довелося йти через пивну і яму, де травлять ведмедів. Вліз на табурет і спостерігав за боєм: зійшлися м'ясник і човняр, билися вони нещадно. Ініціатива з самого початку належала м'ясникові, поки нарешті човняр не впустив шпагу і м'ясник, чи не помітивши, що противник обеззброєний, чи то ще з якої причини, розсік йому зап'ястя, так що більше човняр битися був не в змозі. Не минуло й хвилини, як на майданчик вибігла ціла арава човнярів помститися м'ясникові за заборонений прийом і ціла юрба м'ясників, щоб не дати в образу свого товариша, хоча більшість присутніх і лаяла його; зав'язалася бійка, в хід з обох сторін пішли кулаки, палиці, ножі. Дивитися на це було одне задоволення, але я стояв в самому центрі і боявся, як би не дісталася і мені. Зрештою задирак розборонили, і я поїхав в Уайт-хол.

27 травня 1667 року.

Неочікувано прийшов Крід, і ми з ним – у човен і по воді в Фоксхолл, а звідти пішки в Спрінг-гарден; багато народу, погода і парк чудові. Ходити сюди і приємно, і ненакладно, витрати тут невеликі, можна і зовсім нічого не витратити; слухаєш спів солов'я і інших птахів, і не тільки птахів: тут тобі і скрипка, і арфа, і варган; чути сміх, прогулюється знать – дивитися одне задоволення. Серед інших попалися мені на очі дві вельми миловидні дівчини, які гуляли в повній самоті. Помітивши це, кілька гульвіс почали їх переслідувати; бідолахам довелося рятуватися втечею; варто було їм, в цілях безпеки, приєднатися до компанії дам і панів, що прогулювалися тут же, як переслідувачі відступилися; нарешті, вони вибігли на берег, сіли в човен і зникли. Подібна витівка обурила мене, і, хоч битися я не мав наміру, мені щиро хотілося прийти бідолахам на допомогу.

28 травня 1667 року.

Відправився на тенісний поєдинок: принц Руперт і такий собі капітан Кук грали проти Беба Мея і старшого Чічлі; на матчі, в якому зустрілися кращі, на

мою думку, гравці королівства, були присутні государ і весь двір. Але ось що примітно: коли вранці государ грав в теніс, я звернув увагу на ваги, їх несли за ним слідом; як мені пояснили, ваги ці призначалися для того, щоб король міг після гри зважитися; вдень же містер Ашбернхем повідомив мені, що керівник держави, з чистої цікавості, має звичай зважуватися і до, і після гри, щоб з'ясувати, наскільки він схуд; в цей раз государ втратив чотири фунти з половиною.

2 вересня 1667 року.

Зустрівся з містером Брісбейном, і, оскільки я давно вже намірився відправитися на Різдво в гральний будинок (чого ніколи раніше не робив), він відвів мене в будинок королівського конюшенного, де гра починалася близько восьмої вечора. Треба було бачити, як по-різному реагували гравці на програш: одні лихословили та проклинали долю, інші лише щось бурчали собі під ніс, треті ж і зовсім не видавали почуттів. Треба було бачити, як протягом півгодини одним безперервно щастило, інші ж, навпаки, не виграли жодного разу. Треба було бачити, з якою легкістю вигравали і програвалися 100 гіней (гра йшла тільки на гіней). Треба було бачити, як два-три п'яних джентльмени клали на кін один 22 монети, інший – 4, третій – 5, а потім, захопившись грою, забували, хто яку вніс суму, і той, хто поставив 22 гіней, перебував в повній впевненості, що грошей у нього було нітрохи не більше, ніж у інших. Треба було бачити, яке існує різноманіття способів заговорити фортуна, що відвернулася від вас: одні з важливістю вимагали подати їм нові кістки, інші пересідали, треті намагалися кидати кістки по-новому, не так, як раніше, – і все це робилося з надзвичайним завзяттям, наче від цього хоч щось залежало. Треба було бачити, як інші (наприклад, сер Льюїс Дайвз, свого часу великий гравець), не будучи в стані, як у давнину, грати на широку ногу, приходять лише для того, щоб спостерігати за грою. Треба було чути, як вони лаялися і паплюжили долю; так, один джентльмен, який повинен був викинути «сімку» і ніяк не міг цього зробити, в серцях закричав, що нехай він буде проклятий, якщо йому згодом хоча б раз вдасться викинути «сімку», – настільки великим був його відчай; інші ж без жодних зусиль викидали нещасливу «сімку» по

кілька разів поспіль. Треба було бачити, як люди найблагороднішого походження сідають грати з представниками нижчих станів і як люди в самому затрапезному одязі з легкістю програють по 100, 200 і 300 гіней. ... Я дуже радий, що побачив все це, і сподіваюся ще до закінчення Різдва зайти сюди знову, коли зможу затриматися довше, бо справжня гра починається не раніше 11–12 ночі, що дозволило мені зробити ще одне цікаве спостереження. Один з гравців, який за найкоротший час виграв чималу суму (здається, 100 гіней), чортихаючись, заявив у відповідь на привітання: «Будь проклята ця удача! Вона прийшла до мене занадто рано. Прийди вона години через дві, то інша річ; але більше мені вже так не пощастить, хай йому грець!» Ось якому несправедливому божевільному дозвіллю вони віддаються! Що ж до мене самого, то я навідріз відмовився випробувувати долю, хоча Брисбейн умовляв мене як міг, запевняючи, що в перший раз не програвав ще ніхто, бо Диявол занадто підступний, щоб відбивати охоту у новачка; він запропонував мені навіть 10 гіней в борг, щоб я міг ризикнути, проте я відмовився і поїхав.

1 січня 1668 року.

Відправився в Холборн, де бачив жінку з бородою, маленького зросту, непоказну датчанку на ім'я Урсула Дайен; на вигляд їй років сорок, голос як у маленької дівчинки, а борода як у дорослого чоловіка – чорна, з сивиною. Моїй дружині запропонували надати додаткові докази, в яких відмовляли присутнім чоловікам, однак, щоб переконатися, що це і справді жінка, досить було почути її голос. Борода почала у неї рости років в сім і була вперше збрита всього сім місяців тому; зараз же вона густа, кудлата, більше, ніж у будь-якого чоловіка. Видовище, зізнатися, дивне і надзвичайно цікаве.

27 грудня 1668 року.

Самюэль Пипс. Дневник /Английские мемуары XVII века.

Пер. А. Ливенгарт. Магнитогорск. 1998. С. 237–241.

URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Pips/frametext1.htm>

(дата звернення 23.02.2019.).

Розваги парижан (кінець XVIII ст.).

Я бажав бачити, як веселиться паризька чернь, і був нинішній день в Генгетах: так називаються заміські трактири, де по неділях збирається народ обідати за 10 су і пити найдешевше вино. Чи не можете уявити собі, який галасливий і різноманітний спектакль! Величезні зали наповнені людьми обох статей; кричать, танцюють, співають. Я бачив двох шістдесятирічних стариків, поважно танцюючих менует з двома бабусями; молоді плескали в долоні, і кричали: браво! Деякі хиталися від дії винної пари, а також хотіли танцювати і тільки що не падали; вони не могли розпізнати своїх дам, і замість вибачення говорили: *diable! peste!* (Диявол, чума). – *C'est l'empire de la grosse gaieté*, (Царство грубих веселощів!) – Отож, не лише російський народ обожнює Бахуса! Різниця в тому, що п'яний француз шумить, але не б'ється.

Карамзин Н. М. Письма русского путешественника.

Ленинград. 1987. С. 195.

Лондонські театри (кінець XVI–XVII ст.).

У Лондоні є чотири театри, видатних за красою. Всі вони мають різні назви в залежності від зображень на них. У них щодня даються різні вистави перед глядачами. Два найбільш чудових з цих театрів розташовані на півдні, за Темзою, і носять назви, взяті від зображень нагорі їх, – «Роза» і «Лебідь». Два інших театри знаходяться за містом, на північ, шлях до них – через Єпископські ворота. Є ще й п'ятий театр, лише іншої конструкції, призначений для цькування диких тварин. Тут в окремих клітках міститься багато ведмедів, биків і собак, яких стравлюють між собою, чим доставляють захоплююче видовище для публіки.

Найбільшим і найбільш чудовим з усіх театрів є театр під знаком лебедя, звичайно званий театром «Лебідь». Він вміщує три тисячі глядачів і побудований з крем'яного каменю, яким рясніє Британія, з дерев'яними колонами, розфарбування яких так чудово імітує мармур, що може обдурити найдосвідченіші очі.

Из описания путешествия голландца де-Витта (1595–1596) /

Щодня о другій годині пополудні в Лондоні виконуються дві, а то і три комедії в різних місцях, куди люди сходяться, щоб повеселитися; це збирає багато народу. Будинки ці так влаштовані, що тут грають на піднятому майданчику, так що кожен може добре бачити все. Є і особливі галереї, де можна більш зручно стояти і навіть сидіти за особливу плату. Так, кожен, хто стоїть, платить тільки один англійський пенні, а якщо хто хоче сидіти, його впускають через дальші двері, і там він сплачує ще пенні. Якщо ж хочеш сидіти на подушці на найзручнішому місці, де не тільки можна все добре бачити, але і самому бути видимим, ти повинен заплатити ще пенні біля третіх дверей. В антрактах серед публіки носять їжу і напої, так що кожен може освіжитися за свій рахунок. Актори одягнені дуже багато і елегантно, тому що в Англії існує звичай: коли вмирають імениті дворяни або лицарі, найкращий їхній одягу віддають їх слугам, а так як останнім не личить носити такий одяг, то вони продають його акторам за невелику суму.

Из описания путешествия Томаса Платтера (1604–1605) /

Литвиненко Н. Г. (ред.). История западноевропейского театра.

Москва, 1957. Т. 2. С. 538.

Указ Якова I про видачу патента трупі Бербеджій (17 травня 1603 р.).

Від нас, Якова, милістю божою короля Англії, Шотландії, Франції і Ірландії, захисника віри та ін. та ін., усім суддям, мерам, шерифам, великим і малим констеблям і іншим нашим офіційним особам і люблячим підданам привіт.

Щоб ви знали, що ми, по нашій особливій милості, дали дозвіл і уповноважили і справжнім указом дозволяємо і уповноважили наших слуг Лоренса Флетчера, Вільяма Шекспіра, Річарда Бербеджа, Огюстіна Філліпса, Джона Геннінга, Генрі Конделла, Вільяма Слая, Роберта Арміна, Річарда Коулея та інших їхніх товаришів вільно виявляти своє мистецтво і здатності в

поданні комедій, трагедій, історичних уявлень, інтерлюдій, мораліте, пасторалей, сценічних п'єс і т. п., як вони дотепер намагалися і як надалі намагатися будуть, як для розваги наших люблячих підданих, так і для нашої розради і забави, коли ми маємо за благо бачити їх під час наших розваг. Означення комедії, трагедії, історичні п'єси, інтерлюдії, мораліте, пасторалі, сценічні п'єси і т. п. можуть демонструватися публічно з найбільшою для них зручністю, лише тільки спаде епідемія чуми, як в їх звичайному театрі, званому «Глобус», що знаходиться в графстві Серрей, так і у всякому міському залі або інших відповідних місцях в межах слобод і всяких інших міст, університетів або містечок, де б то не було, в межах вищезазначених наших королівств і володінь. Наказуємо і наказуємо вам і кожному з вас, хто піклується про наші розваги, не тільки вирішувати і допускати їх сюди без всяких від нас документів і без перешкод і утисків під час наших розваг, але також надавати їм підтримку і допомогу, якщо їм буде заподіяно яке-небудь зло, поводячись з ними з такою чемністю, яка належить людям їх становища і значення...

История западноевропейского театра. Хрестоматия /
Литвиненко Н. Г. (ред.). Москва, 1957. Т. 2. С. 542.

Парижські театри (кінець XVIII ст.).

У Парижі п'ять головних театрів: Велика Опера, так званий Французький Театр (les François), Італійський (les Italiens), Графа Прованського (théâtre de Monsieur) і Variétés – щодня грають в них, і щодня (подивуйтесь французам!) бувають вони заповнені людьми, так що о 6 годині ви навряд чи де-небудь знайдете місце. [...] Тільки на два тижні в році закриваються тут спектаклі, тобто, на Страсний і Святий тижні; але як французам жити і 14 днів без публічних розваг? Тоді будь-якого вечора в оперному будинку буває духовний концерт, concert spirituel, де кращі віртуози на різних інструментах демонструють своє мистецтво [...].

Карамзин Н. М. Письма русского путешественника.
Ленинград, 1987. С. 231, 242.

Театр в Ліоні (1790-ті рр.).

О п'ятій годині прийшли ми в Театр і взяли квиток в партер. Ложі, партер – все було заповнене людьми. Вестріс, перший паризький танцівник, востаннє обіцяв веселити ліонську публіку легкістю своїх ніг. Все шуміло навколо нас і над нами як вулик бджіл. Незвичайна вільність здивувала мене. Якщо в ложі або в партері якась дама вставала зі свого місця, то з партеру кричали в кілька голосів: Сядь! Геть, à bas! à bas! (Геть, геть).

Навколо нас було не багато порядних людей, і для того умовив я Беккера йти в партер; але нам сказали, що там зовсім немає місця, і один молодий чоловік провів нас в ложу третього поверху, де зустріли ми даму і знайомого нашого барона Баельвіца, Гофмейстера Принців Шварцбургських, які в той же день приїхали до Ліона і зупинилися також в Hôtel de Milan. Дама запропонувала мені місце біля себе; але я боявся потіснити її і увійшов в іншу маленьку ложу, над самою сценою, де нікого не було. Завіса піднялася; представляли Комедію les Plaideurs. Я чув тільки половину слів, і не стільки цікавився п'єсою, скільки тими людьми, які безперестанку приходили до мене в ложу, і знову йшли. Лише тільки опустили завісу, з усіх боків висипали на сцену актори і актриси голяка, танцівники і танцівниці, і ін. та ін. Одні обіймалися або танцювали, інші сміялися, інші кричали: новий спектакль! Вестріс в одязі пастуха стрибав як жвава коза.

Музика знову заграла – всі театральні герої розсипалися – завіса піднялася – розпочався балет – Вестріс показався – оплески як грім пролунали з усіх кінців театру. Правду сказати, мистецтво цього танцівника дивовижне. ... Яка фігура! яка гнучкість! яка рівновага! Ніколи не думав я, що танцівник зможе доставити мені стільки задоволення!

Таким чином будь-яке мистецтво, наближене до досконалості, приємне душі нашій! – Плескіт вражених французів заглушав музику. У становищі пристрасного коханця, душа якого у млосних зітханнях зливається з душею коханої, сховався Вестріс від очей глядачів, поцілував свою пастушку і кинувся відпочивати на лавку. Грали ще комедію в один акт, пусто-порожню. Почався

новий балет – Вестріс знову з’явився – і знову гриміла хвала при кожному русі ніг його.

Карамзин Н. М. Письма русского путешественника.
Ленинград, 1987. С. 195.

Тема 11. Архітектура та містобудування в європейських країнах в кінці XVIII–XIX ст. (4 год.).

1. «План Комісії художників» 1794 р. та реконструкція Парижа в XIX ст.
2. Розбудова Лондона.
3. Реконструкція Відня.
4. Модернізаційні процеси та зовнішній вигляд європейського міста (розширення вулиць, нові будівлі: крамниці, банки, вокзал).

Література:

1. Ишекова Т. В. Индустрия туризма Англии (глазами русских путешественников второй половины XIX века). *Туризм и культурное наследие*. URL: http://tourlib.net/statti_tourism/ishekova.htm
2. Каздым А. А. Экологические проблемы городов. *Жизнь без опасностей. Здоровье. Профилактика. Долголетие*. 2012. Том VII. № 1.
3. Каздым А. А. Санитарно-гигиенические проблемы городов – от Средневековья до наших дней. Москва, 2012. 84 с.
4. Крючков И. В. Имперская Вена во второй половине XIX – начале XX в. URL: <http://historystudies.org/2014/12/vienna/>
5. Саваренская Т. Ф. и др. История градостроительного искусства. Поздний феодализм и капитализм. Москва, 1989. 391 с.
6. Сорокина Т. М. Париж барона Османа: Столица на путях от города эпохи культуры к городу эпохи цивилизации в зеркале литературы и искусства. *Политика и общество*. 2013. № 10 (106). С. 1200–1212.
URL: http://www.nbpublish.com/library_get_pdf.php?id=26523

7. Страх барона Османа: зачем архитекторам отбирать улицу у толпы.
URL:<https://theoryandpractice.ru/posts/15057-strakh-barona-osmana-zachem-arkhitektoram-otbirat-ulitsu-u-tolpy>
8. Хобсбаум Э. Век революции. Европа 1789–1848 гг. Век капитала. 1848–1875 гг. Век империи. 1875–1914 гг. Эпоха крайностей. Короткий двадцатый век (1914–1991). Москва, 1999. 480 с.

Методичні рекомендації:

З кінця XVIII ст. у правителів європейських країн визріває розуміння потреби реконструкції своїх столиць, оскільки з розвитком промисловості прискорюються урбанізаційні процеси (а промислова революція XIX ст. стала ще одним каталізатором). Збільшується чисельність міського населення, посилюється його диференціація, модернізаційні процеси зумовлюють удосконалення інфраструктури та комунікацій. Не останню роль відіграють і політичні причини (зокрема революція у Франції).

Три великі європейські столиці – Париж, Лондон та Відень – стали прикладами різних підходів до масштабних реконструкцій. Першість мав Париж. Тут ще в кінці XVIII ст. виношувалися плани з його перебудови, яким суджено було збутися лише майже через сто років. Для детального вивчення питання про реконструкцію французької столиці у практикумі наведено низку джерел (свідчення Артура Юнга, Миколи Карамзіна, російського історика та журналіста Володимира Строева та російського мандрівника Олександра Забеліна), аналіз яких дозволить порівняти Париж кінця XVIII ст., 30-х рр. XIX ст. і II половини XIX ст., коли, власне, вже проводилась так звана «реконструкція Османа».

Аналогічне порівняння Лондона можна зробити на підставі аналізу свідчень О. Забеліна, російського письменника Федора Достоєвського («Зимові нотатки про літні враження») та твору англійського автора Чарльза Діккенса «Нариси Боза».

Серед названих столиць Відень, за свідченнями сучасників, виявився найбільш чистим і приємним містом. Крім того, при його реконструкції було

докладено максимум зусиль для збереження історичної частини міста, тоді як у випадку з Парижем і Лондоном вдалися, фактично, до тотальної перебудови. Свої враження про Відень, як місто чистоти, краси, комфорту, залишили О. Забелін, російський політичний діяч Павло Мілюков та педагог і просвітитель Микола Корф. Для ознайомлення наведено також фрагменти з описом інших міст – Берліна та Нюрнберга.

Свідчення сучасників яскраво демонструють те, як модернізаційні процеси вплинули на вигляд міст, їхню інфраструктуру та комунікації. Розглядаючи це питання, необхідно проаналізувати відповідні фрагменти спогадів вже зазначених авторів, а також звернути увагу на «Парижські листи віконт де Лоне» авторства паризької журналістки Дельфіни де Жирарден і взяти до уваги уривки з твору французького письменника-натураліста Еміля Золя «Дамське щастя».

Документи:

Опис Парижа (кінець XVIII – I половина XIX ст.).

Багато в чому це велике місто зовсім непридатне для існування в ньому при невеликих статках. Лондон незмірно перевершує його. Вулиці дуже вузькі, дев'ять десятих покриті брудом, і всі вони не вимощені. Ходити по вулицях, що в Лондоні настільки приємно і чисто, через що дами здійснюють це щодня, тут – праця, що вимагає зусиль навіть від чоловіка, а для добре одягненої жінки це просто неможливо. Карет безліч і, що значно гірше, незліченна кількість однокінних кабріолетів, на яких роз'їжджають молоді вертопрахи і їх наслідувачі, причому з такою швидкістю, яка є істинна перешкода і чимала небезпека. Я бачив, як переїхали, може навіть на смерть, нещасну дитину, і самого мене безліч разів бруднили брудом стічних каналів. Цей звичай їздити по вулицях в цих безглузких ящиках на одного коня заслуговує найсуворішого осуду. Якби молоді лорди ганялися на своїх колясках по лондонських вулицях, не розбираючи тротуарів, їх негайно прибили б і кинули в канаву. Все це робить Париж невідповідним місцем для тих, хто не має змоги утримувати карету, – не менш дорого задоволення, ніж в Лондоні, а фіакри і наймані

екіпажі тут набагато гіршіє. Ті, чий статок не настільки великий, змушені одягатися у все чорне, і в суспільстві це ще більше вирізняє багатих. Зарозумілість і гордість англійців не могли б терпіти цього, але переважаюча серед французів добродушність згладжує всілякі неприємні обставини. Житла навіть наполовину не такі хороші, як лондонські, і до того ж значно дорожчі. Якщо ви не наймаєте цілу анфіладу кімнат, вам, швидше за все, доведеться лізти на третій, четвертий або п'ятий поверх, що після жахливої втоми на вулицях додає мало задоволення в житті. Щоб оселитися в якомусь сімействі, як це зазвичай робиться в Лондоні, треба здійснити тривалі пошуки і заплатити більшу ціну. Шкода, що паризьке життя має стільки незручностей, бо в усьому іншому воно значно краще для любителів великого міста.

Артур Юнг. Путешествия, предпринятые в 1787, 1788 и 1789 годах для познания земледелия, богатства и национального благосостояния Французского королевства / Пер. с англ. Вступ. ст. С. Н. Искюля; Примеч. С. Н. Искюля, Д. В. Соловьева. Санкт-Петербург, 1996. С. 87, 93, 95–97.

Париж здасться вам прекрасним містом, коли ви в'їдете в нього по Версальській дорозі. Громади будівель попереду, з високими шпiцями і куполами; по правій стороні річка Сена з картинними будиночками і садами; по лівій, за розлогою зеленою рівниною, гора Мартр, покрита незліченними вітряними млинами, які, розмахуючи своїми крилами, представляють очам вашим летючу зграю дивовижних пернатих велетнів, строусів або альпійських орлів. Дорога широка, рівна, гладка як стіл, і вночі буває освітлена ліхтарями. Заставою служить невеликий будиночок, який полонить вас красою архітектури своєї. Через великий оксамитовий луг в'їжджаєте в поля Єлисейські, не дарма названі цим привабливим ім'ям: лісок, насаджений самими Ореадами, з маленькими квітучими лужками, з розсіяними в різних місцях хатинками, в одній з яких знайдете кавовий будинок, в іншій – крамницю. Тут щонеділі прогулюється народ, грає музика, танцюють веселі

міщанки. Бідні люди, виснажені шестиденною роботою, відпочивають на свіжій траві, п'ють вино і співають водевілі. Ви не маєте часу оглянути всіх красот цього ліска, цих зворушливих гайків, ніби-то без будь-якого наміру розкиданих по правому і лівому боці дороги: погляд ваш прагне вперед, туди, де на великий, восьмикутній площі височить статуя Лудовіка XV, оточена білими мармуровими балюстрадами. Підійдіть до неї, і побачите перед собою густі алеї славного саду Тюльєрі, що примикають до прекрасного палацу: вид прекрасний! Увійшовши в сад, не знаєте, чим милуватися: чи густотою древніх алей, або приємністю високих терас, які по обидва боки тягнуться на всю довжину саду; або красою басейнів, квітників, ваз, груп і статуй.

Художник ле-Нотр, творець цього неперевершеного саду в Європі, ознаменував кожен його частину печаттю розуму і смаку. Тут гуляє вже не народ, так як на полях Єлисейських, а так звані кращі люди, кавалери і дами, з яких пудра і рум'яна сиплються на землю. Виходьте на велику терасу; подивіться на право, на ліво, кругом: всюди величезні будівлі, замки, храми – красиві береги Сени, гранітні мости, на яких товпляться тисячі людей, гуркотить безліч карет – погляньте на все, і скажіть, який Париж? Замало назвати його першим містом в світі, столицею пишноти і чарівництва. Залишайтеся тут, якщо не хочете змінити свою думку; якщо ж підете далі, побачите тісні вулиці, образливе змішання багатства з бідністю; біля блискучої крамниці ювеліра купу гнилих яблук і оселедців; всюди бруд і навіть кров, що тече струмками з м'ясних рядів, – затиснете ніс і закриєте очі. Картина пишного міста затьмариться у ваших думках, і вам здасться, що з усіх міст на світі через підземні труби зливаються в Париж нечистоти і всяка гидота. Ступите ще крок, і раптом повіє на вас пахощами щасливої Аравії або, в крайньому випадку, квітучих луків прованських: це означає, що ви підійшли до однієї з тих крамниць, в яких продаються парфуми і помада і яких тут безліч. Одним словом, що крок, то нова атмосфера, то нові предмети розкоші або найогиднішої нечистоти – так, що ви повинні будете назвати Париж найчудовішим і найогиднішим, найзапашнішим і найсмердючішим містом.

Вулиці всі без винятку вузькі і темні від величезності будинків, славна Сент-Оноре найдовша, найгучніша і найбрудніша.

Горе бідним пішоходам, а особливо, коли йде дощ! Вам треба або місити бруд по середині вулиці, або вода, що ллється з покрівель через дельфіни, не залишить на вас сухої нитки. Карета тут необхідна, принаймні для нас, іноземців; а французи вміють чудесним чином ходити по бруду, не забруднившись, майстерно стрибають з каменя на камінь і ховаються в крамниці від пролітаючих поряд карет.

Карамзин Н. М. Письма русского путешественника.
Ленинград, 1987. С. 218–220.

Вулиці невимовно брудні. Кухарки вважають вулицю публічною балією і виливають на неї помії, викидають сміття, кухонні залишки та ін. Чесні люди пробираються по завалених тротуарах, як вміють. Парижанки давно славляться мистецтвом ходити по бруду. Треба зізнатися, що вони майстрині цієї справи. Інша виходить пів-Парижа та прийде додому в чистеньких черевиках. Як сарна, перестрибує вона з камінчика на камінчик, ледь торкаючись до бруківки кінчиком носка; піднімає сукню і не боїться показати чарівну ніжку. Вулична неохайність, особливо в далеких передмістях, доходить до огидного неподобства: йдеш по купинах гною, крокуєш через калюжі, через бруд, хоча дощу немає і на бульварах річна пилюка. У багатьох частинах міста влаштовані проточні фонтани, які очищають канали, але все-таки бруд залишається між каменями бруківки і повітря заражається шкідливими випарами. Префекти Парижа неодноразово заходилися очищати вулиці, але спроби ці були невдалими. Баби кухарки так звикли до теперішнього порядку, що їх не відучиш від нього найсуворішими покараннями. Разом з тим, а куди дівати нечистоти. Будинки заповнені людьми; квартири тісні; дворів майже немає. Якщо очистити вулиці, то будуть заражені будинки; з двох необхідних зол теперішнє стерпніше [...].

Строев В. М. Париж в 1838 и 1839 годах. Путевые записки и заметки.
Москва, 1979. С. 6, 56, 57.

Реконструкція Парижа бароном Османом (II половина XIX ст.).

Заможний прошарок населення несе на своїх плечах всю важкість податків і наполеонівських заходів, спрямованих на покращення доброботу землеробського і особливо ремісничого прошарків. Для декількох сотень тисяч паризьких робітників Наполеон будує квартири за містом і перебудовує Париж, щоб забезпечити їх постійною роботою. Ця перебудова не така смішна, як її інколи описують. Вулиці Парижа в основному настільки вузькі, що в них заледве можуть розминутися дві карети; будинки переважно в 5 і 6 поверхів; очевидно, що ці умови не надто сприятливі для якості паризького повітря. Наполеонівський уряд скуповує будинки у приватних власників на найбільш тісних, кривих і людних вулицях, ламає їх. При цьому уряд керується таким розрахунком: купує він за вигідною для власника ціною, скажімо по 100 франків за кожен метр. Але коли розчищається місце, то з'являється багато охочих купити його і збудувати нову будівлю за новим планом. Уряд охоче продає бажаючим уже по 200 франків за метр. І покупець не залишається в накладі, бо на хорошому місці він збудує готель, кав'ярню чи магазин. Таким чином в останні три роки з'явилося кілька нових прекрасних вулиць, найкращою з яких є Севастопольський бульвар.

Александр Забелин. Очерки заграничной жизни.

Москва, 1861. С. 230–231.

URL: <http://simlib.ru/handle/123456789/1956>

(дата звернення 1.04.2019.).

Опис бідних районів Лондона (I половина XIX ст.).

Тим, хто не знайомий з цією частиною Лондона (а таких чимало), важко уявити собі весь бруд і злидні, які панують в ній. Убогі будиночки, де вибиті вікна забиті ганчір'ям і папером і де в кожній кімнаті тулиться по цілому сімейству, а часом і по два і по три навіть: в підвалі – майстри, які виготовляють солодощі і зацукровані фрукти, в передніх кімнатах – цирульники і торговці копченими оселедцями, в задніх – шевці; торговець

співочими птахами на другому поверсі, три сімейства на третьому і лютий голод на горищі; в коридорі ірландці, в їдальні – музикант, на кухні – прибиральниця і п'ятеро її голодних дітей. Бруд скрізь: перед самим будинком – стічна канава, позаду вигрібна яма, в вікнах сушиться білизна, з вікон ллються помії; дівчатка чотирнадцяти – п'ятнадцяти років бродять босоніж і нечесані в якихось білих салопі, одягнутих мало не на голе тіло; тут же хлопчики всіляких вікових груп у куртках всіляких розмірів або зовсім без них; чоловіки і жінки, одягнені хто на що здатний, але все без винятку брудне і убоге; все це тиняється, свариться, п'є, курить, свариться, б'ється і лихословить.

Чарльз Діккенс. Очерки Боза. Мадфогские записки /
пер. с англ. под ред. М. Лорие, В. Топер.
Москва, 1957. Т. 1. С. 127.

URL: royallib.com/read/dikkens_charlz/ocherki_boza_nash_prihod.html#0
(дата звернення 11.04.2019.).

Опис Лондона (II половина XIX ст.).

При такій чисельності населення навряд чи якесь місто може похвалитися такою чистотою, як Лондон. Тумани і дощі залежать від Бога, але що тільки залежить від людини, все зроблено на користь мешканців для збереження їхнього здоров'я. Вода проведена в місто з верхів'їв Темзи, запилені вулиці безперервно поливають, двори і вулиці вимощені і тримаються в такій чистоті, як паркет; не дивлячись на те, що деякі вулиці дуже вузькі, тут ви ніде не почувете смороду, як в Парижі; для прогулянок містян закладені серед і поблизу міста величезні парки, в одному з яких (біля Букінгемського палацу) цілі озера води, на яких взад і вперед снують човни з дітьми та дорослими чоловіками і жінками. Я вже не кажу про маленькі сади (сквери), розкидані по всьому Лондону. Один з парків, Гайд-парк, служить місцем для катання всієї англійської публіки. Яких тільки екіпажів і коней ви тут не побачите, і сотні прекрасних амазонок. Ріджентс-парк служить місцем для прогулянок і зоологічним садом. У ньому найкращий звіринець в цілому світі, заснований

років 20 тому приватними особами з невеликими капіталовкладеннями, поступово він розширювався і тепер приносить значні прибутки.

Александр Забелин. Очерки заграничной жизни.

Москва, 1861. С. 335–336.

URL: <http://simlib.ru/handle/123456789/1956>

(дата звернення 9.04.2019.).

Порівняльний опис Парижа і Лондона (II половина XIX ст.).

Так, Париж дивовижне місто. І що за комфорт, що за всілякі зручності для тих, які мають право на зручності, і знову-таки якийсь порядок, яке, так би мовити, затишся порядку. Я все повертаюся до порядку. Право, ще трохи, і півтора мільйонний Париж згорнеться в яке-небудь скам'яніле в затишші і порядку професорське німецьке містечко, на зразок, наприклад, якогось Гейдельберга. Яюсь скидається на це. І ніби не може бути Гейдельберга в колосальному розмірі? Та яка регламентація! Зрозумійте мене: чи не стільки зовнішня регламентація, яка незначна (порівняно, зрозуміло), а колосальна внутрішня, духовна, зароджена в душі. Париж звужується, яюсь охоче, з любов'ю зменшується, зіщулюється. Лондон не йде ні в яке порівняння! Я був в Лондоні всього вісім днів, і, принаймні зовнішньо, – якими широкими картинами, якими яскравими планами, своєрідними, нерегульованими під одну мірку планами закарбувався він в моїх спогадах. Все таке величезне і різке в своїй своєрідності. Навіть обманутися можна цією своєрідністю. Кожна різкість, кожна суперечність уживаються поруч зі своєю антитезою і вперто йдуть рука об руку, суперечачи одна одній і, мабуть, ніяк не виключаючи одна одну. Все це, здається, вперто стоїть за себе і живе по-своєму і, мабуть, не заважає одне одному. А тим часом і тут та сама вперта, глуха і вже застаріла боротьба, боротьба на смерть всезагального західного особистого начала з необхідністю хоч яюсь ужитися разом, хоч як-небудь утворити громаду і влаштуватися в одному мурашнику; нехай навіть у мурашник згорнутися, та тільки влаштуватися, не поїдаючи один одного! У цьому відношенні, з іншого боку, помічається те саме, що і в Парижі: таке ж відчайдушне прагнення з

відчаю зупинитися на status quo, і вирвати з м'ясом з себе всі бажання і надії, проклясти своє майбутнє, в яке не вистачає віри, можливо, у самих ватажків прогресу, і поклонитися Ваалу. Але, будь ласка, не захоплюйтеся високим стилем: все це помічається свідомо тільки в душі передових мислителів та несвідомо інстинктивно – в житті всієї маси. Але буржуа, наприклад в Парижі, свідомо майже задоволені і впевнені, що все так і слід, і приб'є навіть вас, якщо ви ма'єте сумніви в тому, що так і має бути, приб'є, тому що до сих пір все чогось побоюється, незважаючи на всю свою самовпевненість. У Лондоні хоч і так само, але зате які широкі, гнітючі картини! Навіть зовнішньо яка різниця з Парижем. Це і в день, і в ночі метушливе і неосяжне, як море, місто, вереск і виття машин, ці чавунці, прокладені поверх будинків (а незабаром і під будинками), ця сміливість підприємливості, цей уявний безлад, який по суті є буржуазним порядком найвищого рівня, ця отруєна Темза, це повітря, просочене кам'яним вугіллям, ці чудові сквери і парки, ці страшні закапелки міста, як Вайтchapель, з його напівголим, диким і голодним населенням. Сіті зі своїми мільйонами і всесвітньою торгівлею, кришталевий палац, всесвітня виставка [...] Так, виставка разюча.

Достоевский Ф. М. Зимние заметки о летних впечатлениях /
Собрание сочинений в 15-ти томах.
Ленинград, 1989. Т.4. С.415–416.

Відень (II половина XIX ст.).

Що ж сказати про враження, яке справив Відень! Я потім багато разів бував в цій красивій столиці. Але тоді захват мій досяг найвищої точки. Мені здавалося, що краще цього я вже більше нічого не побачу. Ми зупинилися в готелі «Метрополь». Цей порівняно скромний готель мені здався вершиною комфорту і розкоші. А віденська кава з непотопаючий шматком цукру на вершкової пінці і з неодмінною склянкою крижаної води! Я ще не торкався культурного Відня. Крім Рингу не встиг побувати ні в картинних галереях, ні в музеях; тільки з заздрістю дивився на багаті новинками вітрини книгарень.

Милюков П. Н. Воспоминания. Москва, 1991. С. 85.

URL: imwerden.de/pdf/milyukov_vospominaniya_1991__ocr.pdf

(дата звернення 14.04.2019.).

За його словами [австрійського підданого], Відень – це центр наук, мистецтва, промисловості, витонченого смаку і розкоші. Опера і університет у Відні, за його словами, найкращі в Європі, життя у відні найвеселіше, хоча не дешево. Навіть самі берлінці зізнавалися, що життя у Відні веселіше, ніж в Берліні, і приписували це південному клімату і південній безпечності мешканців.

Александр Забелин. Очерки заграничной жизни.

Москва, 1861. С. 85.

URL: <http://simlib.ru/handle/123456789/1956>

(дата звернення 9.04.2019.).

Відвідав восени минулого року Відень, в якому я жив років тридцять тому назад, я був вражений змінами, що відбулися тут за такий короткий проміжок часу: замість старовинного міста з вузькими і похмурими вулицями, оточеного фортечними стінами, і лише в деяких місцях на околицях з вулицями, достойними XIX ст., – я побачив нове, розкішне місто, в якому майже губиться через невеликі розміри старовинна його частина, яка нагадує нам про стародавність Відня. Багато, дуже багато кварталів я не можу впізнати: з'явилися вулиці з неперервною низкою мистецьких будівель; виникли в місті широкі витончені парки; з'явилися площі, пам'ятники, бульвари, яких не було раніше. Мало того, на вулицях такий рух, який мало що поступається парижському; доглядаються і освітлюються вулиці значно краще паризьких; кінно-залізні дороги пронизують усе місто; кав'ярні повиростали наче гриби; повсюдно продають і читають газети; готелі змагаються один з одним в розкоші і зручностях. Тут – нова вулиця, названа на честь Пістолоцці, там – інша на честь Фіхте; початкові училища розміщені заледве не в палацах; політехнічна школа, гімназія і географічний інститут, так само як і інші

навчальні та громадські заклади розташовані в розкішних приміщеннях, яких не було ще тридцять років тому [...].

20 грудня 1857 р. вийшов перший указ про розбудову Відня, який передбачав знесення стін старої частини міста і будівництво нових споруд; згідно указу величезний палац не лише залишався у центрі міста, але й мав бути розбудований. Але на прохання міської громади у 1868 р. було прийняте рішення передати цю площу власність міста для влаштування на ній парку та міської ратуші, університету, будівель для судових установ тощо.

У 1867 р. міністерство фінансів надало концесію на будівництво парової залізної дороги, яка мала проходити через Дунай, а міську громаду цікавило, де саме буде збудовано міст через Дунай, оскільки вже тоді визрівала думка про штучне змінення русла річки. Місто постановило відправити до міністерства своїх представників для вирішення цього питання [...].

Останній перепис населення у Відні відбувся 31 грудня 1869 р... За цим переписом у Відні, а також у 18 його передмістях виявилось всього 810 592 мешканця, з чого виходить, що у порівнянні з 1857 р., тобто з попереднім переписом, кількість населення збільшилася на 37 %.

У попередні часи Відень в адміністративному відношенні поділявся на внутрішнє місто і 36 передмість, а сьогодні поділяється на дев'ять округів: Внутрішнє місто, Leopoldstadt, Landstrasse, Wieden, Margarethen, Mariahielf, Neubun, Josephstadt, Alsolgrund; всі вони займають площу понад п'ятдесят квадратних верств [...].

Чистота повітря вважається у Відні запорукою здоров'я його мешканців, а тому на прибирання вулиць і очищення водостічних труб звертається особлива увага [...]. Обов'язок прибирання вулиць лежить не лише на міській владі, але й на центральній, за рахунок якої утримуються кілька найважливіших міських артерій; частина вулиць утримується за рахунок провінційної каси; але більшість вулиць утримується містом. Що стосується власників будинків, то вони зобов'язані слідкувати за тротуарами; і з 1 квітня по 15 жовтня двічі на день маєть поливати частину тротуару в межах своєї садиби; взимку кожний домовласник зобов'язаний посипати тротуар піском. За рахунок міста

прибираються і поливаються деякі вулиці, площі, частина тротуарів, і вивозиться бруд та сміття з міста.

Корф Н. Новая Вена и ее самоуправление.
Вестник Европы. 1873. Т. 1. С. 155–163, 172.

URL: www.prlib.ru/item/323736

(дата звернення 19.04.2019.).

Опис Берліна (II половина XIX ст.).

Вулиці у Берліні прямі і широкі, вимощені в три способи: тротуари таким же каменем-кругляком як і у нас, лише по середині плитняком, по якому можна іти поруч двом людям. Біля тротуарів виложені кругляком по обидва боки вулиць глибокі канави, в яких постійно тече вода з водопроводів. Сама вулиця, де їздять екіпажі, по боках вселена таким же кругляком, як і у нас; середина ж такими квадратним гладким камінням, як в петербурзі під аркою Головного Штабу. Ці квадрати я бачив і в інших німецьких містах. На деяких берлінських вулицях поверх цієї мостової викладені полоси плитняка по середині вулиці, в тому місці, де мають проходити колеса екіпажів, які котяться по них майже так само легко, як по рельсах [...]. Берлін має не велику, але кілька разів перетинаючи його річку Шире; хоча по ній проходить в рік більше 100 000 дрібних суден, вода її придатна для приготування їжі і пиття; понад це в кожному будинку є своя криниця, з якої, як правило, беруть воду для їжі і пиття, оскільки вона набагато краща, ніж з річки Шире. Але міська влада не задовольнилася цим. Вона надала двом англійським компаніям право провести воду в Берлін за 25 верств, з Потсдама. Таким чином, тепер Берлін за постачанням води, як кажуть самі берлінці, перше місто після Нью-Йорка. На кожній вулиці [...] стоять дерев'яні стовпи, з яких жителі накачують собі воду, скільки бажають; в усі великі будинки вода проведена на найвищі поверхи. Від цього достатку води Берлін не знає, що таке пожежі і що таке пил в місті [...]. Багнюка в Берліні неможлива, як і пилюка, тому що вся вона стікає з вулиць в канави, а звідти в один з рукавів Шире. Крім цих канав під землею прокладені

труби для стоку нечистот. Багнюка і пил в Берліні не можливі і тому, що їх скуповлює одна з компаній для удобрення полів [...].

Архітектура берлінських будівель в середині міста одноманітна, як і в усіх великих містах: маса будинків, покритих черепицею, не вирізняється ні величчю, ні вишуканістю. Але біля Тиргартена, по всій вулиці Вікторії, дуже багато прекрасних будівель різних архітектурних стилів. Найкрасивіші з громадських будівель у місті: королівський палац, який тут називають замком, палац принца Пруського, університет, музей, опера і театр. Всі ці будівлі мимоволі привертають увагу своєю вишуканістю [...].

Крамниці з харчами в Берліні – кондитерські у порівнянні з нашими: наші за чверть версти легко впізнати за запахом, а тут ви не побачите ні крові, ні сала, ні кісток, ні шкір, ні інших нечистот, що валяються на підлозі і полицях; невеликі шматки тут лежать під скляними ковпаками, а великі прикриваються шматками полотна; ви не побачите у продавців ні засмальцьованого одягу, ні брудних рук [...]. Любов до чистоти і порядку прослідковується у німців в усьому.

Александр Забелин. Очерки заграничной жизни.

Москва, 1861. С. 52–55.

URL: <http://simlib.ru/handle/123456789/1956>

(дата звернення 9.04.2019.).

Опис Нюрнберга (II половина XIX ст.).

Нюрнберг одне з найстаріших і найоригінальніших міст німеччини; в ньому абсолютно зберігся середньовічний характер великих німецьких міст з готичною архітектурою будівель, починаючи церквами і закінчуючи великими приватними будинками. Зовнішні стіни будинків уже не розфарбовують, натомість повсюдно невеликі вежі і балкончики. Новобудови мають той же характер: лише за стінами міста ви можете побачити будинки нової архітектури. В місті майже лише 5-ти та 6-ти поверхові довгі, вузькі будівлі, покриті черепицею [...] Тепер Нюрнберг головне місто баварської торгівлі і славиться багатьма галузями промисловості: машинами, хімічними

продуктами, свинцевими рудовищами, сірниками, фарбами, пряниками, хмілем і тютюном; але головна його професія, яка принесла йому всесвітню славу, це – вироби з пап'є-маше і дитячі іграшки; їх виготовленням займається понад 100 000 мешканців міста. Дитячі іграшки звідси розповсюджуються по всій Європі

Александр Забелин. Очерки заграничной жизни.

Москва, 1861. С. 89–90.

URL: <http://simlib.ru/handle/123456789/1956>

(дата звернення 10.04.2019.).

Опис поїздки по залізничній дорозі в Парижі (І третина XIX ст.).

Вчора дощ теж йшов, але не такий сильний, і ми здійснили подорож в Сен-Жермен залізницею; ми були зобов'язані це зробити: будь-який новий винахід привертає нашу увагу, і ми вважаємо своїм обов'язком описати його у всіх деталях. Отже, о п'ятій годині пополудні ми вийшли з дому, а о дев'ятій вечора вже повернулися назад. Дорога туди і назад зайняла всього чотири години. Це справжнє диво! Злі язики, правда, стверджують, що на конях можна було впоратися швидше. Але про все по порядку: чверть на шосту ми прибули на Лондонську вулицю; перед входом юрмився народ, але двері були зачинені; ми почали чекати; ми чекали, чекали, чекали ... Нарешті двері відчинилися: ми увійшли в довге приміщення на зразок коридору, з зеленими стінами; він веде в касу – одну на всіх. Подорожуючі – і ті, які збираються заплатити два з половиною франки, і ті, хто приготував півтора франка, і ті, хто має намір проїхатися за один франк, – товпляться всі упереміш. Каса всього одна і вхід в неї теж один... Ми знову чекаємо, чекаємо, чекаємо в зеленому коридорі разом зі всім натовпом так само, як чекали перед входом; чекаємо не менше чверті години. Нарешті ми підходимо до каси, отримуємо три клаптики жовтого паперу і опиняємося в просторій залі з готичними склепіннями і мальовничими полотнами на стінах. Тут подорожуючі діляться на два потоки: ті, у кого квитки дорожчі, йдуть направо, ті, у кого дешевші, – наліво. Зала красива і простора; ми маємо право це стверджувати, бо мали можливість оглянути її не

поспішаючи. Ми знову чекаємо, чекаємо, чекаємо; на годиннику ще тільки десять хвилин сьомої, а виїзд призначений на сім. Терпіння! До зали входять подорожуючі з пакунками і кошиками; їхні діти не дають нам нудьгувати і веселять наш слух більш-менш дикими звуками, що долинають з найрізноманітніших інструментів; матері лають їх за шум; вони виривають з рук своїх нащадків знаряддя тортур, які заподіюють нам такі нестерпні муки; на нашу радість, матерям вдається заволодіти інструментами, і вони з найсерйознішим і поважним виглядом починають ходити залом з трубами або свистульками в руках. Час йде, а ми все чекаємо; на годиннику пів на сьому; ми чекаємо, чекаємо, чекаємо. Нарешті лунає стукіт коліс: це прибули ті, хто повертаються в Париж з Сен-Жермена; публіка кидається до вікон; всі вагони зупиняються; двір порожній: два-три інспектора, і більше нікого; тут дверцята вагонів відкриваються ... і в одну мить весь людський мурашник вивалюється з вагонів; двір моментально заповнюється народом. Видовище воістину невимовне, але дуже цікаве. Натовп приїжджих зникає так само стрімко, як з'явився.

Мабуть, ось-ось справа дійде і до нас. Правда, спочатку ми знову чекаємо, але картина, що постала перед нами, так цікава, що тепер ми чекаємо більш терпляче. Нарешті нам дозволяють вийти на подвір'я. Ми сідаємо в берлину; сидіння м'яке і дуже зручне. Ми знову чекаємо, чекаємо, чекаємо – чекаємо, поки всіх пасажирів упакують в вагони; нас було близько шести сотень; хтось, правда, стверджував, що нас більше тисячі, але цей хтось, мабуть, помирав від страху, а у страху, як відомо, очі великі. Нарешті сурмить ріг, ми відчуваємо легкий поштовх і рушаємо з місця. Було за чверть сьома; дорога виявилася настільки ж приємною, наскільки обтяжливим було очікування; насолода швидкою їздою стирає з нашої пам'яті всі негаразди. Сидіння, що знаходяться найближче до коліс, найменш зручні; наша вам порада: намагайтеся займати інші місця. В іншому ж – хай живе залізниця! У нас немає ні найменшого сумніву в тому, що поїздка нею – найприємніша з подорожей; мчиш з жахливою швидкістю, але ніякого жаху при цьому не відчуваєш; справді, поїздка в поштової кареті або в диліжансі набагато страшніша і небезпечніша,

особливо при спуску з гори; погано тільки одне: ми, французи, – люди страшенно недбалі і ухитряємося зіпсувати своєю недбалістю прекрасні винаходи людського генія: новий транспортний засіб здатний домчати вас до Сен-Жермена за двадцять вісім хвилин, це правда, але якщо при цьому ви цілу годину чекаєте відправлення в Парижі і три чверті години – в Сен-Жермені, подорож зовсім не здається вам такою швидкою.

Дельфина де Жирарден. Парижские письма виконта де Лоне.

Москва, 2009. 512 с.

URL: <https://coolib.com/b/278296/read>

(дата звернення 23.04.2019.).

Опис залізниці у Німеччині.

З Лейпціга, саксонського міста, до Гофа, міста баварського, мені довелося сісти в дуже повільний потяг, хоча він і називається поштовим. В усій Німеччині кілька видів поїздів: Postzüge, Eilzüge, Schuellzüge, Güterzüge mit Personen-Beforderung, Personen-Züge und Güterzüge. Усі вони йдуть з різною швидкістю і тому трапляється, що поїзд, який виїхав після вашого, обжене вас по дорозі. Найшвидшими є Schuellzüge. Баварські вагони менш чисті і просторі, ніж пруські, але значно зручніші за наші; тут, як і в Пруссії, вагони розділені на 3 купе, по 8 місць в кожному, з обох боків купе; платформ між вагонами немає; дивани дуже м'які з маленькими подушками вгорі для голови; над диванами сітки на товстих мідних гаках, на які можна класти весь ручний багаж, так що нема потреби нічого забруднювати пиллюці під лавками. Німці їздять в шляпах і їх спокійно знімають і кладуть на сітки зі своїми дорожніми мішками, а самі одягають або шапочки, або фуражки. Тут також решітчасті дощечки на дверях з обох боків для вентиляції, що закриваються в погану і холодну погоду. Але всі баварські меблі не такі нові і чисті, як пруські. В Пруссії залізні дороги належать приватній компанії, в Баварії – уряду. Тут, як і в Пруссії, є спеціальні купе для кондукторів, для куріння тютюну, і спеціальні купе для дам, які не бажають їхати в товаристві чоловіків.

Александр Забелин. Очерки заграничной жизни.

Парижські крамниці (1860-ті рр.).

Але Деніза захопилася спогляданням виставки товарів, що розташувалася біля центрального входу. Тут, під відкритим небом, біля під'їзду, були розкладені, наче приманка, купи дешевих товарів на всі смаки, щоб перехожі могли їх купити, не заходячи до магазину. Зверху, з другого поверху, звисали, розвіваючись як прапори, полотнища вовняної тканини і сукна, матерії з мериносової вовни, шевйот, мольтон; на їх темно-сірому, синьому, темно-зеленому тлі чітко виділялися білі ярлички. З боків, обрамляючи вхід, висіли хутрянні палантини, вузькі смуги хутра для обробки суконь – попелясто-сірі білячі спинки, білосніжний пух лебедів, кролик, підроблений горностаї і підроблена куниця. Внизу – в ящиках, на столах, серед купи відрізів – височіли гори трикотажних товарів, що продавалися за безцінь: рукавички і в'язані хустки, капори, жилети, всілякі зимові речі, строкаті, візерункові, смугасті, в червоний горошок. Денізі впала в око картата матерія по сорок п'ять сантиметрів за метр, шкурки американської норки по франку за штуку, мітенки за п'ять су. Це було схоже на гігантську ярмарку; здавалося, магазин тріснув від безлічі товарів і надлишок їх вилився на вулицю.

Дядечко Бодю був забутий. Навіть Пепе, що не випускав руку сестри, витріщив очі. Карета, що наближалася, злякала їх, і вони машинально попрямували вулицею Нев-Сент-Огюстен, переходячи від вітрини до вітрини і довго простоюючи перед кожною.

Їх вражало замислувате влаштування виставок: вгорі по діагоналі були розташовані парасольки у вигляді даху сільської хатини; внизу на металевих прутах висіли шовкові панчохи, немов обтягуючи округлі ікри. Нарешті, на полицях, покритих сукном, лежали симетрично розкладені рукавички з подовженими, як у візантійської діви, пальцями і з долонею, відзначеною якоюсь трохи незграбною, воістину дівочою грацією, як і все ще не ношене

жіноче вбрання. Але особливо приголомшила їх остання вітрина. Шовк, атлас і оксамит були представлені тут у всій різноманітності переливчастої, вібруючої гами найтонших відтінків: вгорі – оксамит густого чорного кольору і оксамит молочної білизни; нижче – атласні тканини, рожеві, блакитні, в химерних складках, поступово переходять у бліді, нескінченно ніжні тони; ще нижче, немов ожив під досвідченими пальцями продавця, переливався шовк всіх кольорів веселки, – відрізи, згорнуті у вигляді кокард і розташовані красивими складками. Кожен мотив, кожна барвиста фраза вітрини була відокремлена від іншої як би приглушеним акомпанементом – легкою хвилястою стрічкою кремових фулярів. А по обидва боки вітрини височіли купи шовку двох сортів: «Щастя Парижа» і «Золотиста шкіра»: шовк цей продавався тільки тут і був дуже ходовим товаром, який мав зробити переворот в торгівлі новинками.

Эмиля Золя. Дамское счастье /

Пер. с фр. Ю. Данилин. Киев, 1993. С. 28.

URL: http://lib.ru/INPROZ/ZOLYA/ladyluck.txt_with-big-pictures.html

(дата звернення 1.05.2019.).

Тема 12. Життя в європейському місті у XIX ст. (4 год.).

1. Повсякденне життя та його якісні зміни (громадські заклади, газети, пошта, телеграф, транспорт тощо).
2. Дозвілля (свята, бали, розваги, театр, кінематограф).
3. Європейська мода XIX ст.

Література:

1. Ишекова Т. В. Индустрия туризма Англии (глазами русских путешественников второй половины XIX в.). *Туризм и культурное наследие*. URL: http://tourlib.net/statti_tourism/ishekova.htm
2. История Лондонского метро. URL: <https://yuri-shap2015.livejournal.com/27926.html>

3. Козьякова М. И. История. Культура. Повседневность. Западная Европа: от античности до XX века. Москва, 2002, 320 с.
URL: <https://www.booksite.ru/localtxt/koz/yak/ova/history/index.htm>
4. Крючков И. В. Имперская Вена во второй половине XIX – начале XX в.
URL: <http://historystudies.org/2014/12/vienna/>
5. Повседневная жизнь английских бедняков в XIX в.
URL: https://secrethistory.su/403-povsednevnyaya-zhizn-angliyskih-bednyakov.html#_ftn1
6. Развлечения для лондонской бедноты XIX века. URL: <http://tourism-london.ru/spavochnik-po-velikobritanii/biografiya-londona/2746-razvlecheniya-dlya-londonskoy-bednoty-19-veka.html>
7. Хобсбаум Э. Век революции. Европа 1789-1848 гг. Век капитала. 1848-1875 гг. Век империи. 1875-1914 гг. Эпоха крайностей. Короткий двадцатый век (1914-1991). Москва, 1999. 480 с.

Методичні рекомендації:

Важливим наслідком промислової революції та модернізаційних процесів у Європі було покращення якості повсякденного життя містян. Саме у XIX ст. для більшості мешканців міста стають доступними освіта, медичне забезпечення, засоби комунікації – газети, телеграф, телефон, міський транспорт тощо. Покращується сфера обслуговування.

Чи не найкраще всі ці зміни можна прослідкувати та проаналізувати за нотатками російських та європейських мандрівників, уривки з яких й запропоновано для опрацювання. Олександр Забелін детально описує готелі Берліна і Лондона, звертаючи увагу і на комфорт, і на санітарні умови, і на саме обслуговування; ділиться враженнями про громадський транспорт, газети і пошти, європейську моду, розваги берлінців та лондонців. Цікавими будуть його спостереження і про роботу різних громадських закладів. Він, зокрема, описує особливості організації аптечної справи і ціни на ліки в аптеках в різних містах. Цікавими є відомості про роботу так званих приютів для дітей – ясел і дитячих садочків, а також початкових шкіл. Його свідчення про газети

доповнюють нотатки паризької журналістки Дельфіни де Жирарден, а також наведені законодавчі акти; а розповіді про розваги – записки Ф. Достоєвського.

Важливим джерелом для вивчення повсякденного життя містян XIX ст. є й художні твори. Зокрема, у творі французького романіста Оноре де Бальзак «Батько Горіо» серед іншого подано опис пансіону. У цьому уривку – детальна характеристика прибудинкової території, господарства, інтер'єру, санітарного стану будівлі тощо. А в уривку з оповідання французького письменника Алфреда Нетмана «Великосвітські вдови» описано одну з найбільш розповсюджених у Франції азартних ігор, яка навіть була заборонена урядом, – лотерею.

Документи:

Опис пансіону вдови Воке в Парижі (I третина XIX ст.)

Престаріла вдова Воке, в дівоцтві де Конфлан, вже років сорок утримує сімейний пансіон в Парижі на вулиці Нев-Сент-Женев'єв, що між Латинським кварталом і передмістям Сен-Марсо. Пансіон, під назвою «Будинок Воке», відкритий для всіх [...].

Будинок в чотири поверхи з мансардою, збудований з вапняку і пофарбований в той жовтий колір, який надає якогось вульгарного вигляду майже всім будинкам Парижа. В кожному поверсі п'ять вікон з дрібним плетінням і з жалюзі, але жодна з жалюзі не піднімається врівень з іншими, а всі висять і криво, і навскіс. З бічного фасаду лише по два вікна на поверх, при цьому на нижніх вікнах красуються решітки із залізних прутів. Позаду будинку двір, шириною футів в двадцять, де в добрій згоді живуть свині, кролики і кури; в глибині двору стоїть хлівець для дров. Між ним і вікном кухні висить ящик для зберігання провізії, а під ним проходить стік для кухонних помиїв. Знадвору на вулицю Нев-Сент-Женев'єв пробиті маленькі дверцята, в які кухарка викидає всі домашні недоїдки, не шкодуючи води, щоб очистити цей смітник, щоб уникнути штрафу за поширення зарази.

Нижній поверх сам собою як би призначений під сімейний пансіон. Перша кімната, з вікнами на вулицю і скляними вхідними дверима, є вітальною.

Вітальня поєднується з їдальнею, а та відокремлена від кухні сходами, дерев'яні сходи викладені квадратиками, покриті фарбою і натерті воском. Важко уявити собі що-небудь без втішніше, аніж ця вітальня, де стоять стільці і крісла, оббиті волосяною тканиною в блискучу і матову смужку. Середину вітальні займає круглий стіл з дошкою з чернокрапчатого мармуру, прикрашений кавовим сервізом білого фарфору з потертою золотою облямівкою, такий можна тепер зустріти повсюдно. Підлога настелена абияк, стіни обшиті панелями до рівня плеча, а вище обклеєні глянцевими шпалерами із зображенням найголовніших сцен з «Телемака», де дійові особи античної давнини представлені в усій красі. У простінку між ґратчастими вікнами очам пансіонерів відкривається картина бенкету, влаштованого на честь сина Одиссея німфою Каліпсо. Ця картина вже років сорок служить мішенню для насмішок молодих нахлібників, які уявляють, що, знущаючись над обідом, на який прирікають їх злидні, вони підносяться над своєю долею. Камін, судячи з незмінної чистоти підлоги, пропалюється лише в найбільші свята, а для краси на ньому поставлений надзвичайнобезглуздий годинник з синюватого мармуру, а з боків від нього, під скляними ковпаками, – дві вази зі старими букетами штучних квітів.

У цій першій кімнаті стоїть особливий запах; він не має відповідного найменування в нашій мові, але його слід було б назвати трактирним запахом. У ньому відчувається затхлість, цвіль, гниль; він викликає здригання, б'є чимось огидним в ніс, просочує собою одяг, віддає їдальнею, де скінчили обідати, смердючою кухмістерською, лакейською, фурманською. Описати його, можливо, і вдасться, лише коли знайдуть спосіб виділити всі нудотні складові його частини – особливі, хворобливі запахи, які виходять від кожного молодого або старого нахлібника. І ось, незважаючи на весь цей вульгарний жах, якщо порівняти вітальню з суміжною їдальнею, то перша здається витонченою і пахучою, як будуар.

Їдальня, доверху обшита деревом, колись була пофарбована в якийсь колір, але колір фарби вже неможливо розрізнити і вона служить тільки ґрунтом, на який нашарувався бруд, розмалювавши її химерним візерунком. По стінах –

липкі буфети, куди поміщені пощерблені і каламутні графіни, металеві підставки зі струйчатим малюнком, гори товстих порцелянових тарілок з блакитною облямівкою. В одному кутку стоїть ящик з пронумерованими відділеннями, щоб зберігати, для кожного нахлібника особливо, залиті вином або просто брудні серветки. Тут ще зустрінеш меблі, вигнані звідусіль, але незламні і вміщені сюди, як поміщають відходи цивілізації в лікарні для невиліковних. Тут ви побачите барометр з капучином, що вилазить, коли дощ уже пішов; мерзенні гравюри, від яких пропадає апетит, – все в лакованих дерев'яних рамках, чорних з золоченими ложками; настінний годинник, оброблений рогом з мідною інкрустацією; зелену муравлену піч; кенкети Аргана, де пил змішався з олією; довгий стіл, покритий клейонкою настільки брудною, що веселун-нахлібник пише на ній своє ім'я просто пальцем, через брак стилоса; покалічені стільці, солом'яні жалюгідні циновки – у вічному вживанні і без зносу; потім погані грілки з розкиданими продушинами, з обвугленими ручками і зламаними петлями. Важко передати, наскільки вся ця обстановка стара, гнила, розтріскана, нестійка, крива, коса, покалічана, ледь жива, – знадобився б розлогий опис, але це затягнуло б розвиток нашої повісті, чого, мабуть, не пробачать нам люди зайняті. Червона підлога – в щілинах від підфарбовування і натирання. Коротше кажучи, тут царство злиднів, де немає натяку на поезію, злиднів потертих, жадібних, згущених. Хоча вона ще не вся в бруді, але покрита плямами, хоча вона ще без дір і без лахміття, але скоро перетвориться на тлін.

Оноре де Бальзак. Отец Горио. Москва, 2006. С.11–14.

Європейські готелі (II пол. XIX ст.).

Берлін. Берлінські готелі для приїжджаючих поділяються на кілька класів, як і в усіх інших містах. Найкращі готелі тут Під Липами (Unter den Linden). Ціни у порівнянні з нашими не високі, про зручності й мови нема. Наші першокласні готелі чистотою білизни, стін, підлоги і стелі, наявністю меблів та іншими зручностями, на які у нас майже не звертають увагу, не можуть порівнятися з найгіршими готелями тут. Хорошу кімнату на третьому поверсі

для самотнього чоловіка в тутешніх найкращих готелях можна винайняти за 25 грошей, ще 15 грошей (близько 50 коп.) коштує обід за загальним столом, який складається з п'яти смачних і ситних блюд. Прислуга в готелях розділена на кілька видів, і кожен має своє заняття, а не так як у нас в найкращих готелях, де лакей і чистить вам чоботи, і подає вам їжу, і прислуговує вашій дружині, якщо вона не привезла з собою покоївку, і робить, одним словом, все сам. Тут вранці приходять до вас дівчина прибирати кімнату і постіль, щоденно миє підлогу і міняє рушники; домовий служитель, типу нашого двірника, вичистить ваш одяг і взуття, кьольнер (лакей, який закріплений за номером) принесе вам сніданок і обід, комісіонер зареєструє ваш паспорт в поліції, придбає вам квиток в театр, і виконає всі доручення подібного характеру за найменшу платню.

Лондон. Якщо скрізь, то в Англії особливо, подорожуючому необхідно мати адреси готелів від людей, які заслуговують на довіру. Ніде немає в готелях такого грабунку, як в Англії. Я вирішив тут [в Дуврі – авт.] переночувати, оскільки не було бажання виїждати в Лондон вночі. Я запитався про кімнату в Dover Castle Hotel поблизу пароплавної пристані, мені дали кімнату на 3 поверсі, дуже чисту, з чудовим видом на море; але в ній стояло лише величезне ліжко, туалет і одне крісло. Мені хочеться перекусити і випити кави, кажуть: будь ласка в іншу кімнату на 2 поверсі. Це кажуть: bedroom – спальня, а там sittingroom – вітальня і столова. Спустився вниз і знайшов кімнату обставлену з усім комфортом. Думаю, що в Англії напевно такі звичаї, що в одній і тій же кімнаті і спати, і їсти не можна, але хоча би для приїжджих з материка зробили виняток і не таскали з одного поверху на інший... Надзвичайний комфорт не лише кімнат, але й вбиралень мирив мене з усім. В усіх європейських країнах охайні вбиральні, але тут все це доведено до вишуканості [...].

Лондонські готелі за ті ж зручності, що вам дають, беруть шалену ціну. ... У такому готелі за один день заплатиш стільки, скільки за мебльовану кімнату в рік [...]. Можна найняти цілий будинок або невеликі квартири, що складаються з зали і однієї спальні або навіть тільки однієї спальні. Прислуга

будинку з'являється на кожен дзвінок мешканця; все домашнє начиння в його розпорядженні, і кухарка будинку готує їжу.

Александр Забелин. Очерки заграничной жизни.

Москва, 1861. С. 73–74, 305–306.

URL: <http://simlib.ru/handle/123456789/1956>

(дата звернення 5.05.2019.).

Міський транспорт (II половина XIX ст.).

Берлін. Всі тутешні екіпажі належать одній компанії; коли ви сідаєте в карету, кучер видає вам карточку, яку ви у випадку певних труднощів, наприклад несправності, втрати чи залишили свої речі в кареті, ви можете представити компанії і отримати задоволення ваших потреб. Всередині екіпажа висить такса плати за карету в кожен кінець і по годинах. Проїзд одного пасажера в один кінець коштує 5 грошів, за двох – 6, з багажем сума подвоюється. Карети, запряжені одним або двома конями, не відомо чому, називаються тут *дрожками*. І коні, і карети у порівнянні з нашими дуже добрі, у всякому випадку один кінь може тягнути чотиримісну карету по тутешнім гладким мостовим не нашою скаженою риссю, а німецькою рівною, тихою і спокійною їздою без всяких батогів, відбірної лайки і криків кучера: іди, дивись! [...]

Міські омнібуси, – це величезні карети, дуже акуратно і зручно облаштовані; везуть таку карету двоє здорових коней німецькою риссю. Ціна всередині таких екіпажів 3 гроши; на даху карети є відкриті місця, де ще дешевше. Такі карети рухаються в різних напрямках і завжди заповнені людьми.

Париж. Перше, що мені запало, це омнібуси. Уявіть собі величезну карету хорошої роботи, в середині якої поміщається близько 20 осіб, а на даху ще 12, спереду кучер, а ззаду кондуктор; цю громаду везе пара коренастих і широкогрудих коней, яких я ще ніколи не бачив, риссю. Плата в кінець довжиною близько 4 версти всередині карети близько 10 к. сріблом, на даху – близько 5 к. [...] Уявіть собі, що такі омнібуси по тій вулиці, де я жив (R. St.

Ноноте) проходять щохвилини в обидва боки з самого ранку і до пізнього вечора, заповнені пасажирами (читаючими газети, розмовляючими, сидячими і напівлежачими) і матимете деяке уявлення про рух на великих вулицях Парижа. На вулицях тут не підсажують пасажирів за браком часу і місць, як правило вони збираються в конторах омнібусів, розкиданих по всіх вулицях.

Александр Забелин. Очерки заграничной жизни.

Москва, 1861. С. 46, 77, 224.

URL: <http://simlib.ru/handle/123456789/1956>

(дата звернення 5.05.2019.).

Громадські заклади (II половина XIX ст.).

Пошта. Мюнхен. Поштова кореспонденція з недавніх пір в усій Німеччині влаштована за єдиним зразком.: тут доставка листів, газет і посилок надзвичайно дешева, від чого поштове управління зовсім не в програті, а число газет, листів та посилок щороку зростає. Лист вагою один лот на 10 миль відстані вартує близько 3 к. сріблом, на 20 миль – близько 6 к. с., більше 20 миль по всій Німеччині близько 9 к. с. Лист важчий 4 лотів відправляється як посылка. Поштарам, які доставляють листи вам додому, ви нічого не платите.

Ясла. Париж. Мені дуже хотілося подивитися в Парижі приюти для малолітніх дітей, у яких часто згадується в наших журналах. В яслах знаходять приют грудні діти до 2 років: сюди їх приносять матері, коли йдуть з дому на роботу; тут для дітей є колиски з чистою білизною, за ними уважно доглядають і годують молоком і білим хлібом. Матері, які годують груддю, приходять сюди в середині дня погодувати своїх малюків. Влаштовані та утримуються подібні заклади частково на благодійні внески. Всього в Парижі більше 20 яслів. Доглядають дітей сестри милосердя братства Св. Вікентія [...]. За приют своїх дітей батьки платять за день кілька су. При кожному закладі є свій лікар. Ці заклади такі ж самі як і німецькі. Також скрізь існують притулки для дітей від 3 до 10 років. Тут вони вчаться, граються, співають і проводять цілий день, приходючи вранці і йдучи ввечері. Їжу діти приносять з собою. Вихованням і навчанням тут займаються жінки під наглядом місцевих священиків...

Ставлення до дітей, очевидно, не дуже гуманне: при нас класна дама давала такі штурхани в спину незграбним і неповоротким, що діти сильно морщилися. Що ж тоді тут відбувається без посторонніх спостерігачів?

Аптеки. Німецькі аптеки існують на правах монополій, але не з такими високими цінами як у нас і не з такою монополією. Тут у них є конкуренти в особі продавців москательних товарів. У цих крамницях в Берліні я дивився каталоги ліків, які дозволено тут продавати в дрібних кількостях. За цим каталогом в цих крамницях можна отримати все, за виключенням сильнодіючих препаратів [...]. Крім того, у Прусії є ще спеціальні ціни для бідняків, за якими аптекар зобов'язаний відпустити ліки за рецептом...У Німеччині строгий урядовий контроль за аптеками; крім щорічної лікарської ревізії, тут відбуваються ревізії спеціальних комісій.

Приїхавши в Париж, поспішаю в аптеку дещо купити, і прошу показати преїскурант цін. На мене дивляться з подивом. Я пояснюю своє прохання і чую у відповідь: у нас нема ніякого преїскуранту; ми б хотіли його мати, з ним би ми були найщасливіші, а так ми мусимо старатися заслужити довіру покупців і привчити їх сама до своєї аптеки, продаючи найкращий товар якнайдешевше... Розговорившись, я дізнався, що ревізії аптек поверхневі і бувають щонайбільше раз у 5 років. Відкрити аптеку може лише людина з фармацевтичною освітою. Отже, тут вже зроблено крок в розвитку аптечної промисловості, що наближає її до вільної торгівлі, яку я спостерігав у Лондоні.

[...] У Лондоні аптеку може відкрити будь-хто, навіть не маючи уявлення про медицину. Але аптеки тут перебувають під пильним наглядом громадськості і вільних газет; тому ніколи тут не продають отруйних речовин чи неякісних ліків, хоча і можуть: за перше їх судитимуть, а за друге вони втратять покупців і змушені будуть закрити аптеку [...]. Крім дешевизни ліків для бідних тут ще є одна зручність – деякі лікарі лікують своїми ліками, які вони купують оптом, а отже й дешевше.

Александр Забелин. Очерки заграничной жизни.

Москва, 1861. С. 123, 257–260, 359–363.

URL: <http://simlib.ru/handle/123456789/1956>

Європейська мода (II половина XIX ст.).

Звичай континентальної Європи все легше і легше сприймаються в Англії. До Кримської війни тут з найдавніших часів чоловік, який не брився, порівнювався з неохайним козлом [...]. Їхня нелюбов до волосся на обличчі була такою великою, що навіть військові не носили вуса. В Кримську війну, побратавшись з французами, англійці перейняли у них козячу борідку, а тепер ця мода поширилася так, що в Лондоні ви зустрінете в усіх прошарках суспільства такі ж широкі і довгі бороди, які можете зустріти лише на мусульманському сході [...] однак, варто віддати належне, що інші французькі моди, які панують в цілому світі, тут так не поширені. Французьку моду наслідують, але не абсолютно, від чого ці видозміни моди дуже кумедні [...].

Мене найбільше вразили дамські капелюшки своїм неподобством: вони швидше схожі на маленькі шапочки, аніж на капелюшки, вони роблять усю фігуру смішною, особливо при бажанні англійок носити волосся накрученим. На кожному кроці ви зустрічаєте не лише молодих дівчат і дам, але й престарілих жінок з розпущеним волоссям і лише на кінчиках підкрученим, і в малесеньких шапочках! Решта одягу більше подібна до французьких костюмів, але теж видозмінена відповідно до смаку, а точніше насмаку його власниці. Чоловіки також змінюють парижські фасони відповідно до свого смаку і клімату, за що їх варто похвалити [...].

Хто хоче замовити собі міцний суконний одяг, той не знайде кращого сукна і дешевшої роботи як тут. Хто хоче справити барвистий наряд з тонкого сукна, той нехай замовляє в Парижі. В Берліні дешеве і якісне сукно, і найдешевша робота, але вибачайте за фасон: чим багаті, тим і раді. Німецький несмак відомий кожному, виготовлять вам тонкий наряд, що соромно буде показатися не лише в столицях, але й і в провінціях.

Александр Забелин. Очерки заграничной жизни.

Москва, 1861. С. 312–314.

<http://simlib.ru/handle/123456789/1956>

Преса (середина – II половина XIX ст.).

Париж. 1840 р. О читачі! Скільки ж можна вам повторювати, що «Преса» і «Паризький вісник» – речі абсолютно різні і одна від одної анітрохи не залежать. «Преса» анітрохи не відповідає за те, що стверджує «Паризький вісник», так само і «Паризький вісник» не несе ніякої відповідальності за те, що друкує «Преса».

«Преса» – серйозна газета, а «Паризький вісник» – глузливий інформатор; це означає, що їх характер, переконання, вихідна позиція, мета і обов'язки не мають нічого спільного.

Серйозна газета повинна бути послідовною і розважливою; від глузливого ж інформатора не потрібно нічого, крім елегантності, а часом верх елегантності полягає в тому, щоб базікати дурниці. Повернемося, однак, до нашого порівняння.

«Преса» має свої переконання, але це не заважає їй враховувати розстановку сил на політичній сцені, віддавати данину умовностям, доцільності та ін. Найчастіше вона не висловлюється відверто на рахунок тих чи інших осіб, нерідко вона відкладає на завтра оприлюднення тієї чи іншої істини, що представляє небезпеку сьогодні, нарешті, їй постійно доводиться брати до уваги не тільки сьогодення, а й майбутнє.

«Паризький вісник», навпаки, – безтурботний спостерігач, не зобов'язаний підкорятися ніяким умовностям; як всі байдужі люди, він абсолютно непохитний у своїх переконаннях. Кому нічого не потрібно, той нічого й не отримує. О, байдужість – це страшна сила!

Оскільки «Паризький вісник» не визнає жодної системи, не входить ні в одну партію, не належить до жодної школи, він може без зволікання говорити все, що думає про події та осіб; він не шукає під істиною дату, істина здається йому вірною і доречною незалежно від того, коли вона була висловлена. Він йде своїм шляхом, поглядаючи на всі боки і засуджуючи все, що йому не подобається.

«Преса» – відважна захисниця монархії, і її редактор раз в три роки буває в палаці Тюїльрі. Автор «Паризького вісника» не буває там ніколи [...].

Дельфина де Жирарден. Парижские письма виконта де Лоне.

Москва, 2009. 512 с.

URL: <https://coolib.com/b/278296/read>

(дата звернення 3.05.2019.).

Тутешні газети озвучать на всю Німеччину будь-яку безчесну витівку. Тут цензура відсутня, газети друкуються під відповідальність редактора.

Лише у Мюнхені виходить близько 24 газет: серед них є ті, де можна прочитати про те, що відбувається в місті щодня, є ілюстровані карикатурні видання. Тут надзвичайно популярна, як і в усій Німеччині Allgemeine Zeitung, щоденна газета, яка виходить в Аугсбурзі. Карикатурні листки повністю заповнені карикатурами на Людовіка Наполеона, який вважається найзаклятішим ворогом німців.

Александр Забелин. Очерки заграничной жизни.

Москва, 1861. С. 118–119.

<http://simlib.ru/handle/123456789/1956>

(дата звернення 15.05.2019.).

Постанова Комуни про закриття семи буржуазних газет.

Член Комуни, делегат загальної безпеки, беручи до уваги, що під час війни, до тих пір, поки Паризькій Комуні доводиться боротися з версальськими бандами, які беруть в облогу Париж і проливають кров його громадян, неможливо терпіти злочинні дії спільників ворога; Що серед цих дій на першому місці повинні бути поставлені наклепницькі випадки деяких газет проти паризького населення і Комуни, і, хоча останні стоять вище всяких закидів, ці нападки є все ж постійною образою доблесті, відданості і патріотизму наших співгромадян.

Це протирічило б громадській моральності дозволяти цим газетам без кінця виливати потоки наклепів і образ на захисників наших прав, проливаючих свою кров за свободу Комуни і всієї Франції.

Уряд, що засідає у Версалі, забороняє у всіх частинах Франції, яку він обманює, видання та розповсюдження газет, котрі намагаються відстояти революційні принципи, висунуті Коммуною.

Що газети «Le Petit Moniteur», «Le Petit National», «Le Bon Sens», «La Petite Press», «Le Petit Journal»; «La France», «Le Temps» в кожному своєму номері підбурюють до громадянської війни і є діяльними спільниками ворогів Парижа і Республіки,

постановляє:

Ст. 1. Газети «Le Petit Moniteur», «Le Petit National», «Le Bon Sens», «La Petite Press», «Le Petit Journal», «La France», «Le Temps» закриваються.

Ст. 2. Повідомлення про сьогоднішню постанову редакторів і видавців названих газет, відповідальних за продовження видання покладається на громадянина Ле-Муссю, комісара, зобов'язаного стежити за його виконання.

Париж. 5 травня 1871 р.

Член Комуни, делегат загальної безпеки Ф. Курне.

Хрестоматия по истории Нового времени
стран Европы и Америки: В 2 кн.

Кн.1. Внутриполитическое развитие / сост. Д. В. Кузнецов.

Благовещенск, 2010. Ч. 2: XIX в. С. 145

Розваги (II половина XIX ст.).

А в Лондоні можна побачити маси в такому розмірі і при такій обстановці, в якій ви ніде в світі їх наяву не побачите. Говорили мені, наприклад, що вночі по суботах півмільйона робітників і робітниць, з їхніми дітьми, розливаються як море по всьому місту, найбільш групуючись в інших кварталах, і всю ніч до п'яти годин святкують шабаш, тобто наїдаються і напиваються, як худоба, за весь тиждень. Все це несе свої щотижневі економії, все напрацьоване тяжкою працею і прокляттям. У м'ясних і їстівних крамницях товстими пучками горить

газ, яскраво освітлюючи вулиці. Точно бал влаштовується для цих білих негрів. Народ товпиться в відчинених тавернах і на вулицях. Тут же їдять і п'ють. Пивні прикрашені, як палаци. Все п'яне, але без веселощів, а похмуро, важко, і все якось дивно і мовчазно. Тільки іноді лайки і криваві бійки порушують цю підозрілу і сумно діючу на вас мовчазність. Все це скоріше поспішає напиться до втрати свідомості [...]. Дружини не відстають від чоловіків і напиваються разом з чоловіками; діти бігають і повзають між ними. У таку ніч, о другій годині, я заблукав одного разу і довго тинявся вулицями серед незліченного натовпу цього похмурого народу, розпитуючи майже знаками дорогу, бо по-англійськи я не знаю ні слова. Я дізнався дорогу, але враження від того, що я бачив, мучило мене днів три після цього.

[...] Пам'ятаю, раз я зайшов в одне «Casino». Там гриміла музика, йшли танці, юрмилася безодня народу. Оздоблення було чудове. Але похмурий характер не залишає англійців і серед веселощів: вони і танцюють серйозно, навіть похмуро, мало не виробляючи па і як ніби з обов'язку ... Хто бував в Лондоні, той, напевно, хоч раз сходив вночі в Гай Маркет (квартал в Лондоні). Це квартал, в якому ночами тисячами товпляться публічні жінки. Вулиці освітлені пучками газу, про який у нас не мають поняття. Чудові кав'ярні, прикрашені дзеркалами і золотом, на кожному кроці. Тут і збіговиська, тут і притулки [...]. Тут і баби, тут і красуні, перед якими зупиняєшся в здивуванні. Все це з трудом товпиться на вулицях, тісно, густо [...]. Все це прагне здобичі і кидається з безсоромним цинізмом на першого зустрічного. Тут і блискучий дорогий одяг, і майже лахміття, велика відмінність років, все разом [...]. І яка іноді краса! Обличчя точно з кіпсеків (keepsake – альбом з ілюстраціями) [...].

Достоевский Ф. М. Зимние заметки о летних впечатлениях /
Собрание сочинений в 15-ти томах.
Ленинград, 1989. Т.4. С.417–419.

Берлін. У місті і парку безліч місць для розваг для простого люду. В міських трактирах я не бував, а в парку бачив їх багато: під деревами столи і крісла, поблизу приміщення, в якому знаходяться припаси їжі і напоїв. За

столами сидять переважно сім'ями, чоловіки і жінки, рідше – самотньо, п'ють каву, пиво, курять, закушують, розмовляють, читають газети. Тут, як я помітив, задоволення значно більше, аніж на Corsofahrt, на якому в чудових екіпажах я рідко бачив усміхнені обличчя і жваві розмови. Німці кажуть, що це їхній карнавал: кидають квіти і возять з собою цілі вози букетів; але ні квіти, ні екіпажі, ні чудова погода не можуть зробити нецікавий німецький карнавал схожим на життєрадісний італійський. В кількох місцях в парку грає музика.

В міських трактирах читаються газети, даються концерти і вечорі, на яких веселиться нищий прошарок суспільства. Берлінці кажуть, що із збільшенням кількості цих закладів, збільшилося споживання пива і дуже зменшилось вживання горілки і п'янство.

Лондон. Як тільки прокидається тутешній мешканець, з якої б країни він не походив, поспішає прочитати газету, хто багатший – в кав'ярні, бідніший – в кабаку, де можна випити кави, пива або джину і закусити. В клубах зазвичай бувають вечорами, але не раніше обіда. Нашої гри в карти, кажуть, тут не існує; у багатих людей є інше азартне заняття – це пристрасть битися об заклад, і на найбільшу дрібничку йдуть десятки тисяч фунтів стерлінгів: тут десятки тисяч фунтів, витрачених на якогось скакунат, виграються і програються абсолютно спокійно. В тутешніх клубах, тай взагалі в Лондоні нікого не здивуєш своїм багатством [...].

Крім клубів у Лондоні безліч кав'ярень і кабаків. В перших збираються пообідати, напитися кави і почитати люди заможні, а в кабаки – бідніші. [...] Звісно, тут як і в наших трактирах можна напитися, але в місцеві кабаки ходять переважно люди порядні, бо тут дешевше, ніж в кав'ярнях.

Для простого люду, окрім цього, є місця для вечірніх зібрань, де можна послухати музику, спів, потанцювати за доволі невелику плату. Один з таких закладів на зразок парижського Мабіля, але не на відкритому повітрі, а вприміщенні, був за стіною моєї квартири, і я, сидячи вдома, щоденно слухав бальну музику; нарешті пішов і подивився на сам бал: це так звані Argyle's rooms. Плата за вхід 1 шилінг. Танцювальна зала не менша зали Московського благородного зібрання, з хорами і широким балконом всередині зали...

Великий оркестр розміщений на іншому балконі. Дах над залом скляний; колони і стіни викладені мрамором; все це при яскравому газовому освітленні справляє неймовірне враження [...]. Між дамами я бачив доволі симпатичні обличчя в дуже багатих костюмах, але абсолютно без смаку пошитих. Відносини чоловіків і жінок надзвичайно пристойні, хоча тут, як я чув, не буває жодної порядної жінки.

Александр Забелин. Очерки заграничной жизни.

Москва, 1861. С. 70, 349–351.

URL: <http://simlib.ru/handle/123456789/1956>

(дата звернення 6.05.2019.).

Лотерея.

І ось незабаром вдова [парижанка Сідаліза де Доримен] відкриває для себе океан випадковостей, на якому не так давно поставили хрест наші законодавці, – лотерею. Лотерея, що обіцяє можливість вгадати чотири цифри, притягуюча і недосяжна, як далека річка Міссісіпі; лотерея, що ще в недалекому минулому тримала у всіх кварталах Парижа свої брудні і смердючі контори, лавочки удачі, освітлені тьмяним світлом ліхтаря, за мутним склом якого світився оманливий промінчик надії, – лотерея стала віддушиною для цієї жінки... Тридцять років свого життя вдова присвятила лотереї і, з тих пір як її закрили, тужить за нею, як за найкращою подругою, яку безжально вбили злі люди. Пристрасть, яка така велика, що пережила навіть свій власний предмет, пристрасть, складова самої сутності цієї жінки, – це пристрасть до гри, інакше кажучи, поклоніння невідомому, обожнювання випадку, яке допомагало господарям цих недавно закритих закладів наживатися на людському легковір'ї.

Альфред Нетман. Великосветские вдовы /

Французы нарисованные ими самими. Парижанки.

Сост. В. Мильчина. Москва, 2014. С. 593–620.

URL: http://novostiliteratury.ru/excerpts/vera-milchina-francuzy-narisovannyye-imi-samimi-parizhanki/#_ftn2

(дата звернення 11.05.2019.).

ПЕРЕЛІК КОНТРОЛЬНИХ ПИТАНЬ

1. Місто як історичне явище: загальна характеристика.
2. Грецькі міста – урбаністичні центри полісів.
3. Афіни і Спарта як два варіанти розвитку грецьких полісів.
4. Міста Північного Причорномор'я.
5. Періоди територіального та державного розвитку Риму.
6. Стародавній Рим і життя його мешканців.
7. Архітектура Стародавнього Риму.
8. Константинополь – місто на межі культур.
9. Архітектура Константинополя.
10. Теорії походження середньовічних міст.
11. Передміські поселення і ранні міста Середньовіччя.
12. Каролінгський Ренесанс та системне відродження європейського міста в XI ст.
13. «Великі» та «малі» міста. «Нові» малі міста XV–XVI ст. як видозміна форм середньовічного урбанізму.
14. Община городян в середньовічному місті: структура і конфлікти.
15. Взаємостосунки городян з сеньйором. Боротьба за комуну.
16. Місто в системі комунікацій.
17. Ремесло і ремісники в містах. Цехи. Становище учнів та підмайстрів. Боротьба цехів з патриціатом.
18. Середньовічна міська сім'я: права жінки, демографічна ситуація.
19. Побут європейського міщанина в середні віки: житло, кухня, мода.
20. Ігри та розваги міщан в середні віки.
21. Зародження університетів: паризька та болонська моделі. Провідні університети середньовіччя.
22. Роль і місце церкви в житті середньовічного міста.
23. Торгові міста-держави та їхні цілі в XV ст.
24. Заснування колоніальних міст в Америці, їхні характерні риси.
25. Демографічні процеси в Європі та їх вплив на розвиток міст в XVI–XVII ст.

26. Зовнішній вигляд європейського міста в I пол. XVIII ст.
27. Повсякденне життя європейських міщан XVI–XVIII ст.
28. Вплив промислової революції на зовнішній вигляд європейського міста.
29. Формування нової моделі міста після європейської революції 1848 р.
30. Повсякденне життя та його якісні зміни в XIX ст.
31. Особливості розвитку європейського міста в XX ст.
32. Глобальне місто. Інформаційне місто. Його типи.
33. Агломерації міст. Типи агломерацій.
34. Європейська програма сталого розвитку великих і малих міст.
35. Культурні індустрії в сучасному місті.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Античная Греция: проблемы развития полиса / Редкол.: Е. С. Голубцова (отв. ред.) и др. Москва, 1983. Т. 1. Становление и развитие полиса / Г. А. Кошеленко, Г. Ф. Полякова, В. П. Яйленко и др.
2. Античный полис. Курс лекций / Отв. ред. В. В. Дементьева, И. Е. Суриков. Москва, 2010.
3. Баньковская С. П. Ведущие теоретики Чикагской школы: Идеи и подходы *История теоретической социологии*. Москва, 1998. Т. 3. С. 117–139.
4. Белочкина Ю. В. Все о Париже. *Серия «Города мира»*
URL: <https://info.wikireading.ru/40690>
5. Беньямин В. Париж, столица девятнадцатого столетия. *Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости. Избранные эссе*. Москва, 1996. С. 141–162. URL: <http://dironweb.com/klinamen/dunaev-ben2.html>
6. Бергер Е. Е. В больницах и лепрозориях. *Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 2. Жизнь города и деятельность горожан*. Москва, 1999. С. 317–319.
URL: <http://www.padaread.com/?book=42873&pg=312>

7. Бунин А. В., Саваренская Т. Ф. История градостроительного искусства. Градостроительство рабовладельческого строя и феодализма. Москва, 1979. Т. 1.
URL: <http://townevolution.ru/books/item/f00/s00/z0000021/index.shtml>
8. Бриггс А. Клейвин П. Европа Нового и Новейшего времени / Пер. с англ. А. А. Исэрова, В. С. Нестерова. Москва, 2006.
9. Брук Д. История городов будущего / Пер. Д. Симановский. Москва, 2014.
10. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / Пер. с польск. В. К. Ронина. Москва, 1988.
11. Вирт Л. Городское сообщество и цивилизация. *Личность. Культура. Общество*. 2006. Т. VIII, Вып. 2. С. 21–32.
12. Вирт Л. Урбанизм как образ жизни. *Избранные работы по социологии*. Москва, 2005. С. 93–118.
URL: www.hse.ru/data/2010/11/02/1223335675/Вирт%20-%20урбанизм.doc
13. Вебер М. Город. *Избранное. Образ общества*. Москва, 1994. С. 309–354.
URL: http://www.glazychev.ru/bibliography/weber_gorod/weber_gorod.htm
14. Вовчук Я. В. Загальна характеристика процесів урбанізації в країнах Європи. *PERSPECTIVE INNOVATIONS IN SCIENCE, EDUCATION, PRODUCTION AND TRANSPORT*. 2013. URL: <http://www.sworld.com.ua/konfer33/377.pdf>
15. Гаврюшенко О. А., Шейко В. М., Тишевська Л. Г. Історія світової культури. Навч. посібник / Наук. ред. В. М. Шейко. Київ, 2006.
16. Гиро Поль. Частная и общественная жизнь римлян / Пер. с фр. Новиков А. А. Санкт-Петербург, 1995.
17. Гарретт М. Венеция: история города / Пер. с англ. Щербатов П. Москва, 2007.
18. Гис Ф., Гис Дж. Браки и семья в Средние века / Пер. с англ. Москва, 2002.
URL: https://www.istmira.ru/download/Brak_i_semja_v_sredniye_veka.pdf
19. Глазычев В. Л. Урбанистика. Москва, 2008.
20. Город в средневековой цивилизации Западной Европы / Отв. ред.. Сванидзе А. А. Москва, 1999.

21. Гуревич А. Я. Средневековый купец. *История – нескончаемый спор*. Москва, 2005. С. 321–365.
22. Город как социокультурное явление исторического процесса / Отв. ред. Э. В. Сайко. Москва, 1995.
URL:
http://www.glazychev.ru/bibliography/1995_gorod_kak_sociokult_yavlenie/1995_gorod_kak_sociokult
23. Гусарова Т. П. Быт европейских стран в эпоху Возрождения. *История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения*. Москва, 1999. С. 360–385.
24. Гусарова Т. П. Облик и устройство средневекового города. *Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т.1. Феномен средневекового урбанизма*. Москва, 1999. С. 140–161.
25. Гутнова Е. В. Город, бюргерство и феодальная монархия. *Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 4. Extra muros: город, общество, государство*. Москва, 2000. С. 8–29.
26. Гутнова Е. В. Города и сословные собрания. *Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 4. Extra muros: город, общество, государство*. Москва, 2000. С. 29–45.
27. Делюмо Жан. Цивилизация Возрождения / Пер. с франц. И. Эльфонд. Екатеринбург, 2006.
28. Дефурно М. Повседневная жизнь в эпоху Жанны д'Арк / Пер. Н. Ф. Василькова. Санкт-Петербург, 2002.
URL:<http://docplayer.ru/29369628-Marselen-defurno-povsednevnyaya-zhizn-v-epohu-zhanny-d-ark.html>
29. Дзюба О. Українці в європейських містах: адаптація до життя в нових соціумах (XVIII ст.). *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2003. Вип. 3. С. 55–62.
30. Документы по истории университетов Европы XII–XV вв. Учеб. пособие / Вступ. ст. и прим. Г. И. Липатниковой. Воронеж, 1973.

31. Донецкий П. Епископ Годри: этапы церковной карьеры (по материалам «Автобиографии» Гвиберта Ножанского). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2011. Вип. 106. С. 20–23.
URL: http://papers.univ.kiev.ua/issue/istorija/106_2011_10918.
32. Дюбі Ж. Доба соборів. Мистецтво та суспільство 980–1420 рр. Київ, 2003.
33. Зарубежная литература. Эпоха Возрождения. Учеб. пособие для студентов филол. специальностей пед. ин-тов. Сост. Б. И. Пуришев. Москва, 2011.
34. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь. *Логос*. 2002. № 3–4 (34). С. 1–12. URL: <http://www.ruthenia.ru/logos/number/34/02.pdf>;
URL: <http://magazines.russ.ru/logos/2002/3/zim.html>
35. Золоева Л., Поръяз А. Мировая культура: Древняя Греция. Древний Рим. Москва, 2000.
36. Иванов К. А. Средневековый город и его обитатели. Санкт-Петербург, 1900.
URL: https://www.ereading.club/bookreader.php/136048/Ivanov_Srednevekovyii_gorod_i_ego_obitateli.pdf
37. Історія державної служби в Україні. Київ, 2009. Т. 3: Документи і матеріали.
38. История древней Греции / Под ред. В. И. Кузищина. Москва, 1986.
39. История древней Греции / Сост. К. В. Паневин. Санкт-Петербург, 1999.
40. История древнего Рима / Под ред. В. И. Кузищина. Москва, 1994.
41. История западноевропейского театра. Хрестоматия / Литвиненко Н. Г. (ред.). Москва, 1957.
42. Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія / Упоряд. М. О. Рудь. Київ, 2005.
43. История Лондонского метро.
URL: <https://yuri-shap2015.livejournal.com/27926.html>

- 44.История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX века / Под ред. А. И. Пискунова. Москва, 2001.
- 45.История средних веков (V–XV вв.): Хрестоматия. Ч. I. / Сост. В. Е. Степанова, А. Я. Шевеленко. Москва, 1980.
- 46.Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. Київ, 2013.
- 47.Ишекова Т. В. Индустрия туризма Англии (глазами русских путешественников второй половины XIX века. *Туризм и культурное наследие. Межвузовский сборник научных трудов.*
URL: http://tourlib.net/statti_tourism/ishekova.htm
- 48.Каздым А. А. Экологические проблемы городов. *Жизнь без опасностей. Здоровье. Профилактика. Долголетие.* 2012. Том VII. № 1.
- 49.Каздым А. А. Санитарно-гигиенические проблемы городов – от Средневековья до наших дней. Москва, 2012.
- 50.Карліна О. Три суспільні стани і проблема міста в середні віки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* 2011. Вип. 106. С. 29–32.
URL: http://papers.univ.kiev.ua/issue/istorija/106_2011_10918.
- 51.Кастельс М. Информационный город. Информационная технология, экономическое реструктурирование и регионально-городской процесс.
URL: <http://www.urban-club.ru/?p=100>
- 52.Кёнигсбергер Г. Средневековая Европа. 400–1500 гг. Москва, 2001.
- 53.Кёнигсбергер Г. Европа раннего Нового времени, 1500–1789 гг. Москва, 2006.
- 54.Кнабе Г. С. Древний Рим – история и повседневность. Москва, 1986.
- 55.Кодін В. О., Панов П. В. Архітектура та містобудування Західної Європи і Візантії III–XV ст. Харків, 2008.
- 56.Козьякова М. История. Культура. Повседневность. Западная Европа: от античности до XX века. Москва, 2013.
URL: <https://www.booksite.ru/localtxt/koz/yak/ova/his/tory/index.htm>

- 57.Короткова М. В. Культура повседневности. История костюма. Москва, 2002.
- 58.Крижицький С., Зубар В., Русяєва А. Античні держави Північного Причорномор'я. Київ, 1998.
- 59.Крючков И. В. Имперская Вена во второй половине XIX – начале XX в. URL: <http://historystudies.org/2014/12/vienna/>
- 60.Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима. Москва, 1990. URL: https://royallib.com/book/kumanetskiy_kazimeg/istoriya_kulturi_drevney_gret_sii_i_rima.h
- 61.Ле Гофф Жак. Интеллектуалы в средние века / Перевод с фр. А. М. Руткевича. Санкт-Петербург, 2003.
- 62.Жак ле Гофф. Рождение Европы. Москва, 2008. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1008264>
- 63.Лінч Д. Середньовічна церква: коротка історія. Київ, 1994.
- 64.Лэндри Ч. Креативный город. Москва, 2005. 2011.
- 65.Маяк И. Л. Женщина в раннем Риме (V–IV вв. до н.э.). *Женщина в античном мире*. Москва, 1995. С. 76–103.
- 66.Мильчина В. А. Париж в 1814–1848 годах. Повседневная жизнь. Москва, 2013. URL: <http://e-libra.su/read/379026-parizh-v-1814-1848-godah-povsednevnyaya-zhizn.html>
- 67.Ольговський С. Я. Давньогрецькі міста-колонії Північного Причорномор'я. Київ, 2007.
- 68.Основные демографические показатели по всем странам мира в 2012 году. URL:http://demoscope.ru/weekly/app/world2012_0.php
- 69.Парк Р. Э. Городское сообщество как пространственная конфигурация и моральный порядок. *Социальные и гуманитарные науки за рубежом*. Сер. 11. Социология. 2000. № 3. С. 136–150. URL: http://sociologica.hse.ru/data/2011/03/14/1211453107/5_1_3.pdf

70. Повседневная жизнь английских бедняков в XIX веке.
URL: https://secrethistory.su/403-povsednevnyaya-zhizn-angliyskih-bednyakov.html#_ftn
71. Поликарпов В. С. Лекции з історії світової культури. Навч. посібник. Київ, 2000.
72. Портнягина И. П. Знатная римлянка в период поздней республики. *Исследования и публикации по истории античного мира*. 2005. Вып. 4. С. 260–278.
73. Практикум по истории средних веков / Под ред. Н. И. Девятайкиной, И. П. Мананчиковой. Ч. 1. Воронеж, 1999.
74. Рейтинг стран мира по уровню урбанизации.
URL: <http://gtmarket.ru/ratings/urbanization-index>.
75. Репина Л. П. Сословие горожан и феодальное государство в Англии XIV в. Москва, 1979.
76. Риер Я. Г. Правовые различия средневековых европейских городов: истоки и региональные особенности. *Аннали юридичної історії*. 2017. Т. 1, №1. URL: <https://lvivmedievalclub.wordpress.com/2017/03/28>
77. Рутенбург В. И. Итальянский город от раннего средневековья до Возрождения: очерки. Ленинград, 1987.
78. Саваренская Т. Ф. и др. История градостроительного искусства. Поздний феодализм и капитализм: учебник для вузов. Москва, 1989.
79. Сассен С. Глобальный город: введение понятия. *Глобальный город: теория и реальность*. Москва, 2007. С. 9–27.
URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2008/0343/analit02.php>
80. Сойя Э. Постметрополис. Критические исследования городов и регионов. *Логос*. 2003. № 6 (40). С. 133–150.
URL: <http://www.ruthenia.ru/logos/number/40/09.pdf>
81. Сорокина Т. М. Париж барона Османа: Столица на путях от города эпохи культуры к городу эпохи цивилизации в зеркале литературы и искусства. *Политика и общество*. 2013. 10 (106). С. 1200–1212.
URL: http://www.nbpublish.com/library_get_pdf.php?id=26523

82. Социальная история средневековья / Под ред. Е. А. Косминского, А. Д. Удальцова. Москва, 1987.
83. Средневековое городское право XII–XIII вв. Сб. текстов / Под ред. С. М. Стама. Саратов, 1989.
84. Стоклицкая-Терешкович В. В. Основные проблемы истории средневекового города X–XV вв. Москва, 1960.
85. Тираспольский Г. И. Беседы с палачом: Казни, пытки и суровые наказания в Древнем Риме. Москва, 2003.
URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=148713>
86. Тушина Г. М. Государственная власть графа и политическое поведение горожан в средневековом Провансе: по анкетам XIII века. *Власть и политическая культура в средневековой Европе*. Москва, 1992. С. 320.
87. Тушина Г. М. Правовые нормы гражданского поведения в европейском городе XIII века (по городским статутам Прованса). *Право в средневековом мире*. Москва, 1996. С. 8–21.
88. Уваров П. Ю. Интеллектуалы и интеллектуальный труд в средневековом городе. *Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 2. Жизнь города и деятельность горожан*. Москва, 1999. С. 228.
89. Уваров П. Ю. Университет в средневековом городе. *Культура и искусство западноевропейского средневековья*. Москва, 1981. С. 135–150.
90. Уваров П. Ю. Парижский университет: европейский универсализм, местные интересы и идея представительства. *Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 4. Extra muros: город, общество, государство*. Москва, 2000. С. 51–65.
91. Усков Н. Ф. Монастыри в городе. *Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т.1. Феномен средневекового урбанизма*. Москва, 1999. С. 284–312.
92. Харви Д. Право на город. *Логос*. 2008. № 3 (66). С. 80–94.
URL: http://www.intelros.ru/pdf/logos_03_2008/04.pdf

93. Харламов Н. А. Виртуальные города: большой город в эпоху технической воспроизводимости. *Визуальный анализ виртуальной реальности*. Москва. 2007. С. 4–22.
URL: <http://www.hse.ru/data/079/907/1224/Publ.02-Pokrovsky.pdf>
94. Хрестоматія з історії середніх віків / За ред. М. П. Граціанського і С. Д. Сказкіна. Т. 1, 2. Київ, 1951, 1952.
95. Хрестоматія по історії Древнього мира / Под ред. В. В. Струве. Москва, 1951. Т. 2: Греція и елінізм.
96. Хрестоматія по античній літературі / Сост. Н. Ф. Дератани, Н. А. Тимофеева. Москва, 1965. Т. 2.
97. Хрестоматія по історії Нового часу країн Європи и Америки: В 2 кн. Кн. 1. Внутріполітичне розв'язання / Сост. Д. В. Кузнецов. Ч. 2: ХІХ в. Благовещенск, 2010.
98. Хрестоматія по історії середніх віків / Под ред. Н. П. Граціанського и С. Д. Сказкіна. Москва, 1950. Т. 2.
99. Хрестоматія по історії середніх віків / Под ред. С. Д. Сказкіна. Москва, 1963. Т. 2.
100. Хобсбаум Э. Век революції. Європа 1789–1848 гг. Век капітала. 1848–1875 гг. Век імперії. 1875–1914 гг. Епоха крайностей. Короткий двадцятий век (1914–1991). Москва, 1999.
101. Ціватий В. Г. Інститут полісу: політико-дипломатичний феномен (від античності до Раннього Нового часу). *Наукові праці історичного факультету Запорізького нац. у-ту*, 2014. Вип. 40. С. 271–275.
URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/40/53.pdf
102. Чемберлін Э. Епоха Возрождення. Быт. Релігія. Культура. Москва, 2006.
103. Чернова Л. Н. Правящая еліта Лондона ХІV–ХVІ віків: ієрархія статусов и власті. *Всеобщая історія и міжнародні відносини*. 2015. Т. 15. Вип. 3. С. 49–55.
URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/pravyaschaya-elita-londona-xiv-xvi-vv-ierarhiya-statusov-i-vlasti>

- 104.Шевеленко А. Я. Коммуникации в городе и между городами. *Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 4. Extra muros: город, общество, государство.* Москва, 2000. С. 84–101.
- 105.Шульга С. А. Античний поліс та його характеристики. *Науковий вісник ВНУ імені Лесі Українки.* Луцьк. 2010. Вип. I. С. 164–170.
- 106.Ястребицкая А. Л. Европейский город: Средние века – ранее Новое время. Введение в современную урбанистику. Москва, 1993.
- 107.Ястребицкая А. Л. Западная Европа XI–XIII вв. Эпоха. Быт. Костюм. Москва, 1978.
- 108.Ястребицкая А. Л. Малые города как проблема сравнительно-исторического изучения европейского средневекового города. *СВ.* 1988. Вып. 51. С. 59–79.
109. Ястребицкая А. Л. «Низшие социальные слои»: бедность и бедняки. *Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 2. Жизнь города и деятельность горожан.* Москва, 1999. С. 294–317.
- 110.Ястребицкая А. Л. Представления людей Средневековья о семье, браке, сексуальной морали. *Культура и общество в Средние века: методология и методика зарубежных исследований.* Москва. 1982. Вып. 1. С. 230–257.
- 111.Ястребицкая А. Л. О специфике средневековой европейской урбанизации: малые города. Москва, 1988.
URL:<http://www.rusarch.ru/jastrebitskaya1.htm>

ПЕРЕЛІК ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ, УРИВКИ З ЯКИХ

ВИКОРИСТАНІ ДО ВІДПОВІДНИХ ТЕМ

1. Англійські фаблію XIII ст.: Оповідання у віршах / Пер. з середньоангл. О. Охріменко. Київ, 2013.
2. Английские средневековые источники IX–XIII вв. / Сост. Матузова В. И. Москва, 1979.
3. Аристотель. Афинская полития. Государственное устройство афинян / Пер. и примеч. проф. С. И. Радцига. Москва, 1937.

URL: <https://www.twirpx.com/file/1458941/>

4. Вегетий Флавий Ренат. Краткое изложение военного дела / *Светлов Р. Искусство войны: Антология военной мысли.* Санкт-Петербург, 2009.
5. Витрувий. Десять книг об архитектуре / Пер. Петровский Ф. А. Москва, 2006.
6. Геллий Авл. Аттические ночи / *В кн.: Кончаловский Д. П. Экономическая история Рима в ее источниках.* Москва – Ленинград, 1925. URL: http://librebook.me/atticheskie_nochi
7. Де Жирарден Дельфина. Парижские письма виконта де Лоне. Москва, 2009. URL: <https://coolib.com/b/278296/read>
8. Делонэ Т. Джэк из Ньюбери / Предисл. П. С. Когана; пер. и вступ. ст. Л. П. Гроссмана. Москва – Ленинград, 1928.
URL: http://az.lib.ru/d/delone_t/text_1600_thomas_of_reading.shtml Гл. 1
9. Делонэ Т. Томас из Рэдинга / Предисл. П. С. Когана; пер. и вступ. ст. Л. П. Гроссмана. Москва – Ленинград, 1928.
URL: http://az.lib.ru/d/delone_t/text_1600_thomas_of_reading.shtml
10. Диккенс Чарльз. Очерки Боза. Мадфогские записки / Пер. с англ. под ред. М. Лорие В. Топер. Москва, 1957. Т. 1.
URL: royallib.com/read/dikkens_charlz/oчерki_boza_nash_prihod.html#0
11. Достоевский Ф. М. Зимние заметки о летних впечатлениях / *Собрание сочинений в 15-ти томах.* Ленинград, 1989. Т.4.
12. Забелин А. Н. Очерки заграничной жизни. Москва, 1861.
URL: <http://simlib.ru/handle/123456789/1956>
13. Золя Эмиль. Дамское счастье / Пер. с фр. Ю. Данилин. Киев, 1993.
URL: http://lib.ru/INPROZ/ZOLYA/ladyluck.txt_with-big-pictures.html
14. Карамзин Н. М. Письма русского путешественника. Ленинград, 1987.
15. Квинтилиан Марк Фабий. О воспитании оратора / *Двенадцать книг риторических наставлений,* пер. А. Никольского, ч. 1–2, Санкт-Петербург, 1834. URL: <http://pedagogia.pro/node/91>
16. Корнелий Тацит. Сочинения в двух томах. Том I. Анналы. Малые произведения / Ред. С. Л. Утченко. Москва, 1993.

17. Корф Н. Новая Вена и ее самоуправление. *Вестник Европы*. 1873. Т. 1.
URL: www.prlib.ru/item/323736
18. Луций Анней Сенека. Нравственные письма к Луцилию / Пер., примеч., подготовка издания С. А. Ошерова. Отв. ред. М. Л. Гаспаров. Москва, 1977.
URL: <http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1346570000>
19. Манчини Доменико. О Лондоне конца XV века / *Англия XV - XVII вв. Проблемы разложения феодализма и генезиса капитализма. Сб. ст. под ред. В. Е. Кузнецова*. Горький, 1981.
URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Fiz-Stefen/frametext.htm>
20. Милюков П. Н. Воспоминания. Москва, 1991.
URL: imwerden.de/pdf/milyukov_vospominaniya_1991__ocr.pdf
21. Мильчина В. Французы нарисованные ими самими. Парижанки. Москва, 2014.
URL: <http://novostiliterary.ru/excerpts/vera-milchina-francuzy-narisovannye->
22. Оноре де Бальзак. Отец Горио. Москва, 2006.
23. Пипс Самюэль. Дневник / Английские мемуары XVII века. Пер. А. Ливенгарт. Магнитогорск, 1998.
URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Pips/frametext1.htm>
24. Пятнадцать радостей брака и другие сочинения французских авторов XIV–XV вв. / Комм. Ю. Бессмертного. Москва, 1991.
25. Саллюстий Крисп. Заговор Катилины / Записки Юлия Цезаря. Гай Саллюстий Крисп. Сочинения. Пер. с лат., ст. и комм. В. О. Горенштейна. Москва, 1999.
URL: <http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1365203748>
26. Строев В. М. Париж в 1838 и 1839 годах. Путевые записки и заметки. Москва, 1979.
27. Тафур П. Странствия и путешествия / Пер., предисл., коммент. Л. К. Масиеля Санчеса. Москва, 2006.
URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Fiz-Stefen/frametext.htm>

- 28.Тит Ливий. История Рима от основания города / Перевод Г. С. Кнабе. Москва, 2002. Том III.
- 29.Филипп де Коммин. Мемуары / Пер., ст. и примеч. Ю. П. Малинина. Москва, 1986.
- 30.Фиц-Стефен Уильям. Описание благороднейшего города Лондона / Пер. и коммент. Н. А. Богодаровой // Городская жизнь в средневековой Европе. Москва, 1987. С. 147–156.
URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Fiz-Stefen/frametext.htm>
- 31.Чертальдо да Паоло. Книга о добрых нравах / Пер. со староит. И. А. Красновой // Послушник и школяр, наставник и магистр. Средневековая педагогика в лицах и текстах. Москва, 1996. С. 321–365.
URL: http://yakov.works/history/11/3/poslush_01.htm
- 32.Юнг Артур. Путешествия, предпринятые в 1787, 1788 и 1789 годах для познания земледелия, богатства и национального благосостояния Французского королевства / Пер. с англ., вступ. ст. и примеч. С. Н. Искюля, Д. В. Соловьева. Санкт-Петербург, 1996.
URL:http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/France/XVIII/1780-1800/Arthur_Jung_2/frametext12.htm
- 33.Liber Albus / Munimenta Gidhallae Londoniensis: Liber Albus, Liber Custumarum, Et Liber Horn/ Ed. by Н. Т. Riley.Longman, Brown, Green, Longmans, and Roberts, 1860. (Див. в перекладі О. Охріменка. Повсякденне життя міст Англії у XI–XIII ст. Київ, 2016.).